

REPUBLIKA

ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST, UMJETNOST
I DRUŠTVO

KAZALO

- Tamara Bakran: *Pjesme* / 3
Livija Reškovac: *Nove pjesme* / 7
Zdravko Kordić: *Darovi života* / 11
Pero Pavlović: *Jezikom blagosti knjiga slovku javku* / 23
Stijepo Mijović Kočan: *Bože moj* / 30
Alojz Majetić: *Svojim je algoritmima mijenjala svijet* / 37
Toma Podrug: *Zapisi iz potkrovlja iz rukopisa Promatranje* / 45
Josip Meštrović: *Još uvijek nisam jedan bez drugoga* / 55
Livija Reškovac: *Pogled* / 67
Adam Rajzl: *Zidni sat* / 70
Bara Arambašina (Zidni sati i druge priče) / 74
Ljiljana Matković-Vlašić: *Otkrivanje umjetnosti. Zašto sam slikala?* / 79
Melanija Ivezic Talan: *Smrt express Đure Sudete* / 85
Zlatko Kramarić: *Kako se (sve) stvarala makedonska inteligencija* / 93
Jasminka Domaš: *Muzej izgubljenih hodočasnika* / 115

TEMA DVOBROJA

- Tema dvobroja *Što je književnost danas?* / 132
Zdravko Gavran: *Uvodna riječ* / 132
Miro Gavran: *Književnost je još uvijek važna* / 134
Michael Dudley: *Uzajamna sinteza* / 138
Magdalena Dyras: *Književnost u novim kulturnim i društvenim kontekstima. O promjenama nakon 1989.* / 142
Tihomir Glowatzky: *Književnici lažu* / 146
Mladen Machiedo: *Od književnosti mimo knjige* / 150
Jasna Horvat: *Središnje mjesto književnoga teksta u koncentričnim kružnicama kreativne industrije* / 156

- Francisco Javier Juez Gálvez: *Književnost i život: Boris Maruna u Madridu 1997.* / 165
 Ivica Matičević: *Može li se preko institucija do Parnasa?* / 171
 Leszek Małczak: *Što je prijevodna književnost danas?* / 176
 Marina Milivojević Mađarev: *Suvremena drama – od radnje k naraciji* / 182
 Peter Kovačić Peršin: *Čemu književnost, ako ne odgovara transcendenciji?* / 187
 Antun Lučić: *Ispisivanje književnosti na procjepu* / 192
 Lajčo Perušić: *Što je književnost danas? – u Hrvata u Vojvodini* / 201
 Endre Székárosi: *Transhumanizirati i organizirati* / 206
 Davor Velnić: *Književnost danas za sutra* / 211

NOVI PRIJEVODI

- Ivo Georgiev: *Arda longa, vita brevis* / 219
Palimpsest / 224
Narančino drvo (s bugarskoga prevela Ksenija Banović) / 229
 Anelija Geševa: *Pjesme* (s bugarskoga prevela Marijana Bijelić) / 235

KRITIKA

- Nedjeljko Mihanović: *Maštrovićev estetsko-kritički postupak* (Tihomil Maštrović: *Nad jabukama vile Hrvaticе. Kroatističke studije*, II. dopunjeno izdanje, *Biblioteka Croaticum*, sv. 6, ur. Radoslav Katičić, Hrvatski studiji sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2016.) / 247
 Perina Meić: *Vrsna studija o Nazorovoj epici* (Pavao Pavličić: *Nav i raj: studija o Nazorovoj epici*, MH, Zagreb, 2018.) / 250
 Igor Žic: *Bratstvo po mrlji* (Dragan Velikić, *Bratstvo po mrlji*, Laguna, Beograd, 2018.) / 255
 Željka Lovrenčić: *Književni ogledi Ljerke Car Matutinović* (Ljerka Car Matutinović, *Književni ogledi*, Biakova, Zagreb, 2019.) / 256

Maja Kolman Maksimiljanović: *Kronika DHK* / 259

Tamara Bakran

Pjesme

1. KROŠNJA OBLAK NEBO...

kako meko pristaje ova krošnja nebu
sada
kako nježno lišće njezino treperi
na rastućem oblaku bijelom

izranjaju ptice
izranjaju ptice

visine plave spokojne
stišano sunce

kako su laki moji koraci prema gradu
sada
kako se smiješim radosno
rastućim oblacima bijelim

smiješim
sestrinstvu s pticama

2. LJUBAVNA

moje ponornice
izviru u suzama

pod tvojim nježnim prstima

suze postaju biseri
kitim se

3. HOD

jednom ću opet u šumu
po putu koji završava tek tamo
jako daleko
i nakon mnogo vijuganja

ići ću srca gotovo zarasla
i nanovo kliktava
tu i tamo ću zastati
okrenuti se
baciti pogled na minuli život
taj neshvatljivi događaj
sa zapitanim smiješkom

a onda opet dalje,
naprijed,
sve dalje i dalje.

od sunca koje prosijava
prostiru se nježno plave sjene
po tlu i meni

pirkanje vjetra
ne remeti tišinu snijega
tlo iskri nebo se rumeni

4. ISTOVREMENO

najednom lišena krivaca i krivice
tuga ipak nije nestala
tu je i izgleda...
vječna je
al' tiša je,
i manje strašna
i bistra
tako bistra
da se u njoj može ogledati
sunčana radost

5. NO NE KAO IKAR

dugo je dugo nastojala premostiti bolni rascjep
između sebe i svoga sunca
njezina pera plava i namočena
uvijek tik uz površinu
ne primaju vjetar

plavi su joj bili pogledi a srce
zaneseno tajanstvenim dubinama
i ono je bilo plavo plimno poplavljeno

kako do sunca?

sve dok se jednog dana
nije osnažila dovoljno svrnuti upornu misao.

u plavom ukaže se žarkozlatni procjep
i dostruji do nje toplota suši joj perje
kupa ju svjetlo

otrgla se vodenoj površini
sad uvis sve zlatnožućim letom
no ne opet tako visoko
kao Ikar

6. TRENUTAK

vidi se jasno u ovo zimsko blijedo jutro
svaka travka sa svojom aurom od inja
golotinja ukipljenih stabala
padom lišća razotkrivena gnijezda
niski let šutećih ptica
trošne žute ruže podno niska prozora
kroz koji virnem dok prolazim
samo načas
da ne budem odveć nepristojna

u kuhinji punoj žuta svjetla
stoji jedan starac kraj sudopera
pije vodu
sâm je
u svojoj trošnoj žutoj kuhinji

7. MLADENKA

pred tkanje
mantram pjevušim
(i)zazivam te!
dodi!
zapljusni mi srce svjetlom!
vužgi ga!
pri svjetlu srca jasnije ću tkati
suknokozmos iz kaoskudelje,
svoju rubeninu

Livija Reškovic

Nove pjesme

Zavidim ljudima koji su hodali uz Titane

s terase gledam *baby blue* nebo u predvečerje
išarano rozim crtama
u gradu koji nije moj, ali sam ga prihvatila

htjela sam te voljeti, ali sam zaboravila kako
pa sam umjesto toga
odlučila zavoljeti sebe
i ovaj grad s predivnim prizorima neba
koji ipak nije moj, ali sam ga prihvatila

neki dan sam napisala: smrt miriše na vosak
i ništa se značajno nije dogodilo
kroz moj se prozor i dalje zimi
vide samo dva uska pravokutnika
kroz koja djelomično dopire svjetlost
trebamo dočekati proljeće

u ovoj zemlji u kojoj većina
nosi svoju umjetnost kao uniformu za prepoznavanje
gdje je ljubav instanca koja ide nakon #
eto, baš tu sam te htjela pitati:
možeš li polizati krv s moje kože?

Razgovaram s mrtvima

sahranjujem vas polako
prvo djedove i bake
majku
zatim Melite, Marine, Roberte, Danije
pred mojim vas očima
spuštaju pod kamen
koji ću obilaziti
kao da ste tu

Ali ja i dalje razgovaram s vama

Marina, s tobom posebno
neku noć si mi
u snu rekla
da si dobro i da ne brinem više
previše je prošlo
Danijela, ti si mi na vlastitu pogrebu
s ogromnih osmijehom
samo prišapnula
ne budi tužna
a ja sam u suzama gledala
kako tvoju urnu
zatrpavaju zemljom

Da, razgovaram s vama
često
možda i više nego što bih trebala
s vama, veselim mrtvacima
koji mi dolazite kao anđeli utjehe
neopterećeni
kao da vas život nikada
ni dotaknuo nije

I opet ti

ljetno izmicanje podloge
Zbog mira u glavi
trebalo bi
zabraniti iskušenje
kaos ostaviti neprilagođenima

Mi, tako moderne medijske životinje
kozmička bića
s kutkom svemira
smještenim
u lijevoj kljetki
ipak
pjevušimo dok
neupućeni gubimo

Trebalo bi zabraniti ljeto
pomislím
zabraniti ponavljanje
i svaki naš kavez iznutra
prepustiti onima
koji znaju tugovati

dan kad sam se posvađala s bogom

nebo se nije razlomilo
taj dan, sedmoga veljače
/o, bože, bože, sjeti se/
nije se spustila ruka pravednička
/svih obećanja blistavih/
jebi se! – viknula sam mu
ja sam bitna, ja vrijedim, jesi čuo?
/i ljubavi i pobjede/
zar je ovo život vrijedan tvoje milosti?
ovo biće ogledalo tvoje?
/o, bože, bože, sjeti se/
nisam li ti prinosila žrtve najveće,
čitala tragove u snijegu?
/i lovora i darova/
što sad šutiš, o, najveći?
pošalji, pa makar i anđele osvete
/jer meni treba moćna riječ/

Tako su govorili sofisti

kažeš – nisi htio
kažeš – ne razumijem
prosipaju se riječi poput imaginarnih iglica

gledam ih kako s visina padaju po parketu
nečujno, ali sudbonosno

u tom, baš tom trenutku shvaćam
nikad *mi nismo bili*
mi smo ono zahlađenje koje su najavili
u najsparnijem razdoblju ljeta
bolji život radnog čovjeka s pojavom strojeva
mir u svijetu, pravednost političara

iluzija, dragi moj, iluzija

Neka me traže

sakrit ću se u pupak svijeta.
neka me traže!
kamenje uzbivano na rubu mora, svjetla vjetrenjače.
neka me traže: ratnici s mačevima od snova,
mirisne potočnice.

neka me traži jesen, njegov glas koji više ne prepoznajem,
sva moja ludila.

neka, neka me traže...
neka me traži ustajao zadah vjerovnika,
usrdni molitelji, otimači stakla.
neka me traže greške i zahvale,
bivši i budući,
nove linije iskušenja.

neka me traži vječnost i omča kraja,
robovi i gospodari,
neukrotiva misao.

pa što? neće me naći!

ja ću ležati u sjeni hrama
i vatrom dozivati
one
koji dolaze.

Zdravko Kordić

Darovi života

Darovi života

Kroza sva doba prolazim
s plijenom nevidljivim;
darovima kruha i vina

Ponovno ljubav – udiše mladost,
ona se sjeća sjedinjenja
kroz koji se kozmos njiše
i sretne suze
briše

Iz ničega život začet –
ne materija

Dvostrukost duha spojena u jedno
i sijevnu nešto,
kroza sva doba sam prošao
Uskladio kod; šumor cvjetova,
glasno zibanje mora

Maslina, suhozid i stara loza
darovi Neba,
darovi Duha;
kaplje krvi i zvuk zvonika
slivaju se u glazbu svemira
kroz jednu oplodnju,
lahori vjetar

U čamcu se riba ljeska

Težak i vruć zrak skida s očiju mrak
Odjednom zazelene polja,
klizi kap po kap znoja
Rađa se život i novi dan
iz mraka, ispod bora,
ispod hrasta

Svježa ljubav otplovila
iz plaveti u suton;
u uton, u mirisnu kišu jeseni

Mjesečina rasprostrta ispod granja
čeka zastiranje sjene
kroza zimsku dob, kroz crnu zemlju
cijedila se tamna krv
u proljeća, ljeta, jeseni i zime

Ostala je opomena mladosti
i zrelost na pladnju izdiše

Zatvorim vrata u plavo jutro,
u žuto podne, u tminu večeri
I kada sam propjevao,
htio biti slavuj –
proplaka duša moja...
Suze se umočiš u sveti gral

Deus caritas est

Ljubav spaja
Nomos i Logos
Mišljenje je nužnost
Neumitnost kozmičkoga gibanja
Sudbina uskrsava ljudskom dušom
uronjenom u Duh
Ponad oblaka izdiže se božansko mišljenje
Nužnost mišljenja u opstojećem gibanju,
izdiže se do nebivanja...

Slika svijeta u dobu pred nama
je svjetonazor ponad nas
u građenju svijeta ne/bitka

Vizija svijeta u opomeni

Osamljeni zakutci u zbijenom prostoru
Logos u slavljenju života
Podizanje jezika kao neumitnoga pjeva
Podizanje jezika kao neumitnoga tijeka,
kao neupitnoga Tijela, Riječi,
kruženje poiesisa u kozmosu

Vizije ljubavi kroz blizinu smrti,
ideal poezije

Svrhovite arkadijske noći,
noći čežnje upaljene svjetiljkom

Širi se ideal duboko u povijest
upaljen logosnom vatrom:
Deus caritas est
Nužnost je dužnost Ljubavi

Domovina

(Andriji)

More je moje bilo; more prapočelo
Studen zrak je usud
Ozemlje svjetla, ozemlje tmine –
gospodine sudac: volio sam i volim svoju Zemlju
i kad je uništena; ona ostaje u meni,
ostaje pri meni
p/ostaje usud
moje iscijeđene zelenkaste krvi

Isplači se, dušo moja,
uskoro dolazi plamteća vatra,
dolazi vatra po zemlji Hrvata
a more biva sve dalje

Rijeke se susreću u sumrak,
Usud je moje zemlje: feniks,
ti ćeš ga doživjeti, a ja ne!
Premda će ti tvoja zemlja
oploditi tvoju oholost

ne ćeš biti sretan;
ne ćeš voljeti ni zemlju, ni zrak hrvatski –
tek plavetnilo prodanoga mora
vraća se majčici,
proljetnoj zelenoj zemljici

i ta crvena krv kao kocka
na obolu heraldike

Svjetlucavi golub u mirnoj pjesmi,
zimski kos dolazi u rano proljeće
Vrijeme je buđenja
Tek snovi i more naše
koje mirno nadlijeće galeb
i kojim plovi nečujna glazba i valovi
Note padaju u prašinu
Ja bit ću u lijesu, sine moj
a izlistat će Domovina
kroz bure i oluje

Divlja ljubav će se pripitomiti
u vatri i tirkizu
izrast će stameno drvo
Izlistati svoje deblo i grane raširiti
u Domovinu stamenih dveri

Donosiš plavet

Teška je noć, bičem tjerana
u ljepotu mora
tamnog i plavetnoga

U gustišu duboke šume, u hladu
šumore Božje riječi
i postaju prečista svjetlost
Uz lišajno stablo se penju,
kroz grimiz sjenovitoga sunca,
kroz suzu bezdanoga oka
Beznadni nevidljivi koraci
u kaplji ljepote
izlaze na čistinu,
zbijaju se u kutak horizonta,
u nedoviđenu dalekost sutona

U razdvajanju jutra i sutona,
na uzvišenu boriću,
jezici kopna i mora se razdvajaju
More šumori; valovima šapće zemlji
a njezina tvrdoća nosi svetost
Tvoje djelotvorne ruke;
Tvoga svudnazočna vida

Pripravan čekam pri ognjištu,
sunčanu zavjesu
okačenu o vjetar
a zemlja se ziba
i Ti me dodiruješ vjetrom, valovima topline,
visokim cedrovima
Upotpunjuješ mi svjetlost bojama
kada se sunce rađa
Odsućem i prisućem donosiš beskraj
i vječnost plavetnila

Iz tamne krvi

Iz gustiša tamne krvi
izviruju cvjetovi, zelene alge
nježno se njiše toranj katedrale
Ona lagano izvire u praskozorje
uza svjetlosni prasak sunca,
uz hladnu zimu;
uz opustjelu njivu

Uokolo voda prska
katedrala s mističnim aureolama
lišaja i mahovine
U njoj je srce uzbibano,
u njoj je srce uzidano

Iz nje se hladna krv
pretvara u vrelinu usklika,
na njoj je ostao krik galeba
U mističnoj utrobi
treperi svjetlost i zvuk orgulja
okupan u kaležu vina – krvi

Poput svih uzvisina –
ispod –
podastire se ponor
u njemu su utemeljene kosti –
kruti temelj zbilje
nadzemne kamenosti

Prskaju alge, bakterije se šire
Pluton pluta po površini
Vrabac mi slazi na rame
da odmori lelujave kosti
u svjetlosnoj igri
sunca i bridova katedrale

Iz zemlje niču najljepše boje domovine

Iz blata, iz zemlje, iz krvi
niče najljepše cvijeće,
niču najljepše boje Domovine
Iz praskozorja zavičaja,
u bogatoj rosi ptičjega jezika
procvala proljeća;
u rosi jezika hrvatskoga, jezika Domovine,
u dalekim krajevima
odjekuje riječ najmilija

Vrišti: vratit' se hoće svojemu korijenu,
svom iskonu,
dok u svitanje
nestaje ulja u našoj lanterni,
zebnja zatitra zavičajem

Kosti razbucane i razbacane diljem planete
vrište za pravdom:
hoteći živo srce u krvi iščupati,
kao nekoć na KRIŽ se uspeti,
u blagim bojama zavičaja krvlju
posuta posvema:
naći smiraj u krvavoj boji zavičajne zemlje,
u blatu iz kojega sve u proljeće niče
i vrišti
stremeći nebeskom plavetnilu

Nebo nad oceanom

Kroz razbijeni prozor izviruje nebo
Kroz razvaljeni prozor vide se sve zvijezde:
plaveti i aveti

Samo zemlju izmaknutu u statiku,
uz fiziku i matematiku...
Možeš udahnuti svježji zrak, fizikalni mrak
Crnu svemirsku rupu
i nju vidiš iz skrovitoga sna; iz nevida

Evo sokola koji će ti pokazati tvoju statiku
u Nebu čiji je dio i Zemlja
Sokol je zaboravio tvoju adresu

Ti si izbjeglica opasno nagnuta u ocean,
nad mračnu rupu
Množiš se bez priprave, bez posebnih znakova, zamkova
putova i uspona u očaj

Atmosfera je nabijena kao šipak zrnom
koji će svakoga trena eksplodirati
Prozor smo razbili kako bi provirili u svemir,
putujući Zemljom zaboravismo zemaljsko orbitavalište
u kozmosu

Stuštali smo se uz lampice beskraj –
sve se nalaze u konačnosti
(ne izračunah)
prostranstva i vremena
Zdrobljeno vrijeme začudi glavu pričvršćenu rukama

Noć i ljubav

Dotaknuh zemlju,
ona se rasu u mojim rukama
Postavih zidove do zvijezda,
poduprijeh ih –
u ruke se urušiš
Zasadih noć da nas ogrne
od svjetla i leda;
od samoće

Nadoh prazninu
kroz koju sunce proviri –
nad raspuklim tonom harfe

Ljubav ulazi u srce;
ono lupa, lupa
i izbrisa uspomene u jeziku,
daleko od suze u oku

Jadranski snovi: radost i ljubav
ulaze u porušene zidove,
u rahlu zemlju;
bježim od teškoga ptičjeg cvrkuta
u granama omorike,
u granama hrasta

Daleko i davno: sjetih se starostavnih knjiga
u vremenu prošlom –
iz tamne krvi izlivena u tužne riječi
izgubljene u rosi
magle vremena
Zasadih noć –
izniknu jezik
i anđeoske ptice

Sva otajstva prorokovanja,
sve spoznaje otopiše se u vjeri
Predadoh svoje tijelo Ljubavi,
izniknu duša, potom duh
i bio bih Ništa
da Ljubavi nije:
čitah Pavlovu poslanicu Korinćanima,
himan sunca, Ljubavi –
ljepote i patnje
Patnja se uzdiže do Ljubavi
u lišću drveća
sa zvukom orgulja

Usta puna riječi, nepce ispljuvava krv
ostaje tmina
i ptice zaleđene u krvi prenoće
Pjevaju korsku pjesmu
u krvi, među mojim dlanovima
do zvijezda treperi

glasovni uzdah
i sunce proviri
nad raspuklim tonom ptičjega pjeva

Gloriju pjeva rajski anđeo,
noćni let
završi skladom Ljubavi i Riječi
i žižak žeravice gori na zemlji,
i u srcu –
kao noćni leptir,
kao noćni cvijet u rastvaranju,
kao san u mirisnom bilju,
kao plavetni svod
koji ugledah na oltaru

Okruglina vatre

Pjevajući u krik, pjevajući krik
pobjeđujem samoga sebe; plamen uljanice dogorijeva,
fitalj odašilja odbljesak ravno u oči,
posljednje svjetlo bježi s brijega
vraća se u utrobu, na svršetku (zaboravljene) svijeće
vlastito lice žari –
dlanom razbija dah,
razbija oštri brid leda,
kozmičke sante u grlu poput knedla,
poput komete pred kojom bježiš
prećacem u bespuće
vatre vlastita labirinta,
udaraš u zid samice
tuđ i stran tvomu duhu,
pretvaraš čekaonice u sanatorije,
podizeš ruke Gospodinu,
svetkovina mise, a ti plačeš, plačeš izdašno
na mojim grudima
škripi bol
i plač probudi plavi val Jadrana,
probudi jastuk vlažan od tuge i suza
u tragičnom cvatu latica juga

Tuđina nade, tuđa vjera i nesretni Juda
na kojega svednevice mislim: prorok kojega se nitko ne sjeti

razapeti na križ! Objesi se!
Razvedena jezika, ništa ih ne priječi da pjevajući u kriku,
pjevajući kriku utrobe vlastita naroda;
probiju čela,
probdiju krikove gladnih utroba

Ništa ih ne sprečava do vlastite vatrene Smrti

Pjesma

U pjesmu Zemlje, u zemlju pjesme
posadih stablo
stasito je raslo u oporoj zemlji, u oporoj pjesmi
koju je mirisima gušilo proljeće:
mirisima lavande i pokošene trave

Na otvorenom prozoru: vrabac
pravi urbanistički plan svoga doma
do u plavetno nebo
Ispod smaragdnozelena rijeka,
srušeni snovi
o novim dvorima
Narastle su dveri kojima jedva koracaju karavane

Riječ postade stablo
prolistalo plavetnilom horizonta stapanja
mora i neba

Raslo je stablo; pjesma
u nemilosti kiša,
proljetnih oluja;
pjesma na prozoru
kao paukova nit

Gromoglasni smijeh
raspuklih šipaka
na stolu u sobi

Otvoren prozor, otvoren balkon –
zavjesa lagano titra
iza nje zjapi i vapi smrt
u besciljnu prostoru

Šutnja jezika u govoru
i to je pjesma

Pjev

Utonuo u pjesmu
Uronio u smrt
Pripravan pjeva
na stečku – uzdignutih ruku

Odmara svoju lađu
usmjerenu prema toplom jugu

Utonuo u tugu
izbavljenju
čezne ruka izbezumljena
Tijelo izmučeno
Stoljećima pod teretom
nagnutim na jug
Koliko mu kosti škripe
dok u smrti sniva
O smrti
ispod jablana
u kojem ševa pjeva
umornom putniku
utonulom u san onostranosti –
pripravno pjeva

U toj špilji, u toj zbilji

Samo u toj špilji
u toj zbilji
igra i kruh –
srce mi dira prastari ruh

Duša oteščala čulnim bljeskom
vjetrovi pijeska zapuhnuše kopnom,
rahla zemlja –
iris; divljakovo kopno

Površje poprskano hrastovom trijeskom

U gustišu šume
slušao sam šutnju sebra
kako šumi blizak prostor –
unutarnju slutnju: lutnju;
kako kiši bliska nada,
utonu bez pada
omami je mrak,
potom dođe reski zrak

Čempres proviri iz tmine
obrisom zaplavi oštri zrak
da mine kroz tmine

Epitaf, II.

(R. M. Rilkeu)

Čisto opiranje ništavilu,
ipak: nastaje prah
Iz praha u Ništavilo

S neba svjetlost bije
i bdije
plavetnila san
Ruža u jutarnjoj rosi

Tek kapljica sam rose,
sjena osušena
Razlistana latica podnevlja
Lepršam u zraku
nevidljivo

Tek znak opiranja prolaznosti bića –
u biću
u apsolutno čistom Bitku
Prah se javlja glasom,
velikim tutnjem: grmljavinom,
svjetlosnim munjama

Drvo ruže,
drvo masline i ariša
Drvo križa
drhti
u opiranju ništavilu

Pero Pavlović

Jezikom blagosti knjiga slovku javku

Jezikom blagosti knjiga slovku javku

Jezikom blagosti knjiga slovka javku
U dosluhu prisnu riječca riječcu stiže
Izipkana ljubav zipka pjevnu bajku
Ruj ozarja trpka ljepotu užiče

Jezikom blagosti knjiga slovka javku
Izipkana ljubav zipka nježnu bajku

Od žara dražesti sva ćutila trepte
I na žalu srca nujan plamen gori
Latice i perca osinjeno svijetle
Ushitom otkrića pjesma mudrost slovi

Od žara dražesti rime zorno trepte
Latice i perca prosinjeno svijetle

Još o davnu čitkost spotiče se šutnja
Je li prhkoj misli ikad bilo tijesno
Il' je tavne retke hvatala pomutnja
I u zamke kušnje opletala svjesno

Još o davnu čitkost okrhne se šutnja
Je li tavne retke tamnila pomutnja

Proćućenu času zar je svega dosta
Sve spomena vrijedno nadohvat je ruke

Čeka li to netko najdražega gosta
Da oresi srećom tihe slavoluke

Proćućenu času zar je pomnje dosta
Čeka li to netko nebeskoga gosta

Pod pepelom čežnje kriju li se boljke
Milost prosvjetljenja prožima li žiće
Truje li se razbor grozom teške psovke
Ili zraka mira svetošću procviće

Pod pepelom čežnje tinjaju li boljke
Kad će razbor osjat' uspomene gorke

Jezikom umilnim knjiga slovka javku
Očililo slovce nisku milja niže
Izipkana ljubav zipka pjevnu bajku
I u oku snenu ljepotu užije

Jezikom udivnim knjiga krili javku
Izipkana ljubav zipka zlatnu bajku

Riječi, što ti vrijeme sprema

Prije prvih riječi nadaje se dvojba
Što će slijedom tajne razotkriti zgodba

Slijed se sobom množi, jer kraj trpak čeka
Da providi usud neumitna tijeka

Iza davne slutnje naum previd krije
Nema te u oku, pri srcu te nije

Zagonetko slatka, i jesi i nisi
Zagrznuta javkom sva od čežnje ti si

Poslije cijelnih snova promeće se vrijeme
Ćutiš iskon riječi noseć' svoje breme

Kad previdiš ime, okružiš se šutnjom
Kad će prva riječca zaromonit' slutnjom

Dragovita riječi, što ti vrijeme sprema
Na vrh pera nisi, u knjizi te nema

Mironosna riječi, nađi svoje mjesto
U tvom zagrljaju zar je ikom tijesno

Kad ljepotom bljesneš, što li ću ti reći
Budnost skladna rijeka kuša netko treći

Zapitanost sviće zbiljnost umna čina
Od silna se mnoštva ne vidi jednina

Što je ishod sretan, zrcali cjelina
Složit će se redci igrom čilih rima

Što umnoži ljubav, spomena je vrijedno
Što množinom rodi, opet biva jedno

Put soli

Kraljici Katarini Kosača

Primićuri, ponosnici
Katun, svjetlac, poklisari
Zlatna slovca, viti svitci
Karavane i solari

Ston i Ošlje, sinje more
Tri brdašca, tri prodoli
Žukovice, eto zore
Hutovski se bijele dvori

Hutovo uz Bregutovo
Zaprevišje, Crvenica
Kasom brzim u Popovo
Gradinica i Toplica

Još dan hoda pa do Stoca
U zenitu sunce gori
Dašak, mašak blaga smorca
Čipka srebra, gruda soli

Ston i Ošlje, iskon diše
Humska zemlja tajne krije
Vrijeme zipke riječi njiše
Bosna javkom cviće rime

Medna stvorca

Kljunarice, mrežokrilci
Bogomoljke i tulari
Mravi, sturci, resokrilci
Vretenca i lepezari

Leptir morfo i cikada
Vojska pčela, svijet krilati
Kornjaš, skokun, bubamara
Tekut, šaška, puž nanari

Stručak, slačak, srk sladora
Medunice, cvjetne krune
Srpanj sviće svitak snova
Zuj opojan, zlatne strune

Čilaš, sadža, zarno slovce
Osinjak u strijeli sunca
Bumbar stršljiv, medno stvorce
Vrcaj, vrevu, treptaj srca

Trepet zarja

Vrcaj, srtaj, jetak žalac
Prasak misli, nevjerica
Izrijek i rijek, potom tajac
Iskrom kušnje trne zlica

Uzdanica, trepet zarja
Na razmeđu trpkih riječi
Uzdah, upit, sjetna tajna
Bliskost zorna naglost priječi

Navezanost na put davni
Odbljesak je tiha zrenja

Poroka se tmola kani
Prosjač miljem uznesenja

Odgonetka, zagonetka
Pregršt čežnje, slov dragovit
Šumna snena blaga jeka
Krhka krila, lijet vidovit

Kristov cvijet

Jaglac, cecelj i erika
Bilbergija i ehmeja
Fikus, citrus, vodenika
Žeravac i kalateja

Anturijum, kamenika
Lijer i kaćun, divlje zelje
Gustiš šiblja, zelenika
Medarice, zlatne prelje

Mirišljiva gardenija
Kristov cvijetak, pasiflora
Fitonija, stapelija
Celosia, bujna flora

Kamelija, duša cvjetna
Jedarce je kras u travi
Abutilon, čežnja sjetna
Kordilina ljubav slavi

Margareta

Sja ljepotom presličica
Zvončika se zvonko smiješi
Sanak cviče milotica
Orjašica tajnu driješi

Srebrenka se sveder srebrni
Krin i ušac zlatom gore
Zvezdan zarjem vidik vedri
Brnistra je cvjetno more

Za brdom se brden skrio
Kapinika svib zatrni
Primog oku omilio
Lozika se s lozjem grli

Gladiola, petunija
Margareta dušu ima
Čar bokori kita cmilja
Češljika i putoria

Što je himba, što vrlina

Upit čeka preinaku
Da pojavak tajnu oda
Izibala dražest javku
Uzdanicom teče zgodba

Navješće je odsjaj čina
Izlike se riječca trsi
Što je himba, što vrlina
Žićem zdvojnim mile srsi

Očilile krilatice
Zakučaste misli huje
Zračkom nade ruji lišće
Časi bdijenja zarjem nuje

Dar i uzdar odmjere se
Uteg čežnje mjeru driješi
Ljupke rime ljubav krijese
Prevagom se srce tješi

Bokor čežnje tiho gori

Razvid gasne u opreci
Htijenju mjera dana nije
Svrhu tijeka ne poreci
U zgodbi se previd krije

Bokor čežnje tiho gori
Zazor biva uteg riječi

Sve što naum dvojbom zori
Prosudbom se skorom liječi

Promisli se jetke gube
Trpnja parbi odolijeva
Časi dugi sjetom stude
Glas vidovit rasplet sprema

Prosvjetljenje napat plodi
Što je sanak java cviče
S ljepotom se ljubav srodi
Tračkom neba zari žiće

Očilila ures tvorba

Pojavkom bi jetka parba
Zatomila previd očit
Nadaje se trpnjom gradba
Kuša mis' o retke sročit

Očilila ures tvorba
Naglost trne u opreci
Kad će ljubav prosjat' zgodba
Kada zazor uvid priječi

Odgonetku upit sprema
Kрила nisu porod činu
Pogled zamci odolijeva
Navir svjetlom rodi tminu

Plov je tiho prenje duše
Kucaj čežnje davnog htijenja
Kad se zdvojne riječi stušte
Java sviće iskru zrenja

Stijepo Mijović Kočan

Bože moj

Zapise koji slijede ne treba držati mudroslovnim ni znanstvenim sastavcima ni suprotstavljanjima nekim teološkim spoznajama ili autorima, pa ni onda kada se ovo što zapisujem ne podudara s postojećim knjigama, vjerama i sustavima.

Treba ih držati slobodnim pjesničkim promišljanjima i osobnim iskustvima, spoznajama i izkušenjima na čijemu sam tragu još od svoje pjesničke zbirke *Ono Nešto*, napisane 80-ih godina 20. stoljeća, slijedeći i ogleđ *Manifestiranje elementarnog u pjesništvu*, objavljen kao separat časopisa HAZU-a *Forum*, te nekim ciklusima svoje zbirke *Čim umreš rodit ćeš se*, zatim poeme *Konavoski vez*, pjesme *Molitva...*; svaku i svačiju vjeru iskreno poštujem, uostalom, ni bezvjercima ništa ne zamjeram, i to je kod mnogo njih neka vjera, makar uvjerenje; na moj put prema Svevišnjemu nikoga ne pozivam, njime kročim sâm i osamljen, kakav sam uvijek i bio (*ne pripadam i nisam*), međutim: duboko sam uvjeren da nekoga drugog puta Svemogućem, Sveobćem, Sveobuhvatnom i Jednom nema, osim ovoga kojim i ja kročim, naime, na tome putu smo svi, u svim vjerama, oduvijek i posvuda, znali i priznavali to, ili ne znali i ne priznavali.

Dugo sam tražio taj put, češće zanemarujući nego potičući traganje, a ukazivao mi se, tijekom dugih godina, sporo i postupno te posve iznutra, dakle induktivno. Ta indukcija u metodi je nepotpuna, međutim, kako je riječ o pjesničkom, znači posve slobodnom pokušaju, ne ni znanstvenom ni mudroslovnom ni teološkom sagledavanju, držim je potpunom i čvrstom.

1.

Bože moj, Ti si svemoćan i velik, a ja nemoćan i malen.

2.

Bože moj, Ti si SVE, a ja sam samo nešto, gotovo pa ništa, i to malo nešto nestat će kada i mene, ovakvoga kakav sam i ovdje gdje sam i kada sam, nestane, a ako što i ostane od mene, komu će i hoće li ikomu i koliko dugo išta značiti; neće dugo, sve je ljudsko kratko, malo ili neznatno, sitno i nezamjetno u SVEMU. Pa i najveća ljudska postignuća tek su bljesak protoka SVEGA, vazda i posvuda.

3.

Bože moj, Ti si neuništiv i vječan, a ja uništiv i kratkotrajan, Ti možeš sve, ja ništa ne mogu, Ti znaš sve, ja ništa ne znam, a sve ono što su me učili i što su zvali znanjem, pa sam i ja to tako zvao, samo je ljudsko snalaženje u protoku, ništa drugo i to je tako, oduvijek i posvuda.

4.

Bože moj, Svemogućí, Sveobuhvatni i Svevišnji, tvorci vjera i uvjerenja, vođe vjerovanja i vjerskih sustava, koji su te nazivali imenima koja su izmislili pa se i ja jednim od njih služim, Bog, Jahve, Alah i drugim imenima, ma kako Te zamišljali i ma koliko Te shvaćali i tumačili, Ti ostaješ nezamisliv, neshvatljiv i netumačljiv, ne dosežu Te niti Te mogu dosegnuti, ni popi ni pape, ni rabini i nadrabini, ni hodže ni ajatolasi, ni svi orijentalci ni sve njihove vjere, ni jedna od njih, i svi njihovi naumi jednako tako, svima i u svemu ostaješ nedosegnut u ijednoj od njihovih molitava, uvijek i posvuda.

5.

Bože moj, učili su me, ne i naučili, da u početku bi Riječ, da u Knjizi tako piše, ali znam da nije tako, hvala Ti na tome što si mi omogućio doznati da Te niti Knjiga ne doseže i da u počeku nije bila Riječ iz jednostavna dokaza jer nije bilo početka, niti ga ima niti ga ikada može biti u milijardama kojekojih sitnih početaka bilo čega (sustavā u svemiru ili onih na zemlji, mirotvorstava, ratovanja, narodā, državā, idejā, pokretā, preokretā...) jer Ti, svemogućí Bože moj, nikada i nigdje nisi počeo biti, nego si naprosto bio i jesi i bit ćeš, uvijek i posvuda.

6.

Bože moj, stojim pred stožerom na pradjedovskom gumnu i gledam na njemu i na okolnim kamenovima nesagledani i nesagledivi život lišajeva, njihove mikroctarije predivnih boja, ima ih, kazuju znalci o tome, čak dvadeset i više tisuća vrsta, izmišljenim izvrsnim pomagalom na kojemu ovo pišem, lišajevi se prikazuju u svojoj ljepoti i raskoši boja i abstrakcije, svatko to može vidjeti na internetu, a ljudski nam rod broji samo tri vrste nas, milijuna i milijardi nas, lišajeva je više, prije ludosti, rjeđe mudrosti riječi, neusporedivo više, koliko li ih ima, neizbrojivo ih ima,

za razliku od ljudi koji su izbrojivi i svako malo se iznova prebrojavaju, neizrecivo, osim koliko možemo reći našim tek donekle dohvatnim riječima, a mnogi su i nevidljivi, osim koliko naše tek ponešto videće oko može razabrati, nezamislivo, osim koliko naša tek do ponečega domislivā misao može domisliti; svi ti raznobojni lišajevi su dokaz da su tu i da je njihov rod bio tu posvuda okolo na drugim kamenovima ili deblima DAVNO PRIJE RIJEČI, davno prije ikoje poznate nam davnine, oduvijek i posvuda.

7.

Bože moj, stajem preda Te gol i sâm, imam samo svijest i savjest te ono što one neminovno prte uza se i slāžu uza me, a to je premnogo i preteško, ne izričem ni molitvu, niti Te išta ištem, niti klečim niti sklapam ruke, niti okrećem dlanove u zrak a oči u nebesa, sve ću to napraviti kad uđem u bogomolju s braćom i sa sestrama, samo zato da udovoljim suvrnicama i suvrnicima, suvjernicama i suvjernicima, kojekojim i kojekakvim, jer uživam svima ugađati, sve ih darivati, gledajući kako ih to raduje, ali sada sam pred Tobom sâm i gol, kako sam i rođen i stojim pred Tobom ne da me zamijetiš, nego jer želim biti uza Te i uključiti se u Tebe, i postojati u Svemu, ja, nemoćno čeljade bez ikoga između Tebe, Svevišnji Bože moj, i sebe, sama i neznatna, da potvrdim sebe u Tebi, Svemogućí, svjesno i nesvjesno, takva je sudbina svih, zavazda i posvuda.

8.

Bože moj, nisam prvi, Svemogućí i Svevideći Dobri moj Gospodine, koji Ti se izravno obraća i koji između Tebe i sebe ne ište nikoga, ali moguće da jesam od onih koji se ne usude zamisliti Te kao ikakvu sliku ili priliku, jer si nezamisliv, i ne usudim se ikako predočavati Te, jer si nepredočiv, ne mogu niti vidjeti Te niti razgovarati s Tobom jer si nevidljiv i nedohvatljiv, ništa ne mogu, osim umisliti da nešto mogu, stojim tako bez ikoga i bez ičega u svojoj zamisli da olakšam sebi pristup u Tvoje bezkonačnosti i svestremenosti, uvijek i posvuda.

9.

Bože moj, Oče naš, kojemu nikako ne mogu potvrditi *koji jesi na nebesima*, kao što tvrdi glavna molitva u vjeri u kojoj sam rođen, koju slijedim i poštujem, kao i sve ostale svoje obmane, jer nikakvih nebesa nema, nebesa su samo privid i u mojoj vjeri i svim vjerama koje također poštujem jer bilo čija molitva, bilo kada i bilo gdje, svako čeljade čini boljim i plemenitijim, stoga neka Ti se mole, Bože moj, sva Božja bića, uvijek i posvuda.

10.

Bože moj, nazvao sam te ONO NEŠTO jer nisam nalazio pogodnije riječi, a i stoga što si neodrediv u bilo kojemu smjeru, ni ženski ni muški,

pa ni taj u hrvatskome jeziku postojeći srednji rod, jer nisi ni rod ni porod, čak moguće u konačnom zaključku ni Ono ni Nešto, nego OVO SVE, jer i ono nešto je neminovno u svemu ovome, međutim, ako SVE OVO postoji, a postoji, onda si Ti ipak ONO NEŠTO, oduvijek i posvuda.

11.

Bože moj, bilo da je točnije reći Ovo Sve u Onom Nečem ili Ono Nešto u Svemu Ovomu, to samo razastire moju u svakom smjeru ograničenu maštu, ali i znatniju od nje i pouzdaniju moju slutnju i moj mikrosvemir u mojoj glavi čini samo pokušajem shvaćanja svega, ništa ino, i tako se ti pokušaji množe, ali ostaju što i jesu, samo pokušaji, tako je bilo i tako jest, oduvijek i posvuda.

12.

Bože moj, kada se čudim i divim *koja li je građevina cvijet / koje li je čudo zjenica*, to je moja najistinskija vjera, moja posve strukturirana religija, moje divljenje OVOMU SVEMU, Svemogućemu i Neshvatljivom Tebi, moje čuđenje u ONOME NEČEMU, Bože moj, moj si unutarnji orijentir i moje ufanje, uvijek i posvuda.

13.

Bože moj, gledam obraćenike i vjernike u svim vjerama i u svim vremenima, gledam mudroznance i njihova filozofska društva i njihove filozofije, njihova okupljanja i njihove koještarije zvane mudroslovljima, njihove knjige, oglede, sve to njihovo i ne mogu nego smješkat se, kao i Ti što bi se smješkao posprdno svemu, e da Te mogu zamisliti čovjekolikim, ali nema Tebe takvoga, stoga sam od njih odvojen i sâm; stajem preda Te bez riječi, bez misli, bez osjećaja, bez odjeće, neznana sam čest, doista tek čestica u Svemu, u Tebi Svevladajućem, uvijek i posvuda.

14.

Bože moj, doznali su da je galaksija neizbrojivo, da je svemir beskrajan, da je Zemlja, na kojoj upravo bubri demos kao karcinom koji metastazira, kao urbs, kao nebodersko saće prenapučeno ljudskim marionetama, a sve to da je također tek sitna čestica u nepregledima svega što se naslućuje da jest, jer bezkraj nema kraja, nesaglediv je i nepojmljiv, koliko se zna u slutnjama i obmanama, dokazivim i nedokazivim, koje ni mašta ni znanost ne dosežu, niti ih mogu dosegnuti, u kojima strepnja podrhtava jer čovječanstvo užurbano narasta i množi se geometrijskom progresijom, nakanilo je krenuti u vlastito smaknuće, u suicid, a prpa se i zavarava se, tko će preživjeti sve to, tko se sve ukrcati na neku ponovljenu Noinu Arku, međutim, sve je to tek osrednja ljudska mašta, svi ti, tobože spasonosni zamišljaji; tako je bilo i prije Isusa Nazarećanina, strepnja je stvarala zbrku,

Sibile i Proroci su se bili uznemirili, izricali su navješćenja Spasitelja, iz te zbrke nastao je Put ili, pak, Tao, a iz Puta neizbrojive stranputice, to je tako, uvijek i posvuda.

15.

Bože moj, nakupilo se značenja i tumačenja nebrojivo, strepnja i nada podijelile su vrijeme na neke posve nevažne dijelove, nastala je kronologija i razne kronologije, relativne i absolutne, u raznim tehnikama izrade, mjesecve i sunčeve godine, ili od nečijega rođenja, od nečije seobe negdje, od gradnje nekoga grada, nakupile su se brojne ere, od olimpijada, od odlazaka ili dolazaka konzula, carigradska, bizantska, židovska, aleksandrijska, španjolska i kojekoje ere još, brojna su čovjekova određivanja vremena, na primjer *od stvaranja svijeta*, trenutna naša era je baš od nečijega rođenja, od Isusova, kojega su pisci evanđelja i farizeji nazvali Spasiteljem jer su ga Sibile, te književnice pronicljivije od današnjih, i navijestile, a puk je povjerovao i olakšao sebi život u iskrenosti svoje vjere, jer vrijedi ono *vjeruj i vjera tvoja će ti pomoći*, no svako POSLIJE je PRIJE, a svako PRIJE POSLIJE, tako da vrijeme teče, iako nigdje ne izvire niti negdje uvire, niti je počelo niti će završiti, svevremeno je; sve to si Ti, Bože moj, oduvijek i posvuda.

16.

Bože moj, malo vrijeme je veliko, a veliko vrijeme je malo, moj trenutak je moja vječnost, dakle, vječan sam u svojem trenutku, no čovjeci se igraju vremenom i od toga čine zabavu te i posao i zaradu, izradili su naprave kojima mjere vrijeme, rezuckaju ga kao mrkvu za objed: na sekunde, na desetinke, na stotinke, na tisućinke sekunde, na minute, na sate, na godine, na desetljeća, na stoljeća, na milenije, no vrijeme nadilazi te čovječje pokušaje ovladavanja vremenom, jer teče i ne prestaje ni na tisućinkama sekunde, ni na milijardinkama, nego i dalje teče, u milijarde milijardinki, i dalje i dalje i dalje, dokle ljudska poimanja ne dosežu niti mogu dosegnuti, u nevid, a POSLIJE, kao i PRIJE, iz malena vremena u veliko vrijeme, koje jednako ne prestaje, mileniji, milijarde, trilijarde, i dalje i dalje i dalje, do nemjerljivosti i ponovno do bezvida, a i nema tamo nekih ljudskih mjera i mjerila, jer Tebi, Svevišnji Bože moj, ni mjere ni mjerila ne trebaju, uostalom, nije li tamo već nirvana, a sve to si Ti, kada Te i ne prepoznajem, znam da si sve to i da si tu, u vremenu bez početka i bez svršetka, u bezkraju bez najmanjeg i bez najvećeg, to znači da ni vrijeme nikada nije počelo, bilo je i jest i bit će tako, Svemogući Bože moj, oduvijek i posvuda.

17.

Bože moj, prostori Svemira nesagledivi su, u njima je na snimkama Zemlja točkica, vidljiva tek pod povećalom, no zaokuplja mi pažnju tek prostor u kojemu živimo, moji sugovornici istim jezikom i ja, jer moji i

naši okupatori, koji neprestano nastoje oteti nam taj prostor i prisvojiti ga, posve posesivni i krvoločni, *klat ćemo Hrvate* pjevaju, zbog njih takvih podilazi nas jeza, tako da moja Domovina, točnije: država u kojoj sam, slični nekoj izkrivljenoj oglodanoj kosti ili urođeničkom bumerangu, dosta nje je već oteto i prisvojeno, zbog svega toga trebao bih se trsiti o tome i o svemu drugom što ide uz to, no ja se obraćam Tebi, Svevišnji, ali ne ni molbom ni molitvom, jer znam da je tako kako jest i kako si Ti naumio da bude i da je svako moje nastojanje o poboljšanju i promjeni utaman, premda moram nastojati i poboljšavati i mijenjati, premda se moram braniti od nasilnika i okupatora, jer takvim si me Ti stvorio, ma koliko to kakav sam ne bilo po mojoj volji i ma koliko da ništa i ne poboljšavam i ne mijenjam, jer ne mogu, ali zahvalan sam Ti što si me u svemu tome uputio na to da je i NAPRIJED i NATRAG isti pravac, u istome smjeru, i k istom cilju, k Volji Božjoj, Tvojoj volji, Bože moj, oduvijek i posvuda.

18.

Bože moj, onoga kog zovu Tvojim Sinom često viđam, sastajemo se i razgovaramo, ponekada samo šutimo, zapravo vrlo često bivamo u tišini i bez ijedne izgovorene riječi, kao ono onda u Vječnom Gradu, on je tada još bio židovski mladić Ješua, zamolio sam ga doista da me zaštiti od rimskih brbljanja i od mrmljanja neizbrojivih sebičnjačkih molitava, onih koji su se na njemu i na njegovu životu obogatili, stekli slavu i ugled i moć i raskošno tamo živjeli, u goleme svoje građevine nisu nas pripuštali, a u velebne bogomolje jesu, mogli smo tamo ući i ostaviti novčani prilog, jasno su bila obilježena mjesta za to, te izgovoriti molitvu, no mi smo tek izustili Tvoje ime, kao i na početku ovih zapisa, u snebivanju i u tuzi kleknuli na hladan mramor pred Tvojom veličinom, znajući da si Ti Svemoguć, svemu nadređen i u svemu nadmoćan, jednako smo prezirali i bogate prelate i sve druge crkvene velikodostojnike u raskošnim palačama kao i svjetinu pred njima, odlazili smo zatim u male tople krčme po periferiji na girice i kutao crnoga, mirno liježući u svoja skromna prenoćišta, svjesni svega, ali u svemu smjerni, oduvijek i zavazda i posvuda.

19.

Bože moj, Petrov nasljednik u Vječnom Gradu, prispio je, kako kaže, *s kraja svijeta*, odakle sam i ja, ali s onoga drugog kraja, iako nikakav kraj svijeta ne postoji, to je tek naša neka oznaka za lakše prostorno snalaženje, taj, dakle, jednoga dana uzima u zagovor ženomuže i mužomuže, dok ženožene nikada i ne spominje, one koje si Ti baš takvima stvorio Voljom Božjom, a drugi neki dan, u drugom nekom obraćanju vjernicima, progoni i ženomuže i mužomuže, predhodno u pravilu mladoljube i djecoljube, bez vlastite krivnje, Tvojom voljom takve, javno ih prokazuje, prepušta ih progону policije i pokvarenoga javnog sudstva te osudi inovjerca, koji jed-

va dočekuju takve prigode, jednako tako jedan dan se križa prema zakonima vjere i crkve kojoj je, voljom svojih suvjeraca, predvodnik, a drugi neki dan, u drugoj nekoj prigodi križa se prema zakonima onih koji tu crkvu iz dna duše mrze i ne priznaju, niti su ju ikada priznavali niti ću je ikada priznavati, namjerno zaboravivši svetost i predanost čovjekoljublju i domoljublju dokazanoga svetca, dakle, nekoga boljeg od sebe, prepušta ga mržnji i lažima tih koji osuđuju i mrze i njega, ali i izruguju njegovo nesnalaženje na Petrovoj Stijeni, koji se i tomu njegovu zastranjenju također rugaju kao i svima nama, pripadnicima te vjere i te crkve, nastojeći nas istrijebiti gdje god i kad god stignu, jesam, ustrašen sam, Svevišnji Bože moj, ali ne i iznenađen, najavili su pokopnika katoličanstva već i vidovnjaci, još u minulim stoljećima, ali i to je svakako Tvojim znanjem i Tvojom odlukom tako, pa ako si odlučio da vjera u kojoj sam rođen izgubi smjer i orijentir te da nestane, što meni preostaje nego poštovati Volju Božju; ja sam zbunjen i tužan, moj prijatelj Isus ništa ne govori, odlutao je u maslinik i predao se glazbi užarena ljeta, i on pomiren s voljom Oca Našega Boga svemogućeg, čije je carstvo i najavljiavao i za njega stradao razapet, eno ga sada onamo na Gori, davno je uskrsnuo, sada uživa u koncertu cvrčaka, pomiren s voljom Božjom, kako sada tako i vazda, u vijek vjekova, posvuda.

20.

Bože moj, spominjem samo jednu od vjera, a njih je mnogo, spominjem samo jednoga od predvodnika tih vjera, a i njih je previše, jer brojni se uguravaju, e da bi predvodili bilo koga bilo kamo, ali ni jednu vjeru ne držim ni manjom ni beznačajnijom od neke druge, bez obzira na broj vjernika i sljedbenika, jer svaki put prema Tebi, Svevišnji i Svemogući Bože moj, dobar je put, ne rekoh li to već, a svi oni koji njime kroče dobri su ljudi dobrih nauma već time jer traže put k Tebi, i neka ih, neka hrle u svjetlost vječnu, u koju oni vjeruju, i neka vjeruju, ne sluteći svemirske nepreglede tame, prazne i nenaseljene, ni tijelima ni dušama ni dusima, jer to vjernike čini dobrim i plemenitim i nezavidnim i pitomim, neka love svoje snohvatice, kao i ja koji lovim svoje, često uzdahtao, u uzbuđenjima, gubeći dah u pentranju prema Tebi, Svevišnji Bože moj, ali ne bauljam takav ni u svjetlost vječnu ni u vječni svemirski mrak, nego u gen koji me nastavlja, u sve ovo oko nas, u nama i s nama, u stalnim mijenama i preobraženjima, kako je odvazda bilo i kako će zavazda biti, posvuda.

Alojz Majetić

Svojim je algoritmima mijenjala svijet
(Ulomak iz romana *Oboje smo ničiji*)

KROTITELJ

Drugi nisu kao ja. Mene privlači sve što je zabranjeno ili je nerješivo ili je nedohvatljivo. Opčinjava me kroćenje. Ima ih koji vole krotiti divlje konje. Ima ih koji znaju kako zmiju nagovoriti da štrcne svoj smrtonosni otrov. Ja krotim tvrdoću: željezo, čelik, broncu, gus, mesing, žene. Napredujem. Sve uspješnije svladavam sve što nije žensko. Sa ženskim se i dalje mučim. Svako malo naiđe žena koju ne mogu oblikovati po svom ukusu.

Moj je susjed izrađivao elemente od kovanog željeza. U modi su bile ograde od kovanog željeza i posla je bilo preko glave. Kao dječčić bih ga posjećivao u radionici, očaran kako mudro kroti željezo i izrađuje sve ljepše ukrase koje je dodavao ravnim šipkama. Dolazilo je do situacije da mu je trebalo nešto pridržati ili dodati ili donijeti iz skladišta: tu sam bio ja, u petoj brzini priskočio bih u pomoć majstoru Oglyju. Znao bi skinuti zaštitnu rukavicu i pogladiti me po kosi. Tog trenu bio sam na sedmom nebu. Prešlo mi je u naviku, svaku slobodnu minutu odvajao sam za odlazak u kovačnicu.

– Mali, razmisli da prijedeš kod mene za stalnog pomoćnika. Plaćao bih te po satu, ne računajući vrijeme kad bih te podučavao.

– Već sam razmislio. Prihvaćam ponudu.

– Počinjemo odmah. Dobit ćeš funtu po satu.

Poskočio sam, bacio mu se u zagrljaj. Suradnja je krenula. Željezo sam motao kao špagete. Kad smo počeli raditi s čelikom, Ogly me upućivao:

– Prati kad užareno sječivo iz crvene počinje prelaziti u bijelu boju. Kist mu je žar koji nastaje u disanju našeg električnog mijeha. Promatraj razlike koje nastaju ovisno o veličini predmeta. Od vatre nema boljeg slikara.

Slikao sam i slikao. Iz bijele je oštrica prelazila u plavu boju. Umakao sam oštricu u vodu i tako kalio čelične predmete. Nisu se lomili, dodatno

su postajali čvršći. Po potrebi, kalio sam i željezo. Ali od prve sam se zaljubio u čelik. Takve boje nema ni jedna druga kovina. Kad bi se čelik ohladio, prislanjao sam ga uz lice, štoviše, neke bih čelične predmete nježno poljubio, gotovo redovito kad su to bili mačevi.

Ogled se ozlijedio, umro je od sepse. Meni je ostavio kovačnicu. Na vrijeme je došao i bilježnik, uredno je obavljena cijela procedura darovanja. S dvadeset i jednom godinom bio sam vlasnik i glavni majstor kovačnice *Heff*. Novi natpis izradio sam slovima kakva još nikad nitko nije vidio. Postala su važni dio logotipa i još uvijek su u imenu mojeg današnjeg istraživačkog laboratorija.

Sally me zatekla baš kad sam ljubio vršak bodeža. Taj vršak, sitan i prodoran, postao je podatan jer se u njemu sakrila naša ljubav.

S jedne strane sam visoko glup, s druge neizmjereno uzvišen. Sjedimo i pričamo, a ja se ne usuđujem staviti ruku na njezino koljeno ili, ne daž Bože, malo iznad, bliže centru Svega. Ništa slično ni njoj nije padalo na pamet. Znali smo satima pričati.

– Žurim, moram ići. – rekla bi iznenada i već držala kvaku na vratima.

– Ti si carica vremena, tako je kako ti kažeš, tako je bilo uvijek i tako će ostati. – ustao sam iz trosjeda i kad sam stigao do vrata, Sally je bila već u svom autu.

Jako se mijenjala. Svaki put je bila nova. U početku smo raspravljali o usijanjinama mojih materijala, o bojama i oblicima, o pretvorbama koje nastaju u prirodi, a onda me vodila u geološku povijest Zemlje, a nešto kasnije u astrofizičke zakonitosti. Gutao sam njezine riječi skoro otvorenih usta. Nešto zbog njezina magnetičnog lika, ali sve više zbog toga što su me sadržaji govorenog isto tako magnetično privlačili.

Što je bilo dominantno? Kako kada! Kad bi Sally sa zvukom automobilskeg motora nestala iza ugla mojeg zdanja, pokušavao sam ocijeniti što me više oćaravalo. Sad je prevladavalo jedno, a poslije treptaja oka drugo. Kako kada! Njezin se lik toliko mijenjao pa sam se našao isprepleten njezinom ljepotom toliko temeljito da me to proganjalo do sljedećeg jutra. Teme, pak, kojima je suvereno vladala mene su me pubertetski neukog jednako tako dovodile u trans. Kako kada! Jednom lik, drugi puta razgovor pomicali su težište mene cijelog.

Nije mi bilo drago kad bi zbog poslova upadao Johnny. Kratko bismo dogovorili što mu je raditi, ali on bi stajao kao ukopan. Sally je nastavljala svoju priću. On je, vidjelo se, također bio oćaran. Nisam ga htio otjerati. Znao sam koliko mu je visok IQ i nije bilo fer da mu uskraćujem nova saznanja. Johnny je sâm procjenjivao kad je vrijeme da se pokupi. Uostalom, bilo je poslova koji nisu trpjeli ni sekundu odgađanja.

Je li Sally bila s nekim u vezi? Je li slobodna? Nisam mogao biti siguran ni u jednu opciju. Na drugoj strani gradića imala je svoju internetsku firmu, bila je majstor za *web*-dizajn. Johnny je pregledavao njezine kreacije

na internetu. Doista su bile vrhunske. Vjerojatno je zarađivala sasvim pristojno, tim više što je radila na neograničenu tržištu. Johnny je spominjao čak i neke kineske velike firme, a onda i neke od državnica za koje nismo niti znali gdje se nalaze. Sally je bila međunarodna mačka. Ipak, sumnjam da je, osim sa mnom i donekle Johnnyjem, imala prilike s nekim tako zanimljivo razgovarati. Za nju sam uvijek nalazio vremena. Nikad nije dolazila najavljeno.

Ušutjela je i izgledala kao da ju nešto muči. Strpljivo sam pričekao da kaže o čemu se radi.

– Ne bih smjela ići u hotel. Mogu li prespavati kod tebe?

Nisam pitao zbog čega ili radi čega. Prikrio sam da sam šokiran. Rekao sam joj kako imam tri slobodne sobe.

– Najmanju te molim! – bila je kratka i dala mi do znanja kako ne želi daljnju raspravu.

– Dobro, soba je u potkrovlju, ali ima kupaonicu i sve što će ti trebati. – dodao sam. Osmijeh joj je prešao licem. Stvar je bila riješena.

Noću sam se nekoliko puta budio. Prevrtao sam se na mukama: otići u potkrovlje, s isprikom ili bez? Samo banuti u sobu? Javiti se mobitelom? Kratko bih zaspao pa se opet budio i tako ni sâm ne znam koliko puta. Prije nego sam se probudio, njezin je auto već zamakao iz ugla.

LUTKA

Sally je rekla da nisam normalan. Dolazila je svaki dan, samo bi poneki preskočila, gledala me kako nadograđujem kovačnicu, kopam, zidam, žbukam, nanosim boju jednu različitiju od druge, a usput instaliram podno grijanje i kojekakva druga čuda.

– Što će ti ta rupa na stropu? – pitala je iskreno iznenađena tim otvorom koji nikako nije mogao spadati u normalan prostor.

– Ovdje će izlaziti viškovi. – odgovorio sam mudro.

– Viškovi? Čega viškovi?

– Mnogo čega! Veći dio do danas nepoznatih stvari. Čuda rađaju čuda.

– Oprosti, Heff, kako znaš da će se tu, u tvom prostoru, stvarati čuda? Da nisi za dlaku izvan mogućeg?

– Ne za dlaku, za tisuće dlaka sam izvan.

– Izvan čega?

– Izvan svijeta kojim ti hodaš... Točnije, u svijetu u kojem se ti krećeš tvoja osoba i tvoj šarm spadaju u neki drugi svijet... tako da i ti spadaš u čuda.

Nisam ju zagrlio. Moglo bi se reći da je odrvenjela, ali, kao i inače, nije samo tako popuštala. Pružala bi otpor tamo gdje to nisam očekivao. Baš suprotno, mislio sam da sam ju slomio, a ona bi se tog trenu izvila, izvukla,

udaljila, pretvorila u lutku. Jednostavno bi se umrtvila. Ni života ni mesa više nije bilo u njoj.

Mnogo toga je znala, a i kad nije znala, njezini su algoritmi spajali nepojivo i svladavali i najveće prepreke. Ti su me njezini algoritmi pretvarali u roba. Bezbroj puta mi je dolazilo kleknuti preda nju i priznati da bez nje moj život ne bi imao smisla. Ne znam bih li postojao.

Nisam joj dugo vremena priznavao odakle moje ropstvo. Nisam se bacao na koljena preda njom. Neki me vrag tjerao da glumim superiornost. Volio sam se igrati igre skrivača. Nisam volio otvorene karte.

Ipak, Sally je svojim algoritmima otkrivala mnogo veće tajne od moje jadne, muške potrebe da izigram skromnost.

Kovačnicu sam proširivao jer sam na taj način iskušavao druge vještine. Nikad prije nisam radio sa zidarskom žlicom. Tu i tamo bih vidio kako majstori zabacuju žbuku na zid i divio se s koliko znanja i spretnosti uspijevaju mješavinu cementa, vode i pijeska zadržati na okomitim ravninama. Žbuka mi se činila kao vrsta neobične želatine koja se nevidljivim capicama hvatala za zid. Među njima, zidom i žbukom, stvarala se erotska povezanost. Morao sam to isprobati. Sumnjam da je to Sally mogla odmah razumjeti.

Bio je još jedan razlog da proširujem kovačnicu: trebao sam prostor za radnje koje uglavnom nisu imale nikakve veze s kovačkim poslovima. Vuklo me istraživanje. Ljudi su tako malo znali o bogatstvu koje je pred njima. Nisu ga niti primjećivali. U njihovo zapažanje stalo je samo ono što nije bilo ni preveliko ni premaleno za njihova čula. Tijekom stoljeća pojavio bi se neki Galilej i obradom stakla otvarao nebeska prostranstva. S takvima sam se uglavnom družio.

Sally jest i nije spadala u naše društvo. Da nije bilo njezinih algoritama i njezine neobjašnjive ljepote, kao i njezine neshvatljive potrebe da se iznenada distancira, pitanje je bismo li se već nekoliko godina bavili jedno drugim. Nije se čak moglo reći ni to da smo u vezi – jesmo, ali i nismo bili u vezi. Osim radionice, morao sam proširiti i vezu sa Sally. Zrak kroz koji se ona gibala pretvarao se u tekućinu koja nije bila ni voda ni fluid. Sally nije bila svjesna kako proizvodi tvari kojih nigdje drugdje nema i nije ih bilo prije nje.

Sally nije hodala, lelujala se mijenjajući svijet.

VIVALDI

Johnny Hoult bio je moje drugo ja.

Dugo smo se znali, upoznali smo se dok je još razbijao glavu rimskim pravom i posebno imovinskim zapetljancijama. Johnny je imao dva, a možda i više mozгова. U razgovoru sam mogao šaltati s jednog njegova

mozga na drugi, ovisno o temi, o problemu odnosno teškoći. Postao je moj pravni savjetnik. Lukavo je sklapao ugovore sa strankama, nitko nas nije mogao nasanjhati niti prevesti žedne preko vode. Johnny je bio od onih pravnih mahera koji su mogli pisati uzbudljive romane. Johnny je predviđao. Imao je velik dar, otkrivajući zamku iza svakog grma. S te sam strane bio osiguran. Posao sa željezom je s moje strane bio osiguran vrhunskom obradom kovine, a sa strane Johnnyja Houлта bio je papirološki nepoderiv.

Dvorce građene u slavnim danima nacije ili države ili nekog velikaša sve je teže održavati. Plove kroz povijest kao Titanic, pitanje je dana kad će se sudariti s financijskom ledenom santom. Jedan takav Titanic iz 18. stoljeća bio je u vlasništvu zagonetno bogatog Henryja 505, kako su obični građani nazivali Jeremyja Hordema. Sve što je u ili na dvorcu bilo metalno posnimali smo, a kad se radilo o slitinama, detektirali smo postotke sastojaka, sve je moralo biti nepogrešiva kopija originala. Trebali smo raditi kao da smo majstori iz 18. stoljeća, kao da smo i mi kopija tadašnjih kovača.

Pravni dio prepustio sam Johnnyju. Na njegova bezbrojna pitanja i potpitanja svesrdno sam odgovarao. Često se radilo o rokovima, kao i o usklađivanju pojedinih termina i radova. Johnny je napravio prednacrt ugovora na dobrim četrdesetak stranica. Dali smo rok Hordemu neka ga razmotri do kraja mjeseca. Svatko normalan taj bi rok smatrao više nego dovoljnim. Johnny je, međutim, nekoliko puta odlazio do Hordema jer se usuglašavanje nije moglo obaviti putem elektroničkih medija. Živa prisutnost još je uvijek bila nezamjenjiva.

Tih dana pojavio se u meni prvi tračak sumnje. Shodno mom sustavu, prvo sam svu pažnju usmjerio na Sally, a samo krajičkom oka na Johnnyja. Događa li se nešto među njima? Događa li se oboma ili je događaj jednosmjernan? Ima li ikakve jeke ako se u nekom od njih počeo rasplamsavati požar koji se u pravilu ni sa čim ne može ugaziti? Hoću li ostati bez Sally ili bez Johnnyja ili i bez Sally i Johnnyja?

Slučaj ili nešto drugo htjelo je da se njih dvoje sve češće susreću u mom prostoru. Ništa posebno, ali sama učestalost izazivala je sumnju. Prije se znalo dogoditi da se nisu vidali po desetak dana, a sad se dnevno vide desetak puta. Nešto je poremećeno. Nisam mogao otkriti s koje strane puše vjetar. Nisam filozof i nisam razmatrao što uključuje pojam slučaja. Jednog dana, kad je Johnny bio u posjetu kod Hordema, sjeo sam pred njegovo računalo i pregledao Johnnyjevu elektronsku poštu. Ništa, baš ništa sumnjivo. Kad sam već tu, hajde da virnem u poruke. Ha! Našao sam cijelo čudo poruka i porukica koje je razmjenjivao s meni nepoznatom ženskom osobom. No to nije bila moja (moja?) Sally. Na fotki je bila meni nepoznata ženska, ni jedna pojedinost nije upućivala na Sally. Tko je zapravo ta ženska? Vidio sam da je rijetko kad odgovarala na Johnnyjeva nabacivanja, ali, ali! Odgovori su počeli zračiti toplinom. Nisam znao tko je ona i gdje je.

Dok smo bili u fazi ispitivanja pojedinih metala – jer oni od prije dva i više stoljeća i ovi današnji nisu bili potpuno isti, čelik iz onih vremena i ovaj današnji mogli su se, ovisno o nizu čimbenika, itekako razlikovati – uključio bih Johnnyjev kovački mozak. Ne moram niti reći kako je taj mozak bio gotovo identičan mojemu mozgu. Bolje reći, jednom od mojih nekoliko mozgova. Kako se boja čelika mijenjala pod naletom zraka iz električnog mijeha, Johnny me u jednom trenu uhvati ispod miške i vrlo glasno izgovori:

– Ovaj miris ima Sally!

Podigao je glavu i raširenim nozdrvama upijao miris čelika koji je mijenjao boju u plavu.

– Da, to je njezin miris. – rekao je otvorivši oči. Pogledi su nam se sreli. Obojica smo bili zbunjeni. Nisam znao što bih rekao.

– Miris nalik kojem mirisu? – pitao sam ga praveći se da mi to i nije baš nešto važno.

– Miris je isti kakav ima Vivaldijevo *Proljeće*. – ispali Johnny bez razmišljanja.

Njegova je izjava u meni izazvala provalu smijeha. Mojem smijehu pridružio se i Johnny. Naša dva smijeha izgledila su moguću sukob. Kasnije, kad sam ostao sâm, pomislio sam: – Miris Vivaldijeva *Proljeća* piše poruke nepoznatoj ženi! Je li to potvrda da je nepoznata žena Sally?

Nastavio sam istragu. Oni su se i dalje prečesto susretali, ali nikakvih drugih indikacija nije bilo. Posao oko dvorca Henryja 505 bio mi je važniji od svega. Dvorac je trebao biti kruna jednog od mojih umijeća. Već se naziralo buđenje novih saznanja.

Navečer bih se usredotočio na Sallyno distanciranje. Možda me više privlačilo svladati tu njezinu tajnu nego neku moguću vezanost za mog poslovnog partnera Johnnyja Houлта koji mi je usput i najbolji prijatelj.

PROŠLOST JE BANULA U SADAŠNJOST

Nisam ju odmah prepoznao. Dugo se nismo čuli, još manje vidjeli.

– Danas mi je ročkas! – rekla je pobjedonosno.

– Znam, srce, htio sam te nazvati u deset. Želim ti da osvojiš sve i svakoga!

– Hm! Hvala! Htjela sam osvojiti tebe. – rekla je gotovo stidljivo.

– Srce, odavno sam tvoj. Prije nego si se rodila, ti si bila moja, a ja sam bio i ostao tvoj.

– Lijepo, ali sve je to na daljinu. Danas bih doselila kod tebe!

– Kod mene!?

– Što je tu čudno? Navršila sam osamnaest godina i mogu živjeti gdje želim i s kim želim. Od malih nogu smo se veselili jedno drugom...

– Jesi li rekla mami?

– Nemoj da se sada natežemo. Ti znaš zbog čega si se na sigurno uklo-
nio iz majčine blizine i da je Meg Leigh samo moja biološka mamica. Ni ti
ni ja nikad ju niti nismo doživljavali drukčije. Poznaješ li ju?

– Hm, nemojmo oko toga praviti zbrku, kako bismo napravili tebe da
nikad nisam upoznao Meg?

– Upoznao i smrtno se zaljubio. Po njenom i tvom pričanju, ja sam
dijete vaše ljubavi.

– Jasno je da si začeta u ljubavi. Nikad to neću negirati. Dođi! Kako si
planirala doći?

– Pješke. Puzeći, na koljenima, četveronoške. Stojeći na rukama. Kotr-
ljajući se. Samo da sam što dalje od Meg, a što bliže svom mudrom tatici.

– Čekam te.

– Čekaj, brzo sam kod tebe.

– Gdje si zapravo?

– U taksiju.

Prekinula je vezu. Ionako je sve rečeno. Bio sam u malom šoku, ali kad
razmislim, odavno je bilo jasno da će Jessy odmagliti iz majčina vidokru-
ga čim to zakonski bude moguće. Imao sam ju pravo vidati svaki drugi
vikend. Kad je bilo moguće, Jessica i ja bismo se, sretni od pete do glave,
zabavljali, šalili, uživali. Rekla bi mi poneku riječ o majčinoj torturi. Ni
ona ni ja nismo imali volje kvariti naše drugostvarne trenutke solnom kise-
linom koja je izlazila iz Meg. Jessica samo što nije stigla.

U ono vrijeme živio sam u šašavom, reći ću paranormalnom gradiću
Whitby. Više mi je odgovaralo takvo otkačeno mjesto nego neka Le Cor-
busierova legokocka gradogradnje. Prošlost me magnetski vukla niz uli-
čice mjesta, znao sam se polusvjesno naći pred kućom Jamesa Cooka. Bio
sam mlad i snažan, ništa me nije moglo zaustaviti u mojoj avanturističkoj
prirodi. Čega god sam se dotakao, pretvaralo se u avanturu. Kad sam se
dotakao Meg Leigh, iznad Whitbyja pa negdje do ruba Mjeseca, prštale su
nebeske prskalice. Bio je to najžešći i najmekši vatromet što sam ga ikad
u životu vidio. Iz tog vatrometa malo kasnije začuo se plač upravo rođene
Jessica Leigh.

Evo, pozvonila je.

U zagrljaju smo ostali malu vječnost. Vatromet iz Whitbyja se reprizi-
rao.

– Ovo mi je najljepši rođendan u životu!

ANDELI

Znam da Hordem ima cijeli tim pravnih stručnjaka. Njemu je dvorac
bio zamjena za zavičaj. Bio mu je otac i majka, brat i potomak.

Ni meni dvorac nije bio mrzak. Kao i na grobljima, isto tako i dvorci odišu životima koji su nekad mnogima bili važni. Osim natpisa na ploči, teško je utvrditi gdje je još nešto ugrađeno u sâm dvorac, a da je to učinio baš taj netko tko se više ne miče, ne diše, niti mu se može napipati bilo. Ovako ili onako, mrtvi su napučili prošlost, a ona neki puta brizne većim ili jačim mlazom u naše vrijeme. Vodoscoci simboliziraju pomiješanost prošlosti s kasnijim vremenima. Dvorci su bili špil karata. Dobivao sam želju dobro ispremiješati sve karte dvorca, da salon za ćaskanje usred prostora umjesto stola ima raskošno ukrašenu kadu ili da na stropu spavaće sobe visi za petu obješen kip Aresa.

Vrijeme je bila moja najdraža igračka. Kopkalo me hoću li ikad vidjeti okrenuti smjer vremena, kad vrijeme neće ići naprijed i samo naprijed nego će stati, pogledati unatrag i, kao da je nešto zaboravilo, krenuti u smjeru natrag. Kad budemo mijenjali propale metalne dijelove dvorca, guske će gakatati dok ih budemo čupali iz podloge, lovački rogovi pozivat će majstore da se okupe, munje će paziti kamo im je letjeti. Jedva sam čekao da krenemo s radovima.

Hordem nas je dočekao u invalidskim kolicima. Kolica su bila najnoviji model jedne od najpoznatijih tvrtki, u svjetskom vrhu takvih i sličnih pomagala. Brzo sam uočio polugicu koja je bila loše smještena. Gotovo sam vidio koliko bi olakšala gibanje da je na pravom mjestu. Hordemu možda to i nije bilo važno jer je imao trojicu istreniranih vozača koji su ga u svako doba dana i noći mogli odvesti bilo do WC-a, bilo do limuzine bilo preko piste do zrakoplova.

– Gospodine Welbeck, – obratio mi se Hordem u dvorani za ples i štapom upro u kut pun ukrasa – nismo stavili u ugovor, ali iz preambule je jasno kako ćete svaku zamjenu napraviti tako da se ni najmanje ne oštete okolni dijelovi. Onom anđelu gore ne smije nedostajati ni nokat na prstu lijeve noge!

– Gospodine Hordem, ne samo prst nego ni zub umnjak!

– Pretjerujete. Mislim da anđeli nisu imali umnjake.

– Kako koji. Sretao sam ih koji su imali trostruke, a i četverostruke umnjake!

Bogme nas je izmučio. Obišli smo dvorac iznutra i izvana, usporedili svaki predmet i njegov tretman u ugovoru. Ugovor je bio potpisan kao da su ga uglavila dva kralja dviju važnih država. Nedostajale su samo topovske salve. Kasno popodne smo ručali, navečer se uputili domu svom.

Toma Podrug

Zapisi iz potkrovlja iz rukopisa *Promatranje*

RIJEČI *JOŠ MALO* I *NAPOKON*

I u najvećoj starosti, ako živiš sa svojim bližnjima u blagosti i ljubavi, a uz to si još i zdrav, onda moliš Boga neka ti daruje življenje barem *još malo*, ali ako ti sve to izostaje, vapiš Bogu: digni me *napokon*. I tako, u tome vremenu darovanih dana svaki je dan kao podignuta noga s kojom ne znaš u što ćeš zakoraknuti, jer vrijeme koje je darovano starcu na kapaljku može u svakome trenutku presušiti. S takvim se osjećajem ne dopijeva daleko jer se zna da se ide spram svršetka, pa se stječe očita stvarnost, a gubi sanjano. Takva stvarnost ima samo jednu odjeću i jedini put, te je starcu svagda na pameti sjena koju vuče sa sobom jer je i sâm sličan sjeni, jer mu je sudbina pritiješnjenja između riječi *još malo* i *napokon* iako se ne odriče lako onoga što mu je prešlo u krv i što mu je predano nasljeđivanjem. Nemoguće mu je učiniti nagle pokrete, izim priznati svoje krivice i grijeha jer je vremena još malo, a katkada vrlo malo. I unatoč svim tim teškim stanjima i neveselim osjećajima, ipak u trenutcima *preko svega toga i iznad širi se ta neočekivana radost – sjaj iz nepoznatoga izvora – kao snaga koja postoji po sebi, bez veze sa svim što je bilo, što jest i što još može biti* (Ivo Andrić). To starcu daje naslutiti da se svjetlo onoga bitnog u njemu nije posve ugasilo i pri svršetku njegova života kao da je starost ne samo sjećanje na mladost već i stanje da nije sve uzaludno bilo za pamćenje, kao da ga smrt odnosi u jedan drugi san, neki veći san, jednoga drugog djela u kojemu će djelovati.

U TUĐEMU

Dajući neke obavijesti momu znatiželjnom prijatelju, on mi reče: „Ti sve znaš!“ A ja mu na to kao iz topa odgovorim: „Kada bih sve znao, bio

bih najveća budala jer samo budala misli da sve zna, jer spremnost da se odgovori na sva pitanja je nepogrešiv znak gluposti!“

Ima i onih pojedinaca kojima je teško usporiti brzo pamćenje, pa toliko tuđega ugrade u svoje znanje da više ne mogu razabirati što je njihovo, a što tuđe, jer više nisu u sebi i kod sebe te postaju sveznalice koje žive uvjerenje kako mogu utirati u svoje izlaganje i doslovnu istinitost, a zapravo stvaraju razornu silu vlastite laži jer nemaju snagu vlastitošću razmotriti ono što je shvatljivo njihovo i nisu u stanju zaključiti da samo ono u njima neshvatljivo nešto govori. I upravo nas takvi upozoravaju da je *istina u našim očima izgubila svoju moć i strašna nas bol i zlo moraju ponovno naučiti istini* (S. Kierkegaard), unatoč tomu što *svjetlo istine nije nikad daleko i nijedno ljudsko biće nije toliko nevažno ili pokvareno da ono ne bi moglo pasti na njega* (S. Bellow), jer *samo istina daje sigurnost i samo iskreno traženje istine donosi mir, a iako ima dosta ljudi koji vide istinu, a ne mogu je doseći* (B. Pascal), pa sigurno i oni sveznajući, koji imaju sladak govor slaba značaja, imaju mogućnosti osloboditi istinom tuđe od svojega vlastitog i osobnog i tako poći tijekom svojim nadvladajući tuđinu u sebi, pa će ih lakše i ostali podnositi, ali samo ako se odreknu onoga što su posudili od drugoga, a nisu ga svojim svijetom *pokorili* i u njega ga ugradili, pa ono stalno strši: zastrašujuće tuđe!

NOVOGODIŠNJE SLAVLJE

Održava se tolikom pucnjavom da se čovjek može upitati: „Je li to potreba nekih ljudi uplašiti druge, proizvesti im strah, stvoriti užitak svoje moći, uživati u vlastitoj pakosti, željne straha drugih s radosti zastrašivanja?“ Je li se stoga svake godine pojačavaju jačine eksplozija u tim *nazovisvečanim* pucnjavama kako bi uplašenima strah sve jače svijetlio nadmoć pucača? Je li i ta silna pucnjava koja ima natjecateljski značaj, tko će jačom eksplozijom izazvati jači učinak kod ustrašenih, a posebno kod kućnih ljubimaca pasa i mačaka koje ne znaju da to ljudi slave vrijeme, zapravo svoju osudu da su sve stariji ili radost što su dočekali živi i zdravi još jednu novu godinu?

Je li u toj želji pucati i eksplozijama izazivati strah kod drugih stoji necjelovit čovjek nasuprot cjelovitu ljudskom osjećaju? Pliva li to neljudsko u pucača kao neka opća bezbrižnost ili nebriga za drugoga? Nalazi li se u toj pucnjavi neki cilj i smisao pred kojima je svaki razum bespomoćan? Je li taj koji pali i baca eksplozivnu napravu kako bi što jače izazvala učinak zapravo neki tip neodređeno-nejasna čovjeka koji ne vlada svojim obzirom spram drugih? Nije podlost toga čina što ga ostvaruju djeca kao još nedorasli odgovornosti, već u roditelja koji dopuštaju da to njihova djeca čine. Nijedan čovjek ne bi smio dopustiti da sve teče bez odgovornosti i

slijeganjem ramena kao da se nije dogodilo nikomu ništa. Je li to ljubitelji eksplozija zapravo kupuju te eksplozivne naprave priželjkujući užas kod uplašanih kao dostojnih neprijatelja koji će im priuštiti zadovoljstvo što su kod njih izazvali strah? Je li stoga uslijed i takvih proslava eksplozijama slaveći Novu godinu zapravo dospijevamo u neko sumnjivo stanje oduzimajući drugima slobodu, u tome vremenu slavlja kada je sve dopušteno?

SKLOPOVI SUPROTSTAVLJENOGA

U razgovornome, a često i pisanome ljudskom sporazumijevanju izbijaju velike količine nesličnoga, te na svršetku to neslično stvara dijabolični zaključak. Često čujem: *strašno lijepo, jezivo dobro, užasno potrebno*, i tako dalje i tomu slično, pa mi se čini da ta mješavina suprotnih značenja riječi hoće potencirati govornikovo oduševljenje ili razočarenje te je odveć vidljiva granica koja sprečava dodir zamišljaja i stvarnosti. U takvome se govoru čuti namjera da se osjećaju izraženom mislima kako odveć sjaja, iako se on mračni suprotnim značenjima koje riječi poništavaju jedne druge, jer *strašno lijepi, jezivo potrebni* i tomu sličnim izričajem uspijevamo nešto što živi osobnim životom pretvoriti u običnu nesuvislu frazu za našu upotrebu. I tako riječi dolaze i odlaze u sklopu sa svojim suprotnostima nalik na sjene, a govornik takvih izraza misli kako gradi divovsku građevinu koja ne nalazi logiku.

IZAZOVI

U razgovoru sa slikarom među njegovim izloženim slikama padne mi s razlogom na pamet prijedlog: „Idite u Madrid i pogledajte u muzeju Prado čudesne Velázquezove slike pa ćete obogatiti i vaše slikarstvo!“ A on mi na to odgovori: „To ne želim jer može utjecati na moje slikarstvo koje je posve vezano uz dalmatinski krajolik!“ Je li u tome odgovoru zapravo slikar izgovorio svoje uvjerenje kako je njegovo slikanje utemeljeno samo na jedan njegov način postojanja, pa se plaši da ga nečija duhovnija postojanost ne poništi? Zar se boji da će mu umjetničko djelo koje posjeduje velike vrijednosti i koje mu preporučujem umanjiti njegovo slikanje, plaši li se vidjeti bogatije slikanje, e da bi u njemu poljuljalo uvjerenje u vrijednosti njegova slikanja? Taj bi slikar trebao doživjeti obrat, otići i vidjeti događanje istinske ljepote zbog vlastita slikarstva, napraviti skok u prisustvo velikoga slikarstva, proširiti granice spoznaje samoga sebe i tako u sebi učiniti obrat s pitanjem: „Zašto sam se toliko dugo odupirao raskršti svoj uzorak slikanja i ugledati čistinu one slikarske istine koja će ojačati moju jer mora umrijeti ono što me je zarobilo kako bi se rodilo ono koje će me osloboditi?“

I ta mu je upitnost stvorila sudbinu njegova slikarstva jer je shvatio: *Raznovrsnost je mjesto umjetnosti!* (A. Camus), ali istodobno ostati svoj, vidjeti lice svoje istine jer i *imamo umjetnost, e da ne bismo umrli od istine* (F. Nietzsche).

NEBO I NEBESA

Prostori su našega zajedničkog boravišta ne samo naših duša već i naših uzdaha, zadivljenosti, zanosa, čeznuća, vapaja, zagledanosti, nadanja, klicanja, pohvala, uzašašća, zanesenosti, uzdisaja i svega još čega ima na nebu izim boje koja nije njegova (F. Pessoa), već i prostor koji nema ni gore ni dolje, ni tamo ni ovamo svih živih i neživih planeta i zvijezda, kometa i satelita... To je bezdan naše neispunjenosti koja nam stvara očaj zbog njegove neizmjernosti i vječnosti koje, kada bismo ih slijedili sve dalje i dalje, udalj, izgubili bismo sebe i svoj ljudski opstanak i vrijeme koje nam je darovano na zemlji da nešto oporučno za nebo učinimo, jer nam je ono otac i mati u Bogu sjedinjeno. Mi sa Zemlje vidimo prvo nebo i zvijezde, a iza njega je drugo sa zvijezdama, pa treće, i tako u nedogled nebesa sa zvijezdama, pa nam i A. B. Šimić predlaže: *Na svom koncu / mjesto u prah / prijeđi sav u zvijezde!* jer *toliko stoljeća su narodi u nebo vjerovali / i ovaj svijet im bijaše kratko boravište / iza kojeg ih vječni život čeka!*

Ali dok god slušamo glasove Zemlje i živimo od njezinih plodova, dijelimo s njom našu sudbinu, a istodobno čeznutljivo gledamo u nebo opsjednuti i zauzeti dvama pozivima, ovoga zemaljskog i onoga nebeskog. Jedan nas poziva: upoznaj zemaljsko, a drugi nas nagovara: živi na Zemlji čuđenje, a sanjaj Nebo puno ljepote i svoga imena.

S lica neba čitamo naše tragove kao cilj kojemu se približavamo, ali i kao svjedoku koji bježi svjedočiti nas, pa mu naše duše uzlijeću ne bi li u plavičastoj vječnosti napravile neku vrst zrcala da nas još žive ne odijeli od neba, jer jedan sloj živih i jedan mrtvih uravnotežuju ovaj naš svijet na Zemlji kako ne bi sav urastao u pomahnitalu vegetaciju. I kao da je sve što se slijeva s nebesa žamor i žubor neke tišine u uvjerljivoj ravnoteži koja nas želi uvjeriti da nam je stvarnost samo ono što se žuborom i žamorom čuje, kao neka gostujuća tajna koja ne dopušta da se sve naše ne pretvori u ništa. Stoga nam je svladati strah i čeznuti još neviđene nebeske odaje u kojima je sve naše najljepše postalo ono što nas čeka.

FOTOGRAFIJA

Napori su tumača vrijednosti fotografiju proglasiti umjetničkim djelom, iako je ona samo statični dokaz da nešto postoji u samo jednom tre-

nutku. Fotografija je plod mehaničkoga okidanja kvačice na fotoaparatu i kemijskoga procesa koji pretvaraju tajanstvenost koju fotograf snima u stvarnost slike koja svagda govori jedno te isto. I upravo to snimano nastoji se u novije vrijeme proglasiti umjetnošću, iako ono ne nastaje u procesu duhovnoga stvaralaštva i nadahnutu čina umjetnika, već je samo izraz mehaničkoga pritiska na okidač fotoaparata kojim se vlasnik ponosi, privilegiranim parazitivizmom birajući objekt svojim tjelesnim očima, prilagođavajući viđeno snimateljevu pogledu. Stoga fotografija samo dokazuje da je nešto bilo i isključivo je dokaz viđenoga koje snimak bilježi kao podatak nečega stvarnog koje tumači samo jedno, ubijajući poeziju stvarnosti koja je u neprestanu rađanju.

Umjetnik kada stvara nameće oblik svomu sadržaju, pokušava razumjeti i pripovjediti, čudo stvarnosti pretvoriti u san kojemu se čudi, usklađuje s njime smisao svoga postojanja, težeći transcendenciji kao temeljnoj odluci naše čovječnosti, stvarajući viši stupanj stvarnosti, s doživljajem više svijesti o stvarnosti kao nepromjenjive istine koja dobiva nešto vječnoga kojemu se vraćamo kada zalutamo. Dok je fotografija samo radoznalost onoga koji pritišće okidač fotoaparatu, zaustavljajući prizor u nepomak koji će svagda govoriti jedno te isto i sa zadovoljstvom ostati samo dokaz trenutka da je nešto bilo u stvarnosti koja se stalno mijenja i koja upozorava fotografa: *Ti koji voliš ovaj cvijet, ne otkidaj ga s grane* (japanska), to jest tajanstvenost ne pretvaraj u stvarnost samo jednoga obzora. Fotografija nije slobodna, ona je zaključnoga sadržaja, s mišljenjem koje se potpuno slaže sa znanosti jer želi dokazati nešto dokazivo. Ona je svagda prošlost jer stalno prikazuje prošlo.

UMRIJETI U PRAVO VRIJEME

Tek sada u starosti i bolesti shvatih zaključak starih Grka: *Koga bogovi vole, taj umire mlad*, jer u starosti dolaze naplate, slijede bolesti i umiranje koje nanosi toliko boli i patnje, kao da se bez njih ne može umrijeti.

I zaista, taj opravdani zaključak izraz je starogrčke mudrosti izrasle iz tolike brutalne jasnoće ratovanja sa svima oko sebe i sa samima sobom, pa su iz te *ognjene anarhije iznikle pronicave, iscjeliteljske, metafizičke spekulacije koje i dandanas zanose svijet* (H. Miller), kao i ovaj zaključak. Rođen čovjek doživi djetinjstvo, to doba neposredna i apsolutna života, čuda i čuđenja u sve novijoj zavičajnosti, zatim mladost kao lirsku dob zaljubljuivanja i pjevanja koju bi dob trebala zaključiti naglom smrću jer čemu čekati starost i bolesti kako bi se doživio osobni brodolom. Ali naša je nesreća što nismo sposobni umrijeti u pravo vrijeme i preduhitriti starost i bolesti, jer svima je želja živjeti što duže, kao da nama vlada ta životnost za koju smo spremni podnijeti i najteže bolesti i operacije kako bismo ju što više produžili,

ne shvaćajući da je svijet mlad i star kao i pojedinac koji se obnavlja smrću, a stari beskrajnim rađanjima svega što nas okružuje, pa smo upravo u tome *mladom i starom svijetu* kao sanjari zagledani u neostvarivu nadu. Živimo svoju neostvarivost željni što dužega življenja od kojega se teško rastajemo, kao da ćemo u tome darovanom vremenu u koje smo prekasno došli i iz kojega prerano odlazimo čuti *noge onih koji nas iznose već pred vratima* (H. G. Gadamer).

TA JURNJAVA

Jutros ugledah na autocesti automobile kako jure u obama smjerovima, pa mi se učini dok sam noću spavao i sanjao sasvim druge sadržaje da oni nisu prestali juriti kao da sve osamljeniji bježe jedni od drugih i kao da nikada neće stići cilju i ovladati svojim životima. Obuzme me osjećaj kako je ta jurnjava neka vrsta sljepila i posljedica bezvoljnosti u nekoj tupoj obamrlosti koja ih sili u pokret osuđen na propast, kao da svi ti vozači izmišljaju neka sredstva za uništenje samih sebe. Je li ta jurnjava želja sadašnjosti dostići sposobnost istodobna gledanja u prošlost i u budućnost kao u jedno koje će nas voditi do konačna izraza našega življenja, prije nego nam brzina posve ne osvoji šutljiv nam sanjalački svijet?

Dok gledam tu jurnjavu i slušam njezinu buku, pitam se je li to ljudska potreba koja ništa ne ostavlja na miru, ni ljudsku narav, kao da u tome nalazimo izvor njezine dramatičnosti kako ne bismo stali i postali nepokretni koji će proizvoditi stalno slično, a uzadnje isto? Stoga je u jurnjavi najviše nepoznatoga koje neprestano bježi ispred nas i ne želi da ju u cijelosti shvatimo kao da smo zarobljeni u misao Chuanga Tzua: *Ono što se može naučiti, ono što se može poučavati, nije vrijedno napora da se nauči!* Stoga me podučava Heraklit: „Sjedni uz autocestu kao što i ja sjedoh kraj rijeke i prati kako ljudi autima jure, spoznat ćeš kao i ja, dok gledah protok vode, a ti jurnjavu auta, taj ljudi i drevni bijeg jednoga od drugoga kao prolaznost!“

DRUGI I MI SAMI

H. G. Gadamerova misao: *Svi smo mi drugi i svi smo mi sami!* zapravo potvrđuje našu neprestanu borbu da osiguramo svoje postojanje u vremenu i prostoru koje nam je dano jer nas drugi svojom sebičnom kao najpouzdanijom svojom potrebom žele istisnuti, pa stoga i čutimo kako smo sami, iako su „djela svih ljudi i naša djela, i ona tajna i ona javna“, ipak istodobno čutimo da smo drugi i da smo sami. Svi mi osjećamo kako zauzimamo mjesto u vremenu i prostoru, pa nas taj osjećaj uvjerava da smo

za nešto stvoreni kako bismo rasvijetlili istinu o nama samima, a i onima drugima koji nisu mi. Sudjelujemo u mržnji i u ljubavi, a da nikada nismo sigurni činimo li to potpuno, kao da je naše Ja izvan toga djelovanja i izvan nas, pa nismo uvjereni jesmo li ispred ili iza stvarnosti te mržnje i ljubavi, stoga se istodobno ćutimo da smo drugi i da smo sami. I upravo uslijed takva stanja gubimo smisao odgovornosti spram samoga sebe i dospijevamo u neko sumnjičavo stanje spram drugoga. Zaista je zanosan osjećaj kada ćutimo da smo one druge zavoljeli kao same sebe, kao da smo ispunili Isusov zahtjev: *Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe!* Tu se steže osjećaj cjelovita čovjeka čiji je cilj ne biti drugi i posve sâm, već u toj relaciji – *svi smo mi drugi i svi smo mi sami* pokušati otkrivati najveću istinu, zapravo otkrivati sebe i druge nasuprot svijetu kako bismo se mogli ostvariti, postati subjekti, opipljivi i protumačivi, kako bismo srušili granicu između onih drugih i nas samih, iako *nitko tko govori o nečemu što je najveće i najvažnije na ovome svijetu ne misli da toga zbilja ima* (R. Musil). No ipak nam je *najnužnijom nego ikada postala zadaća da se u drugome i u drugosti nauči prepoznavati ono zajedničko* (H. G. Gadamer).

KAKO ŽIVJETI S DRUGIMA?

Ako ne živimo i za drugoga, onda nas naš život pita: „Tko si, ako živiš samo za sebe?“ Iako je bolje sporazumjeti se sa samim sobom nego s drugima, ipak su nam drugi potrebni jer većinom mislimo i radimo ono što su toliki drugi prije nas i sada promišljali i radili. Iako je svatko od nas raznolik, ipak se u ljubavi i sukobima s drugima uvjeravamo da i drugi imaju duše i poglede koji su nam od neizmjerne koristi za ispravak pogleda na naš život. Nedovoljno poznajemo sami sebe i ne poznajemo druge, ipak se razumijevamo prepoznavajući druge putem sebe. Iako je svačiji „identitet apsolutna jedinstvo pojedinca“, ipak smo mi djeca ljudskoga karaktera koji određuje naše ponašanje, pa čak i misli, u onoj mjeri u kojoj smo osjetljivi na nj i na njegove osobine, a uz to smo srčika istoga korijena povezani idealima istine, pravde, slobode, ..., te istodobno i obuzeti našim navikama, predrasudama, ideologijama, principima, kultovima, vjerama... Stvarnost je beskrajno raznolika slika za svakoga pojedinca, pa nam ju treba poštovati ne učiniti tako različitom jer smo svi njezini, a uz to je svaki pojedinac još i s mnoštvom svojih ja, te se niti jedan ne odriče onoga što mu je prešlo u krv i što nam je predano kao baštinjeno i povijesno koje istodobno dijelimo i s drugima. Iako je svaki pojedinac tajna i onaj kojemu je tajna povjerena, ipak ju je sklon s drugima otkrivati jer *sve što ide za sebičnošću, za užitkom, podložno je smrti i jalovosti* (P. Claudel).

ISKUŠENJA

Svi smo podložni iskušenjima da naša duševna ushićenja, ideološka i politička uvjerenja, umjetnička usmjerenja i spoznajna dostignuća uzdignemo do apsoluta kako ništa divnije i vrednije ne postoji na svijetu nego što smo to mi sami s njima. Toliko smo u tome sebični da nam vrlo malo nedostaje da posve ne izgubimo svoju budućnost, jer je sve što posjedujemo zapravo unajmljeno i *tudje je sve izim boli što nemamo sve* (F. Pessoa). Budući da nam nedostaje znanje što je malo, a što mnogo i to nas udaljuje od spoznatoga jer ono o čemu mislimo i s uvjerenjem tvrdimo da je to istinito zapravo nikada nije ono na koje mislimo, s tvrdnjom istinitosti jer nas svaka stvar upućuje ne na stvarnost, već na sjenu koja je put do te stvari. Često proturječimo samima sebi kako bismo sebe i druge uvjerali u nešto u što ni sami potpuno nismo uvjereni kako bismo izvukli neku trenutnu vlastitu korist koje nam priznanje samomu sebi da nismo u pravu priušćuje prezir spram samoga sebe. I to priznanje nas vraća u osobu koja je sposobna štovati barem onaj dio sebe koji osjeća taj prezir. I brojni roditelji upadaju u iskušenja želeći biti neprestani staratelji, upućivati u život svoju djecu i kada ona odrastu i kada se osamostale ta *bivša* djeca koja žele živjeti svoj osobni i posebni život. Ti roditelji često nisu u stanju shvatiti da su ta njihova *bivša* djeca sazreli ljudi i drugačiji svjetovi kojima više nisu potrebne roditeljske spoznaje i iskustva jer su postali zreli, sposobni svojim spoznajama i iskustvima brinuti se za sebe i skrbiti sebe i svoje potomke, jer *svi smo rođeni za to da sami stvorimo sebi kraljevstvo*.

NAPLATE

Je li djetinjstvo, to doba neposredna i apsolutna života, doba čuda i čuđenja, zapravo sakupljač životne snage i optimizma, osjećajne otvorenosti i znatiželjne upućenosti u tajne života koje kasnije trošimo i trošimo, da bismo u starosti trajali zahvaljujući sjećanju na djetinjstvo, na to doba glazbe uz koju smo plesali, kako bismo sada o njoj samo razmišljali? Je li sva ljepota djetinjstva počivala na tome kada smo oko svega kružili i sve obuhvaćali, vjerujući da sve to samo nama pripada, pa sada u starosti posve otriježnjeni gubimo svezu s tim posjedom? Je li nam u djetinjstvu sve uzimalo, a istodobno sve stremilo spram nas, kao da smo oduzimali i prirodni njezine snage koje smo postupno pretvarali u svoj posjed, pa smo ga stareći gubili, postajući sve više uspomena u kojoj nam izmiču toliki glasovi jer se sve postepeno zaboravlja, kao da su blještali samo trenutci? Je li djetinjstvo zapravo vrijeme kada se trajalo, a starost istrošenost toga trajanja, kao da smo *rođeni u toj zemlji gdje je sve dano stoga da bi bilo oduzeto* (A. Camus)? Naša djetinjstva i naše starosti dva su svijeta koji se prislanjaju jedan na

drugoga, bez mogućnosti zagrljaja, pa nam samo preostaje živjeti sa svojim padanjem i umrijeti s njime jer nismo u mogućnosti osloboditi ga se za jedan drugačiji život. U starosti nam se naplaćuje raznim bolestima zaduženost djetinjstva jer se *zaista posjeduje samo ono što se plaća* (A. Camus).

SAMI SA SOBOM

Jesmo li sposobni potpuno se susresti sa samim sobom i reći ja sam ja, jedan i neponovljiv, posve siguran u sebe, u svoje odluke i ciljeve? Izaziva li ovo pitanje odgovor do granice nerazumljivosti jer su u njemu sadržani toliki zahtjevi koje nikakva iskustva ne mogu riješiti, kao da je to *mit o čemu se može pripovijedati, a da se nitko ne sjeti pitati je li to i istinito* (H. G. Gadamer)? Izgledi su da se moramo prepustiti našem životu iz kojega izrasta ona buduća snaga shvaćanja koja nam je dana u čudu života i nju možemo slijediti pomoću razuma, svijesti i savjesti. Je li nam sudbina tijekom našega življenja koju moramo dovršiti s našom smrću, s odlukama što je ispravno, a što pogrešno, koje će uvelike ovisiti o društvu u kojemu želimo provesti svoj život? Istina je da smo rođenjem uvučeni u dramu života gdje nam je glavno oruđe vlastito mišljenje o sebi, ali i o drugima, gdje moramo shvatiti kako nikoga ne smijemo prisiliti živjeti spram naših vlastitih nazora jer svatko ima svoju tajnu osobinu za koju je spreman učiniti čak i sve. Da bismo se barem približili samomu sebi i dotakli svoje Ja, trebamo stalno vraćati povjerenje u samoga sebe i tako otkrivati svoje snage i želje, neodoljivo voleći ono što sami otkrivamo, iako je doslovnu istinitost nemoguće dostići, a i *spremnost da se odgovori na sva pitanja je nepogrešivi znak gluposti* (S. Bellow).

Stoga nam je neprestano iskušavati svoju moć, čak ju i nadmudrivati našim provjeravanjima kako ne bismo prevarili sami sebe, jer je *bolje biti u raskoraku sa čitavim svijetom nego sa samim sobom* (H. Arendt) kojemu svagda nedostaje naknadna pamet.

IZ DANA U DAN

Svi se mi ujutro budimo iz noći i tmine i ulazimo u dan i svjetlo, a zaboravljamo biti začuđeni i zahvalni darovanu danu u kojemu stječemo stvarnost, a gubimo snove, budimo rasplamsalu trezvenost, zaposjedamo svoju sebičnost kao najpouzdanije sredstvo našega života i tako stječemo ravnotežu odupirući se o sve što nas okružuje. Zatim tražimo čvrst oslonac na koji bismo mogli idejama davati oblike i međusobno ih povezivati kako bismo poprimili svoju prividnu pokretljivost, pokušavajući vjerovati kako smo viši nego što jesmo, kao da je to uvjet biti ono što uistinu jesmo.

I tako, iz dana u dan učimo živjeti da bismo mogli naučiti misliti o tome življenju, kako ne bismo lebdjeli poput oblaka i isključivali se iz života u kojemu nam je nadopunjavati se pomoću sporazumijevanja s drugima i tako izlaziti iz svoga prostora i ulaziti u drugi i tražiti se u tome skriveno drugom. Postupno se mijenjamo s onim što je u svezi s nama, iako *sve vodi k istom cilju, sve služi jednoj neprozirnoj i nepogrešivoj evoluciji* (R. Musil). Ali nama pojedincima ništa ne izranja iz ovoga zajedničkog svijeta ako naša upitanost to ne povuče jer nema granica našim potrebama i očekivanjima, a koja nam se još nisu otvorila. Ali kada stigne starost, ustraje se u onome što se steklo iskustvom i uspjehom u vlastitoj prošlosti, pa dani za danima koji se sve brže množe nemaju nikakvu moć nad njima te se ne zna pati li se od pomanjkanja ili od prekomjernosti nečega.

JUTARNJE VIJESTI

Bolje je trpjeti zlo nego činiti zlo
(Sokrat)

Odslušavši jutrošnje najnovije radiovijesti o masakru na bagdaskoj tržnici i u Sudanu, stotinama mrtvih u sukobima u Siriji, Baliju, napetosti i prijetnjama oružjem na Dalekom istoku između Kine i Japana zbog nekoga otočića, desetcima mrtvih u sukobljenim libijskim paravojnim istrebljivanjima, o mnoštvu ranjenih u protestima u Kijevu, ubijenih i ranjenih u Tajvanu itd. i tome slično, pod dojmom sam neprekidna, na svim stranama svijeta, rata i sukobljavanja kao izrazito ljudskoga stanja koje se nika-ko ne uspijeva očovječiti, kao da su svi ljudi svijeta prošli neko zajedničko kolektivno odgajanje, pa su skloni militarističkoj politici sile. U svim tim sukobima prisutno je *neizmjereno moralno opterećenje radikalne politike kojoj je izvjesnost da ona nakon razaranja ne može graditi* (R. Musil) jer, čim se jedan sukob smiri, odmah počinje drugi, kao da je mir samo predah između ratova u kojima se gube svoji bližnji i brojna postojanja. Jesu li zapravo ti sukobi i ratovi neki rascjepi onih potisnutih doživljaja koji se osvećuju u obliku neuravnoteženosti, zaluđenosti i ograničenja? Je li to zapravo neiskorijenjena ljudska krivnja koja je ubila miroljupca kao *ljudsko biće koje je u pravom smislu vodilo život duha* (G. Steiner)? Jesu li ratni sukobi događaji koji kao da su počeli zbog nekoga razloga spram kojega je svaki razum bes-pomoćan? Svi su izgledi da se povijest svijeta temeljila i da će se produživati na ratovima i sukobima u kojima su se događala i događat će se istinska zla, za koja se u miru utvrđuju uvjerenjem: *To se nije smjelo dogoditi!* Je li rat kao radikalno zlo dolazi iz ljudskoga očaja koji nijedno stoljeće postojanja ljudi nije moglo izbjeći niti svladati pomirbom sa samima sobom i s drugima? Nasljeđujemo li ratnički nagon i njegove posljedice, postojanje zla i razloge tog postojanja, izmišljajući sredstva za uništenje samih sebe? Je li moguće odstraniti ubojstva kao vrhunce zla čije su osnovice u nama?

Josip Meštrović

Još uvijek nisam jedan bez drugoga

1228. Dok te ima, tvoje ja, radosna vijest do tebe doprijeti ne može. Dok su ti god uši začepljene tobom, a kada nisu, do tebe ne može doprijeti radosna vijest. Do tada, pak, možeš primati pusta priznanja govoreći, primjerice, o sudbinskome, o tragičnome. Nestane ja i nestane svaka sudbina i svaka tragedija. I svaka komedija. I onda ti više ne trebaju nikakva priznanja. Sve tvoje nevolje dolaze od toga što ti nisi ti, što si ti svoje ja, što ti nisi još ti. Hoćeš li ikada i biti? Hoćeš tek onda kada budeš onaj koji jesi, kada budeš onaj koji je bez smrti. A tek tada neće biti ničega od čega do tebe neće dopirati, dolaziti, ne nekakva radosna vijest nego radost čista, radost sama. Jer bit ćeš ona, jer sve će biti ona.

1229. Nisi suvišan, jer bez tebe nema Boga. Pa onda ni radosti čiste ni radosti same. A kada je radost čista, radost sama, što je s tobom i što je s Bogom? Kao da vas niti nema. Niste li ostavljeni nekim izmjerama, nekim vjerama. Ostavljeni, zar ne onda od tolikih drugih tlapnji samo prividno odvojeni, samo uvjetno odvojeni.

1230. Ondje gdje je tišina, nikakva bol ni bolest nemaju pristupa. Tko ti je kriv što još nisi tišina, što još ti nisi ti. Kada si ti ti, ti nisi bol, ti ne možeš biti bol, ti nisi bolest, ti ne možeš biti bolest.

1231. Tek kada ostaneš bez ja, ne podliježeš više nikakvu sudu ni ikakvu strahu od suda. Tek kada si u raju, nikakav sud ni ikakav strah od suda ne mogu doprijeti do tebe. U raju ti nitko nadležan nije, pa ni ti sâm sebi. Jesi li ikada bio u raju? Ako nisi, to da ti nitko nadležan nije kada si u raju, ni ti ikomu, ni ti sâm sebi, to ne možeš znati, to ne možeš živjeti.

1232. Koji je lijek za dušu? Neki psihoterapeut? Neki ispovjednik? Koji je jedino učinkovit? A koji nego besmrtnost. Dok duša ne postane besmrt-

na, ne može biti izliječena. I nije duša. Samo, kako do toga lijeka, kako ga pronaći? U tebi je. I to samo u onome tebi kojega nema. Nije li, dakle, jedini lijek protiv samoće taj da te nema? A kada te nema, nema ni smrti. Dok te ima, ne možeš biti bez smrti, ne možeš biti besmrtnan. Dok te ima, nisi izliječen.

1233. Umre ja, može i na križu, i otkupljen si. A kada si otkupljen, nema toga što nije, koje nije otkupljeno. Samo smrću svoga ja možeš biti otkupljen. Otkupljen od svega što je smrt. A što nije smrt? Samo smrću tvoga ja i sve drugo biva otkupljeno. A kada si otkupljen od svega što je smrt, a kada si, dakle, otkupljen od smrti, smrti više nema niti je tada smrti ikada i bilo. Kada ćeš biti otkupljen od svoje važnosti, kada ćeš biti otkupljen od svoje smrti? Kada ćeš biti otkupljen od svoga ja? Kada, u kojemu životu? Hoćeš li ikada? Kada će vrijeme prestati igrati glavnu ulogu, kada će prestati igrati ikoju ulogu? Dok god bude igralo ikoju ulogu, nećeš biti otkupljen.

1234. Budući da je sebe ili se smrt, strah od smrti strah je od sebe. Budući da je svako sebe i od onoga drugog sebe i od sebi suprotnoga sebe, nijedno sebe ne može biti bez straha od sebe. Nema ti druge nego prevladati svako sebe. A to možeš jedino s onim sobom koji nisi ti. Neki ga zovu Bogom, neki praznina, neki ono što ne postoji. Ima toliko naziva, ali ni na jedan se zaziv ne odziva. Odziva se jedino kada ga ni na koji način ne zoveš, ne zazivaš. Ostavi se svih načina, svih začina, jer sve si to ti, svih negacija i kopulacija, jer sve si to ti.

1235. Stani, odustani. Od svega odustani. Pa i od sebe koji bi da od svega odustane. Možeš li to? Je li to u tvojoj moći posvema se smiriti, pa se onda iz svega nadnaravnim mirom, nadnaravnom ljubavi, kriliti?

1236. Da, da, što je Bog bez tebe? Da nema tebe, ne bi bilo ni njega. Nisi li ti njegov tvorac? Da si majmun, ne bi ga stvarao. Nema Boga bez tvoje evolucije. Tebi je dorasti do sebe koji ga stvara. Pa onda ne znaš što ćeš s njim kada ga stvoriš. Svakako, nisi li ti onaj koji ne može a da ga ne stvara, koji ne može a da ga ne razara. Kada ćeš ga prestati stvarati, kada ćeš ga prestati razarati? Dok ne iziđeš iz vremena, nećeš. Dok se ne nađeš u raj, nećeš. Dok se konačno, preko konačno ne nađeš, nećeš. A to, kada će biti? Tek onda kada ti se iz svega tišina nadnaravna bude otkrivala, bude kazivala. Tek onda kada budeš bez sebe ostao. Ništa nije teže nego bez sebe ostati, nego što je zaboraviti sve što znaš. A dotle, nema ti istine, nema ti ljubavi.

1237. Ostao je bez daha, zaboravio je sve što zna. A samo pomoću daha možeš ostati bez daha, a samo pomoću daha možeš ostati bez sebe, jer dah je sebe, jer sebe je dah, jer samo pomoću daha možeš zaboraviti sve što

znaš. Jer samo pomoću sebe možeš ostati bez sebe. Ako ne umreš sebi, ne možeš zaboraviti sve što znaš, ako ne umreš sebi, ne možeš zaboraviti sebe. Onaj koji ne umre sebi, što je drugo nego mrtvac? A mrtvac, nije li onaj koji ne može zaboraviti sebe? Zato i jest mrtvac. Sve, dakle, sami mrtvac. Uglavnom. Za sada. Samo, kojim ih to okom vidiš kada to govoriš?

1238. Stalno se utjelovljuješ, dakle, nisi slobodan od sebe. Dok se ne rastočiš u sve, kakvo rastočje, ne možeš biti slobodan od sebe. Sveta dezintegracija. Ali posvemašnja. Tek tada sveta, tek tada božanska.

1239. *Mjerom kojom mjerite, mjerit će vam se.* Prema tome, odbaci svaki metar. Ako možeš. Kako? Nađi se ondje gdje nema nikakva mjerenja ni metra. Odbaci svako sebe ili se jer svako je sebe ili se metar, a ne ti.

1240. Kamo god pođeš, sa sobom vodiš sebe. Možeš li ne voditi sebe sa sobom? Možeš, ako nikamo ne ideš. Jedna od starih uputa za to kako nikamo ne ići nije li ona što ju je, koji to glas, zar ne glas same tišine, dakle same ljubavi, rekao ocu Arseniju: *Fuge, tace, quiesce.* Možda te ta uputa dovede do stanja u kojemu nema vremena. A ondje gdje nema vremena, nema ni bolesti. Bolest je drugi ti. Gdje nema bolesti, to jest drugog tebe, nema ni tuge. Tko ono reče da je zabranjeno biti tužan? Ali zabrane su za one koji su izvan raja, za one koji su podanici vremena. A podanik vremena ne može a da sa sobom ne vodi sebe. Kako si? Vodiš li još uvijek sa sobom sebe? Ako vodiš, uzalud ti je svaka radost.

1241. Trajna preobrazba. Još jedan cvjetić. Ili ti *flosculus*. Možda i ne. Kako za koga.

1242. Imaš vlastito ja, imaš osobni problem.

1243. Kakav um takav drum. A kada više nema uma, što će ti um u raj, nema ni druma. Kada više nema uma, ne treba ti više nikakav drum, naime put. A kada ti više ne treba nikakav put, nisi li u isto vrijeme na putu svakome, na putovima svim? A tako su različiti. I više ni jedan nije put.

1244. Dok si ičija žrtva, ti nisi ti. Dok si ičija žrtva, ti si svoj um, to jest svoja pamet. Dok si svoja pamet, ti nisi ti. Svoja pamet ili svoj put, svoj um ili svoj drum. Samo ti svojataj. Svakako, možeš li izbrisati svoju pamet, ali izbrisati tako da ona više ne bude tvoj gospodar nego da postane i ostane tvoj sluga? (Bilo bi joj lakše.) Do trenutka kada ti više ne bude trebao nikakav ni gospodar ni sluga. Možeš li izbrisati svoj prijedeni put tako da on više ne bude tvoj gospodar? Jer dok ga ne izbrišeš, ti si još svoj put, ti još nisi ti, ti si još na putu. Pa ti se još svašta može događati. Čuješ li to? Ako

čuješ, kojim to uhom čuješ? Uhom, dakle, koje ni od kakve prošlosti nije. Ali odakle ti to uho?

1245. Dok si samo svoje ja, dok si samo svoja pamet, kako ne bi strepio jer ostaneš li bez ja, to jest bez pameti, ostat ćeš bez sebe. Sebe je strepnja, ja je strepnja. Uvijek, dakle, neka nekome, nečemu prijetnja. Tko to? Pa pamet.

1246. A što nije smrt, a što nije smrtno, reče pamet. I pri tome zaboravi da je i ona smrtna, da je i to što ona kaže smrtno. Ako je to tako, onda ona, a da to niti ne zna, laže.

1247. Dok ne umreš svemu, ne možeš umrijeti smrti. A kada smrti umreš, nema toga koje se ne kazuje kao ono što je živo. Dok ne umreš smrti u sebi, kako ju ne bi vidio u svemu što vidiš. Dok je, dakle, smrt u tebi, ona je i izvan tebe. A dok se i sa čim poistovjećuješ, ona ne može a da nije u tebi. Nema smrtnika koji se ni sa čim ne poistovjećuje, zato i jest onaj koji je smrtnan. Možeš li biti, a da smrt nije u tebi? Ili si tek tada onaj koji jest. Poistovjećuješ se sa svojom pameti, znači da ne možeš bez svoga nesusjesnog. Ona je plod njegov. Što će ti tvoje nesusjesno, ako više nisi svoja pamet? Onaj koji je slobodan od svoga ja, slobodan je i od svoga nesusjesnog. A on više nije sanjao. Kako bi više sanjao, kada više nije bio svoje ja. Gdje nema onoga što se zove ja, nema ni njegovih snova. Sanjala sam, sanjala... tko ti je kriv što si još svoj san. Prestaješ sanjati kada ostaneš bez ja. San i ja ne mogu jedno bez drugoga. Između ja i sna znak je jednakosti. Tko je budan, ne sanja. Jesi li ikada bio budan? A budan je onaj koji ne pripada vremenu. Tko pripada vremenu, ne može a da ni sa čim nije trudan, a to nije li uvijek neko ja? Kada ćeš prestati biti trudan sâm sa sobom?

1248. Sloboda od tebe smrtna kvantna je stvarnost. Pa, prema tome, kao što je sloboda od svakoga tvog ja kvantna stvarnost, nije li i svako tvoje ja kvantna potencijalnost? A što će ti to? Ah, za toliko toga.

1249. Na nekoga se pozivaš? Još uvijek snivaš. Još uvijek nisi izišao iz priče o sebi. Kako se izlazi iz priče o sebi? Tako da se nestane. I više ni u što ne stane. Jer dok si u ikojoj posudi, ti si ograničen. Dok si ograničen, ti nisi bez identiteta, bez onoga što te odvaja. Nema odvojenosti, nema vremena. Ti si ti jer si odvojen, jer se razlikuješ. Ti si, stoga, vrijeme. Ti si privremen. A dok si vrijeme, nema ti svjetlosti. Dok svjetlost nisi, ne možeš bez problema. Ne može vrijeme bez problema. Ti koji si od vremena, ti koji si vrijeme, ne možeš bez problema, ne možeš a da problematičan nisi. Bio je bez identiteta. Kako to? Bio je bez problema. Identitet jednako

problem. Bio je bez problema, bio je bez identiteta. Postoji li itko tko je bez problema, tko je bez identiteta? Ako postoji, nije li to onaj koji više nimalo ne sanja.

1250. Živi, ne čekaj da počneš živjeti. Možda ćeš čitav život provesti u čekaonici za život. A počneš li živjeti, hoće li više biti ičega što ne živi? Kako se počne živjeti? Tako da se iziđe iz vremena, tako da se iziđe iz čekaonice za život. Podliježeš li vremenu, podliježeš svomu ja i njegovim bjesovima i njegovim krijesovima. A takvo ja, koliko se god trsilo, koliko se god prsilo, ostaje u čekaonici za život, drži tebe, sebe, u čekaonici za život. Dok si god u čekaonici za život, ne možeš bez smrti. Iziđeš li iz čekaonice te, smrti više nema niti je može biti. Ako nisi staložen, onda si nemiru drugoga izložen. A staložen možeš biti samo ako više nisi onaj koji je u čekaonici za život. Dok si u njoj, nemir te drugoga neizbježno onespokojuje. Dok si god u čekaonici za život, ostavljen si sâm sebi, bez obzira na to gdje se nalazio i oko koga plazio, uglavnom, ponajvećma, kada se sve skupa zbroji, oko samoga sebe. A tako je burno živio, premda iz čekaonice za život nije izlazio niti izišao. Ah, on je još uvijek bio onaj koji treba sâm sebe. U obliku i liku imena i prezimena toga i toga.

1251. Stupicu prošlosti, to jest stupicu budućnosti, tko ti postavlja? Tko drugi nego ti koji nisi slobodan od sebe, koji si, naime, u toj stupici. Kako se izlazi iz te stupice? Tako da se ostane bez sebe, samo tako. Jer sebe je stupica. Jer sebe je prošlost i budućnost. Jer sebe je svedenost na breme koje se zove vrijeme. A ti nisi svoje breme, a ti nisi svoje vrijeme. Ili jesi? Tko ti je kriv.

1252. Istinska jestnost slobodna je od vremena. Dok nisi slobodan od vremena, ti nisi ti. A kada si ti ti, nije li to događaj bezvremenoga u vremenu? Dok ne postaneš slobodan od vremena, dok ne ostaneš bez onoga sebe koji je od vremena, dok nisi bezvremen, ne možeš biti onaj koji jesi. Nema smrti. Gdje to? Ondje gdje nema vremena. Ne može smrt bez vremena. A ondje gdje nema vremena, nisi li ti ti? Nema identiteta koji ne može biti nečija meta. Gađa se uvijek u prolazno. Ne možeš gađati u neprolazno jer toga nema. Puca se uvijek u prolazno. U neprolazno, dakle, ne možeš niti gađati niti ga možeš pogoditi. Samo onaj koji je bez identiteta ne može biti nečija, ičija meta. A njega nigdje. Zato on i jest on. Zato i jest onaj u kojega se ne može gađati. Samo ti gađaj. I pogađaj.

1253. Ostavi se slova. Ako ikako možeš, jer slova ne mogu bez protuslovlja. Pa si na istome. I nimalo čistome. Ali da bi se ostavio slova, moraš se ostaviti sebe. A to ide više nego teško. Jer to nije u tvojoj nadležnosti. Ili možda jest? Zbog tridesetak pišljivih slova nikako da prestaneš biti svoja ili

nekoga drugog prigoda. Svejedno kakva, svejedno za što. Pa prema tome, ne boj se samo onoga tko je svikao bez ikakva mrijeti jada.

1254. Zatvoriš vrata i prozore kako bi se obranio od vanjskoga svijeta. Jer on neumoljivo nasrće. Zatvoriš da bi se otvorio unutarnjemu svijetu. A kada se otvoriš unutarnjemu svijetu i njemu ti se zatvoriti. Što je već više nego sveto. Uspiješ li, uspiješ li se zatvoriti i vanjskomu i unutarnjemu svijetu, što se zbude? Nestane i vanjski i unutarnji svijet i ti koji si od njih, i ti, dakle, podijeljeni, i ti, naime, dosadašnji, jučerašnji i sutrašnji. I sve se stvari probude. I ti i sve stvari budete od jedne te iste budnosti, više ni od kakve usnulosti. Od budnosti koja nikada nije bila nikakva usnulost, niti može biti. Koji ti to ti govori?

1255. Bog se sâm održava, znaš onaj koga neki zovu nepostojanje, nitko ga ne hrani niti ga itko brani. Što bi se on imalo održavao kada on nije u vremenu, kada on nije od vremena, kada on nije trošan ni potrošan? Kada on nije ni potrošno dobro ni potrošno zlo. Budući da je on on, on nije potrebit toga ni ičega drugoga. A onoga koji nije potrebit ničega, teško je opaziti, nemoguće je opaziti. Ali zato ga je itekako moguće slaviti. Slaviti, ali kako? Zar uvijek uzaludno? I zar uvijek bludno? Nego kako?

1256. Svako je ja nečega potrebito. Ono, pak, što je bez ikakva ja, slobodno je od potrebe svake. Kako to znaš? Jesi li ikada bio u raju, jesi li, naime, ikada bio takve svijesti? Kakve? Pa rajske. Jesi li ikada bio bez ikakva lika i oblika? Tko je bez grijeha, taj je bez ikakva lika i oblika. Tko je bez ikakva lika i oblika, taj je bez nesusjesnoga. Zamisli Boga koji ima svoje nesusjesno. Dok nisi na sliku i priliku njegovu, ti si pacijent. Jer te drži i trži tvoje nesusjesno. Tko je bez nesusjesnoga, taj je slobodan od svakoga bludila, od svakoga ludila. Tko je slobodan od svakoga bludila i ludila, taj je bez ja. Dug je put do slobode od grijeha, dug je put do slobode od ja. Koliko ti je vječnosti protabanati da bi došao do te slobode, ne možeš znati. Ali da se ipak nalaziš na tome putu, kada ćeš početi doznati, kada ćeš shvatiti? Definitivno shvatiti. Jednom hoćeš. Jer ni jedan put ne vodi u pakao. U pakao koji je zauvijek, koji je konačan. Pakao ne može bez vremena. Vrijeme je paklu jedina prilika. Nema vremena, nema pakla.

1257. Dok prezireš tijelo, kojoj ga to životinji bacaš za jelo? Životinji koja si ti. Dok prezireš tijelo, ti si od dvaju dijelova, od onoga koji prezire, koji odbacuje i od onoga koje prezireš, koje odbacuješ. Dok si asket, možeš biti i propet, ali ti nisi čitav i sav. Dok nisi čitav i sav, ti si djelomičan, ti si od dvojice, ti nisi od jednoga, ti nisi jedan. A kada si jedan, ti si u svakome sebi jedan. A kada si u svakome sebi jedan, nije li i svako izvan tebe jedno, nije li i svako izvan tebe od istoga jednog od kojega si i ti? Dok se ja temelji

na nijekanju drugoga sebe, ono se temelji na lažnome sebi. Što je uskrsnuće? Potpuno iščeznuće tame u svakome tebi, u do jednome tebi. A kada ti se to dogodi, ne treba ti više nikakvo uzašašće. Ni više ikakav silazak. Ni više ikakav odlazak. Još manje ikakav ovaj ili onaj pronalazak.

1258. Kada postaneš samo svjetlo, postao si onaj koji je bez smrti. A to možeš, koliko znaš, samo prije svoje smrti. Ako si se možda našao izvan tijela, onda nisi bio čitav i sav. A ako nisi bio čitav i sav, onda nisi mogao doživjeti uskrsnuće. Uskrsnuće jest cijelosti granuće, jest jednosti granuće. Jednosti koja granica nema. Pa od toga onda ni nikakve zarade nema.

1259. Jesi li još uvijek zagovornik pameti? I? Dokle si dospio? Dalje od nje nisi. A koja pamet nije avet?

1260. Nema ti života bez protivnika. Kojemu tebi? Onomu tebi koje je važno, dakle, lažno ja. Ukloniš važno, to jest lažno ja i svi protivnici nestanu. Kako ukloniš? I koji ga to ti ukloni?

1261. Tko se ubija? Onaj koji se poistovjećuje s prolaznim. Da Bog nije stvorio tebe, ne bi bilo ni njega. Ne može on bez tebe. A budući da on ne može bez tebe, nemoj se ubijati jer ubijajući sebe, ubijaš njega. A ubijajući njega, to jest sebe, poistovjećuješ se s prolaznim, ti si ono što nisi. Tko ti je kriv što ti je prolaznost slađa od neprolaznosti.

1262. Ako nemaš kraja, naime, konca, nemaš ni iskona. A onda, dakle, nemaš ni svršetka ni početka. Tek kada si u prostoru i vremenu ugašen, ti si spašen. A dok ti nisi spašen, ne može ni Bog biti spašen. I Bog je, naime, ugašen. Ostavi se objektivnoga Boga, što će ti on? Oživi Boga, to je tvoj temeljni zadatak. Bez toga si bez-temeljan. Pa se tako lako rušiš. Ja koje nije utemeljeno u Bogu može svašta biti, ali nije ja koje je utemeljeno u Bogu. U Bogu koji se neprestano kazuje u svemu, kako komu, premda je on stalno onaj koji je nekaziv, koji je neočitovani Bog.

1263. Kada ne bi bilo prolaznoga, ne bi bilo ni neprolaznoga. Kada ne bi bilo smrti, ne bi bilo ni ljubavi. Kada ne bi bilo tebe, ne bi bilo ni Boga. Kada ne bi bilo tebe koji se krikom i jecanjem očituje, ne bi bilo ni onoga koji se nadnaravnom tišinom, nadnaravnim mirom očituje. Mirom koji je neusporedivo življi od svega što je živo. A što nije živo kada on jest? Naime, nema toga što je mrtvo kada on jest. Očituje se, pak, samo onda kada si ti ta tišina, kada si ti taj mir. Bez Božjega sluha ne možeš čuti Boga. Isto tako, bez Božjega vida ne možeš vidjeti Boga. Da bi, naime, čuo Boga, moraš imati njegov sluh, da bi ga vidio, moraš imati njegov vid. Tko će mi ih dati? Djevica mati. Djevica duša. Nema ti druge, popravljalj svoj sluh,

popravlja svoj vid, čisti se, čisti do djevičanske čistoće. Ako je sav put do Boga Bog, a nije to tek jednom rečeno, onda kada se god sjetiš da je to tako, ne samo da težina puta nestaje nego i sâm put prestaje biti put. Jesi li još na putu? Kojim okom gledaš, kojim uhom slušaš?

1264. Koje jedino opstaje? Samo ono koje se ne očituje. Sve drugo nestaje. A ono koje se ne očituje, nije li ono koje nikada ne pametuje? Pametovanje se ostavlja raznim umnicima i raznim bezumnicima. Nisi li i ti jedan od njih? Svako ono koje pametuje nije li, pak, ono koje bi vladalo, a ono koje bi vladalo, nije li ono koje je zapravo nesvjesno? I koje se prije ili poslije pokazuje između ostaloga i kao ono koje je objesno. Svakako, ono koje je tvoj gospodar i koje toliko imena ima biva uzdrmano, pokazuje se kao ono koje je sama ništavnost jedino onda kada nisi nesvjestan. Jesi li ikada bio onaj koji nije bio nimalo nesvjestan?

1265. Ako je biće ono što je ljubav, ako je ljubav ono što je slobodno od vremena, ako je ono što je slobodno od vremena *quinta essentia*, nema ti mira dok ne dođeš do te esence, dok ne uspostaviš vezu, dok nisi u vezi s bićem, dakle, s bićem koje je biti svega, koje je bit svega. Četverstvo je okvir za bezvremeno, može i osmerstvo, četverstvo je okvir za ono što se ne očituje, okvir za prazninu, za ono što je nepostojeće, a iz čega sve jest kada jest.

1266. Ostaneš bez vremena ili vrijeme ostane bez tebe, svakako spašen si i od sebe prvoga i od sebe drugoga. Jer dok si u vremenu, nikako ne možeš bez dvojnoga sebe. A dvojni ti nikako ne može do apsoluta koji je uvijek s onu stranu svakoga puta. U raju nema ni prošlosti ni boli. Boli me, znači da nisi u raju. U raju vlada sloboda od svakoga privida. U raju vlada sloboda od svakoga spola. Što će mi onda raj? Zašto Bog nije ni muškoga ni ženskoga ni srednjega roda? Zato što je on onaj koji se nije rodio. Niti, naime, začeo. A samo onaj koji se nije rodio, slobodan je od ljubavi koja određuje i podređuje, koja ograničava i skučava, koja sve svodi već prema prigodi, koja, dakle, imenuje. Pa ime postane sve. A između imena i ideologije nije li najuža veza, neprijeporna povezanost i srodnost?

1267. Zašto u raju nema nikakve drame? Zato što u raju nema nikakvoga ja. Gdje je ja, tu ne može ne biti neke obrane, neke tragedije ili neke komedije. Kako napustiti daske što život znače? U teatar išla *I love you*, onda kući došla *I love you*, samo kada ja sam išla leć', *I love you* me ne htjela reć', ili tako nekako. Nikako, dok ne napustiš ja, dok, to jest ne ostaneš bez ja. A kada ostaneš bez ja, što postaneš? Ono što jesi. A tada što nisi, koje nisi? Sve si. Tek kada uskrsneš od mrtvih, postaneš ono što jesi, postaneš sve. Uskrsnuće, nije li gospodina onoga što se zove ja prsnuće? Onaj koji

uskrsne više ne sanja, onaj koji ostane bez ja više ne sanja. Snovi su za onoga tko još nije ostao bez ja. Ja jednako san. Kada ćeš prestati sanjati? Kada ćeš ostati bez ja? Sanjaš li još? Sram te bilo. Imaš li još svoje ja? Sram te bilo. Koliko ti je još utjelovljenja prolaziti i proći do slobode od svoga ja, kakav križ, ne znaš niti možeš znati. Jer nije li sloboda od svoga ja sloboda od svakoga ja? Zbogom ostaj, curice u liku babuskare te i te.

1268. Odnos sa samim sobom, a ja ne može bez toga, tako je moćan i krvoločan da ti neprestano krv pije, krv onu koja je od čiste, od same tvoje ljubavnosti. Zbog toga ostaješ nesposoban za istinski ljubavni odnos s drugim. A kada je ljubavni odnos s drugim istinski, nema nikoga drugoga s kojim tvoj ljubavni odnos nije istinski, i to u isto vrijeme jer vremena više nema. Dok je, dakle, vremena, istinskoga ljubavnog odnosa ne može biti. I evo ti, prije ili poslije, ovakvoga ili onakvoga prkosa.

1269. Dok si god pametan, s tobom nešto nije u redu. I ni jednom pameti da je to tako ne možeš uvidjeti. Potreban ti je jedan drugi vid, vid koji nije vid pameti da bi to vidio i uvidio.

1270. Ako si pronašao spokojstvo, nisi ga ti pronašao, nego si ti onaj koji je izgubio sebe. Onoga sebe kojega, dakle, tada kada si ga izgubio nikada niti bilo nije. Izgubiš sebe, to jest nestane tebe i evo ti spokojstva. Prije nikako. Dogle, pak, uvijek imaš neki identitet. I nekakav, kakav-takav, imunitet. A koji identitet, naime, nije slijepa ulica? I što je bilo s njim? Bio je bez identiteta, nije, dakle, bio u slijepoj ulici. Stoga njega nisu zanimali oni koji su za dom bili spremni, nego oni koji su za beskućništvo bili spremni. Premda su možda to bili jedni te isti.

1271. Nema grijeha. Gdje to? Ondje gdje nema prošlosti. Prošlost je svemu kriva. Dok se ne iščupaš iz nje, bit će ti toliki krivi. Ne opraštaš jer imaš prošlost, jer te ima prošlost, jer si prošlost. Ne opraštaš, jer ti nisi ti. Najbolje da jesi. A kada ti nisi ti, kako da oprostiš bilo sebi bilo drugomu? Ti, pak, ne možeš biti ti dok si svoja prošlost, to jest svoja budućnost. Na isto ti dođe. Idu čete onih koji oprostiti ne mogu, slavu pakla donose. Idu čete onih koji nisu oni, slavu pomutnje pronose.

1272. Tko ti je kriv što gađaš, što još gađaš, svejedno u koju metu. U raju nitko ni u što ne gađa, u raju nema nikakvih meta. Zato raj i jest raj. Dok imaš ikoji cilj, ikoju metu, dok u išta gađaš, nisi u raju. To anđeli dobro znaju. Ti to, pak, ne možeš znati jer anđeo nisi. Jadna ti mati. Budi anđeo, budi ono što jesi, a ne ono što nisi, ništa ti neće biti meta, ni u što nećeš gađati. Jer ono u što gađaš, to je privid, jer ti koji gađaš, ti si privid. Kada ćeš promijeniti vid? Što se to može?

1273. Dok si ja, u ja, od ja, ne možeš ne imati metu. Dok ne možeš ne imati metu, ti si od subjekta i od objekta. Dok si od subjekta i od objekta, ti si grešan, to jest predikatan. Dok si grešan, to jest predikatan, ti si onaj koji je u vremenu, od glave do pete, pa nešto govoriš, ili zapisuješ, ili misliš, ili sanjaš. Ili možda spavaš. Jer izvan vremena nema ništa od svega toga. Jer izvan vremena nema grijeha, nema predikata. Jer izvan vremena nema tebe grešnoga, nema tebe predikatnoga. Jer kada si izvan vremena, više ne ponavljaš ni u kojem obliku ono *mea culpa, mea culpa...* Grijeh počinje s vremenom i završava s vremenom.

1274. U raju nikada nikomu ne pada na pamet pitanje o smislu vlastite opstojnosti. Kako bi ikada ikomu to pitanje padalo na pamet, ako je onaj koji je u raju slobodan od pameti, od takozvane mentalnosti? Jer pamet je kazna za gubitak raja, kazna, naime, za nedobitak raja, kazna za nezbitak raja.

1275. U raju nema nikakvih vrsta, nikakvih boja političara. Kako bi ih moglo biti kada u raju nema nikakvih ja. Dok ne iziđeš iz ja, ne možeš izići iz politike, iz svejedno kakva svojatanja. I roptanja. Do istine koja nije konceptualna nikakvo ja ne može doći. Nestane ja i evo ti istine nekonceptualne. Hoćeš konceptualnu ljubav? Hoćeš sebe. A sebe nije i ne može biti ljubav. Jer sebe je ono što je koncipirano. A ono što je koncipirano, čime se plodi nego konceptualnošću?

1276. Kako u raj? Nikako dok ne umre tvoje ja. Umre ja i evo ti raja. U raju nema smrti. Jer u raju nema ja. Gdje je ja, tu je smrt. Gdje je smrt, tu je ja. Ja jednako smrt. Smrt jednako ja. Ostavi se toga ja. A kako da ga se ostaviš prije nego se ono samo sebe ostavi? Ostavi se te smrti. A kako da je se ostaviš prije nego se ona sama sebe ostavi? Može li to ona?

1277. Kako si? Što da ti kažem? Još uvijek nisam jedan bez drugoga. Hoćeš li ikada biti? Hoćeš tek kada se tvoja smrt sama sebe ostavi, kada se ti, dakle, sâm sebe ostaviš. Možeš li se ostaviti sâm sebe? Kako ne. Kada? Onda kada ne bude vremena.

1278. Ne mjeri se ni s kime. Jer u svakoga je metar drugačiji od tvoga. I za tebe i za njega samoga. A ne možeš se ne mjeriti, a ne možeš se ne odmjeravati dok si u vremenu. Ti od vremena, ti od metra i mjerenja. A ne možeš se ne mjeriti dok si vrijeme. Koliko je sati? I koje tvoje mjerenje drugoga nije svodenje toga drugog na tvoj metar? (Kakav subjekt takav objekt.) Pa prema tome i nehotično vrijeđanje. Da ne bi nekoga vrijeđao, nema ti druge nego biti izvan vremena. Upadneš u vrijeme pa vrijeđaš i bivaš vrijeđan, neizbježno. Ne možeš ne plaćati danak vremenu dok si u njemu. A kada nisi u vremenu, onda ne plaćaš danak nikomu. Pa onda više ne vrijedi za tebe ona: *così fan tutti*.

1279. Izdvojen pa dvojan. Može li se biti neizdvojen, može li se ne biti dvojan? Ili se tek tada jest? Bez Boga nema ničega niti može biti ičega. On, pak, uvijek ostaje nepoznat. Čim je on poznat, on je neki objekt. A čim je on neki objekt, on nije on. Znam ja njega, ili nju. Kakav objekt! A koji objekt ne postane, prije ili poslije, zaustavljenost u tmini? A ti bi neki subjekt? Dok si god izdvojen, ne možeš do njega, dok si god dvojan, ne možeš do njega. A kada nisi izdvojen, a kada nisi dvojan, ti si ti, ali što je tada s tobom? Prstom se na tebe ne može pokazati. Može, primjerice, krstom. Ali utaman. Svakako, kada nisi izdvojen, kada nisi dvojan, ni na koga prstom, niti ičim drugim, ne pokazuješ.

1280. A kada se zaustaviš, sve se zaustavi. A kada se sve zaustavi, što se to javi? Ono što ne postoji, ono što je izvan vremena, ono što je bez lika i oblika. Svijest ona koja nije podložna nikakvoj mijeni ni promjeni. Kakva blagovijest za sva vremena. Nisi li ti Danajac koji stalno donosi sebi darove u obliku svejedno koje misli? Čuvaj ga se, ako ikako možeš. Ne budi Danajac ni onaj kojemu ikoji Danajac darove donosi, ako ikako možeš. Jer ti nisi ni jedan ni drugi. A dok jesi, ne možeš biti svijesti koja je od same blagovijesti.

1281. Gdje nema nastojanja ni truda, nema ni, svejedno kakva, bluda. Gdje je to, u kojoj nigdini? U kojoj nego u onoj duha postojbini. Jer tek kada postaneš onaj kojemu ne treba nikakvo nastojanje ni trud, ti postaneš onaj koji jesi. A dotle kojemu god da jesi, kakvom god da jesi, može se reći – daj, oklembesi.

1282. Još uvijek misliš? Još si uvijek vremena pripadnik. I vremenskoga sjemenja sadnik. Zaustavi li se mišljenje, više ne pripadaš vremenu. Ako je Jahve onaj koji ti dade dah, nije li onda on i onaj koji tvoje mišljenje zna pretvoriti u prah? A kada je tvoje mišljenje pretvoreno u prah, u ništa, kada ga više nema, evo ti onoga što nije vrijeme, evo ti tebe i svega kao onoga koje nije vrijeme. Pa više ne govoriš ni s kakve visine ni iz koje nizine. Niti više išta govoriš. Kako bi više išta govorio, kada si se otrgnuo iz svakog štreberaja i napustio svaki kupleraj?

1283. *Fulmina le mie povere emozioni, pjevao je onaj što se rodio u Aleksandriji, liberami dall'inquietudine. Jer tišina je jezik kojim govori Bog, sve ostalo loš je prijevod.* Ne reče li to jedan drugi? Jedan? Ili toliki drugi.

1284. A on je volio biti među popovima. Bez obzira na to jesu li bili crveni ili crni. Ili zeleni. Titule, titule, dođite amo da vam pričam što sam sanj'o.

1285. Dok si god u mislima, nema ti spasa. I taj ti koga spašavaš dok si u mislima, nisi ti. Pa kako onda da ga spasiš?

1286. Ako ti laž nije temelj, onda si neutemeljen. A kada si neutemeljen, s tobom je više nego teško.

1287. Ja je netko. Bog je nitko. Tko ti je draži? Kako kada. Prestani biti na straži.

Livija Reškovac

Pogled

Travanjsko jutro već se neprimjetno bližilo kraju dok je podnevno sunce meko uljuljkivalo grad. Sve u svemu, dan je obećavao lijepo vrijeme, osim ako oni teški oblaci u daljini ne dođu blizu i puste kišu. Četrdeset i nešto godina star Boris Gudunski lijeno je otvorio oči, mljackajući jezikom. Ustima mu zavlada gorak okus mamurluka od prošle noći, a glava zabubnja tešku koračnicu konjaka, rakije, vina – ni sâm nije znao čega još. Čuteći jasnoću i toplinu sunca, osjeti se malo bolje i obazre se pogledom po krevetu.

„Hvala Bogu, nisam doveo nikakvu žensku! Još bi mi samo trebala neka glupača sa svojim kokodakanjem o ljubavi. Što se dogodilo noćas?“ upita se.

U glavi je prebiraio sjećanja od ulaska u birtiju i stigao samo do desete runde jer je crna rupa progutala sve ostalo. Nemoćno slegnuvši ramenima, podigne svoje mamurno i nestabilno tijelo i odvuče ga do kupaonice. Osjetivši hladan dodir vode na licu, zadovoljno se nasmiješio. Bez obzira na mučninu u želudcu i podmuklu tutnjavu u glavi, prvo umivanje uvijek mu je pružalo užitak. Tad se oglasi rezak zvuk kućnog telefona i prekine to jutarnje zadovoljstvo, a Gudunski bijesno ode u sobu i podigne slušalicu.

„Tko je?“ zareži. „Ovdje Marić. Javljam ti da danas nema posla, pa ne trebaš dolaziti, imaš slobodan dan“, odbrusi Marić. „U redu“, Gudunski odmakne slušalicu, „taj bijednik umišljeni! Mogao je biti malo ljubazniji! Znam da nisam visoko u hranidbenom lancu kao običan fotograf, ali ipak... pred šefovima je uvijek kao srdačan. Prokleta ulizica!“ Poklopi slušalicu da je sve zazvečalo i vrati se u kupaonicu. Brišući ručnikom još napola vlažno lice, pogleda se u zrcalo.

Međutim, veliko zidno, slonovačom obrubljeno zrcalo bilo je razbijeno. Nîti raspuknuća vukle su se cijelom njegovom dužinom i, poput nekih čudnih slagalica, dijelovi stakla uokvireni slonovačom stajali su kao cjelina obješena na zid. Već je htio opsovati, kad ugleda svoj odraz u zrcalu. Bijesna grimasa razjapljenih usta zurila je u njega pomalo podrugljivo. Boris

se prepadne, zatvori usta i priđe bliže. Njegov lik razlomio se staklastom površinom i mukom ga je pokušavao pohvatati. No onda se dogodilo nešto što ga je primoralo ustuknuti unazad. Gledao je u neke oči, strašne, čudne, izobličene. Dva oka puna paklene strave zurila su bezumno u njega, kao da nemaju svoju volju. Sličile su izbezumljenim očima životinje koja stoji pred svojim krvnikom potpuno u njegovoj vlasti. Kao hipnotiziran, gledao je u te oči koje su sad nekako molećivo i krotko zurile u njega, kao da mu pokušavaju nešto reći. Privučen nekom čudnom silom, priđe još bliže. Kad je stao toliko blizu zrcalu da je skoro vrškom nosa dodirnuo površinu, ugledao je ništa do svog uplašenog lica. Preplavi ga srdžba i stane se tresti, a da ni sâm nije znao je li od bijesa ili od straha.

„Morat ću manje piti, ova stanja prelaze granice izdržljivog! I prije sam imao halucinacije, ali ova je previše stvarna! Vidi samo kako se tresem! Moram što prije otići odavde!“ Paničan strah tresao je cijelo njegovo biće i Gudunski se poželi što prije izgubiti iz te prostorije koja ga je sad neizmerno plašila. Na izlasku skupi malo hrabrosti i okrene se prema zrcalu kako bi se uvjerio da je to bila samo utvara. U zrcalu ugleda svoja dva oka, prestrašena i jadna. Odahne i već izlazeći zastane opet kao ukopan, gledajući ponovno u izbezumljene oči žrtve. Sad već potpuno prestravljen, izleti iz kupaonice i otrči u sobu. Tresući se cijelim tijelom, stavi na sebe odijelo i kaput te izleti iz stana niti ne zaključavši ga.

Na ulici ga zapljusnu hladan vjetar koji je nagovještavao oluju. Došavši u dodir s hladnoćom, njegovo vruće čelo okupano znojem zahvalno je upijalo svježje smjese zraka. To ga malo rastrijezni. Dok je hodao ulicom, strah je pomalo kopnio. „To je vjerojatno bila jedna od onih glupih utvara, halucinacija, što li? Ali ova je bila previše strašna! Mislio sam da će mi srce otkazati. Kakve su to bile oči! Paklene, životinjske, uplašene! Da nisu bile onako jadne i prestravljene, pomislio bih da mi je sâm Sotona došao u posjet. To je bilo gore i od onih kreštavih ptica koje su imale ždrijelo bez dna i kričale stvarno paklenski. Sva sreća da ih ne sanjam već godinama, dovele bi me do pomračenja. No ovo je bilo previše za moje živce!“ Živčani ritam misli prekinu sitne kaplje koje su se spuštale na njegovo lice. Godili su mu ti nježni, vlažni poljupci i smirivali ga. Ipak, morao je ubrzati korak jer se spremalo nevrjeme. Crni oblaci širili su se nebom poput kletve. Nesvjesno je protrnuo gledajući ih. Ljudi su bježali s ulica, kiša je postajala sve grublja, a vjetar je šibao papirićima i prašinom.

„Kamo bih mogao otići? Imam slobodan dan, bilo bi glupo pojaviti se na poslu. Osim toga, ne žele me tamo. Kući ne mogu, možda me ona nakaza još uvijek čeka. K *Veselom pijevcu* ne želim – ako odem tamo, opet ću se napiti, a sad mi treba bistra glava. Moram brzo nešto smisliti, vrijeme je sve gore i gore!“ razmišljao je dok je dizao ovratnik kaputa i ubrzao korake. Skrećući iza ugla, ugleda neku gostionicu i bez razmišljanja skloni se unutra.

Već je pri ulasku shvatio kako je pogriješio. Atmosfera je bila teška i turobna, zidovi smeđi i vlažni, ljudi bijedni i izgubljeni u svojoj propasti. Cijelom prostorijom vladao je neki čudan osjećaj beznađa, gotovo nestvarno utopljen u vremenu. „Ovo je strašno! Pa meni trebaju sretna lica, zaglušujuća buka i smijeh! Kako ću ovdje pobjeći od svojih utvara? Ovdje sve pliva u vlastitom izmetu nevolje i bijede“, pomisli očajno i sjedne za stol u kutu. Prišao mu je ugojeni gostioničar prezirna i ravnodušna lica. Naručio je konjak u nadi da će ga opustiti. Sjedio je i čekao gostioničara gledajući unutrašnjost. Onda je osjetio kako se polako opušta, kao da ga sama ta prostorija uvlači u svoju mekanu prazninu. Njegovim uzdrmanim žvicima sad je godilo sivilo i opća atmosfera beznađa i samoće. Skinuo je kaput i sjeo.

„Ipak je ovo pravo mjesto. Ovdje se ne moram smiješiti licemjernim poznanicima i njihovim pitanjima“, pomalo se oraspoloži i nasmiješi, upravo kad mu je gostioničar donio konjak. Stresao ga je cijelog u sebe i naručio još jedan, pa još jedan. Sad već dovoljno opušten, uzme novine kako bi zaokupio misli. Listao je ravnodušno list po list dok mu oko nije zapelo za oglas na stranici s osmrtnicama i njegovom slikom. Isprva s nevjericom, a zatim se skroz udubi u čitanje redaka: *Javljamo svim rođacima i znancima da je Boris Gudunski danas iznenada preminuo u četrdeset i trećoj godini života. Pogreb će biti sutra u _:_ sati na _____ groblju u _____*. Pod naletom šoka sve mu zamaglilo pred očima, a slova su skakala. U glavi mu je počelo tutnjiti, a srce je tako luđački lupalo da je mislio kako će mu probiti kožu.

„To je nemoguće, pa ja sam živ! Živ, čujete li?! Ha-ha-ha, kakvi luđaci, ja sam živ!“ odgurne stol luđački se smijući i jecajući u isto vrijeme i istrči van na kišu. „Kakav nesporazum! Ja to moram javiti nekom, pa to ne može biti! Kamo da sad idem? Moram se malo smiriti, izgledam kao poremećen, nitko mi neće vjerovati. Ovaj dan je nestvaran!“ vikao je u bunilu i mahni-to trčao ulicama dok noge same nisu našle put kući.

Kad je stigao kući, tad je shvatio. I onaj pogled, i onaj strah, i sve. To je bila smrt, ništavilo koje mu je uručilo poziv na svoj bal. A one uplašene oči, pa to su bile njegove oči! Pokušavale su mu reći, natuknuti da je kraj blizu. Sad mu je sve puknulo pred očima. Nasmiješi se bijedno i odlučna izraza krene u svoju sobu. U ladici noćnog ormarića, duboko skrivenog u dubini, nađe pištolj koji je još odavno ostavio tu, a da ni sâm nije znao zašto. Sad zna!

„Znači, ipak je sve unaprijed određeno“, nasmiješi se ponovno, prisloni cijev pištolja na pulsirajuću sljepoočnicu i zažmiri. U trenutku kad je htio povući obarač, žestoki grč potrese njegovo tijelo i on se sruši na pod.

Sutra dan je u novinama pisalo da je Boris Gudunski, fotograf, umro od srčanog udara.

Adam Rajzl

Zidni sat

Plavokosa mlada nježna žena danima je zadovoljna i sretna raspoređivala novokupljene stvari u novoizgrađenoj, upravo useljenoj kući. Prije toga je s mužem pomno izabrala nov namještaj za dnevnu i spavaću sobu, kuhinju, kupaonicu i brojne sitnice što su potrebne u svakoj novoj kući.

Jedino su veliki zidni sat donijeli iz stana. Ona ga je uz muža pažljivo skinula sa zida i vratila u veliku kutiju u kojoj se nalazio kada ga je kupila. Njihalo, utege i lančice na kojima su visjeli smjestili su u drugu kutiju ispunjenu spužvom.

Sat su po njezinoj želji objesili na centralno mjesto u dnevnoj sobi. Na drugoj strani zida stajao je križ i uokvirena velika fotografija tužne Majke Dragotinske s mrtvim Kristom u naručju, stare slike nepoznata umjetnika koja se stoljećima nalazi u sedamsto godina staroj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije, gdje se svake godine uoči Velike Gospe okuplja veliki broj hodočasnika od kojih brojni dolaze pješice, a neki za žrtvu i oprost grijeha po velikoj vrućini i prašini stižu i bosu.

I sama je više puta pješice dolazila na proštenje u noći uoči Velike Gospe. Nije odustajala ni kada bi nakon duge suše iznenada uzludjela oluja lomila grane i stabla, noseći ledonosne oblake, munje i gromove. S ostalim vjernicima hodočasnici koračala je i dalje, unatoč mokroj kosi i odjeći.

Skoro je svakoga tjedna u ljetno predvečerje s mužem odlazila do svetišta, sjedila na korijenju u hladovini starih borova, gledala dolinu rječice Breznice, plavetne daleke hrastove šume na jugu i tornjeve nekoliko crkava na istoku u daljini. Najviše se divila ljepoti tornjeva Strossmayerove katedrale koji su se blistali obasjani sunčevim zrakama sve dok se sunčeva velika jarkocrvena kugla ne bi spustila iza diljskih brda, a na istoku se podigao pun Mjesec, svijetao i rumen.

Veliki zidni sat na drvenome postolju s polukružnim ukrašenim vrhom imao je mjedeni krug s rimskim i arapskim brojevima koji su označavali

sate i minute, kazaljke su bile boje mjedi, isto tako i lančići koji su držali valjkaste utege.

Mlada žena ili njezin muž redovno su ih potezali lančićima, navijali i tako su satu ponovno vraćali snagu. Ako bi se lančići s utezima spustili do kraja, sat bi stao, izostali bi otkucaji i njihalo je mirovalo. Činilo se da je sat od umora zaspao.

Čim bi povukli lančiće s utezima i prstom pokrenuli mjedeno njihalo, on bi se probudio, njihalo bi se jednolično micalo lijevo-desno, ostavljajući iza sebe jasne otkucaje. Svaki puni sat javljao se otkucavajući svaki sat po dva puta. Najviše je din-donova bilo u dvanaest sati u podne kada se njegovo otkucavanje miješalo sa zvonima Strossmayerove katedrale, ili bi se opet čuli u ponoć kada bi se oglasio dvadeseti četiri puta i najavio da u prošlost odlazi jedan, a dolazi drugi kalendarski dan. U noćnoj tišini dvadeset i četiri otkucaja širilo se uokolo ne samo do kata spavaćih soba nego čak i do prvih susjeda.

Iznad kruga s brojevima na okrugloj mjedenoj pločici ukrasnim pisanim slovima bio je ugraviran latinski natpis *Tempus fugit* (vrijeme teče) kao podsjetnik da je sve u životu prolazno, da poput divlje ili pitome rijeke od izvora pa do ušća, kao i ljudski život, sve otječe, i više se nikada ne vraća. Ispod rimske brojke dvanaest stajao je znak proizvođača zidnog sata *Zlatarne Celje*.

Kako ga je mlada gospođa uspjela kupiti? Više je godina na gradskoj me korzu radila u prodavaonici kozmetičkih proizvoda prodajući šminku, maskare, olovke za sjenčanje očiju, ruževe za usne brojnih nijansi, kreme za njegu lica i tijela, boje za kosu, šampone, vrhunske parfeme, počevši od marke Chanel, i druge brojne sitnice potrebne svakoj ženi.

Jedan dio trgovine bio je odvojen za prodaju predmeta od zlata poznate firme *Zlatarne Celje*: raznih lančića, ogrlica, naušnica, broševa, privjesaka, najčešće u obliku križića, srca ili sidra.

U izlogu prodavaonice od početka proljeća stajala je i obavijest: *Otkupljujemo lomljeno zlato*.

Najčešće su u parfumeriju dolazile žene, ali toga je predvečerja tiho i bojažljivo ušao mršav i nizak čovjek, ispijena lica, neispavan i neobrijan, prašnjavih cipela. Odijelo mu je bilo izgužvano. Tiho je pozdravio. Po govoru je prepoznala da je iz Bosne.

„Prognanik sam“, obratio se lijepo našminkanoj gospođi, odjevenoj u službenu ljubičastu odoru.

„Pobjegli smo iz Bosne sa svojih ognjišta, rat je stig'o i na naša vrata. Uspjeli smo ponijeti samo ono najnužnije, našu veliku vjenčanu sliku i obiteljske fotografije. Vidim da otkupljujete staro, lomljeno zlato. Imam nekoliko lančića i vjenčano prstenje. Jedino smo to, osim dokumenata i fotografija, uspjeli spasiti. Drage su mi to uspomene i ne bih ih htio prodati pod staro zlato, premda smo u nevolji. Imam još jedino jedan veliki zidni

sat, potpuno nov. Htio bih ga prodati. Isto je od *Zlatarne Celje*. Mogu ga donijeti, dijelovi su u dvjema kutijama, moći ćete ga pogledati. Auto mi je tu u blizini, na parkingu ispred katedrale. Čekaju me tamo žena i dvoje male djece, sin od deset i kći od sedam godina.“

„Donesite ga, ako mi se sviđa, kupit ću ga“, rekla je.

Za petnaestak minuta čovjek je donio veliki zidni sat s utezima, spremljen u dvjema kutijama. Stavio ih na pult, otvorio i dodao: „Evo, pogledajte“.

Gospođa je sve dijelove pomno razgledala. Bio je, odmah se uvjerila, potpuno nov. Jako joj se svidio.

„Koliko tražite?“

„Sat je, vidite, nov, draga uspomena. Od mame i tate sam ga dobio za rođendan. Jasnici, poginuli su pri prvom granatiranju našeg sela. Evo, reći ću Vam cijenu. Ne mogu Vam ga za manje od toga dati. Tražim toliko koliko je plaćen, ni dinar manje ni više. Evo, tu je račun i garancija“, pružio je ovjeren paragon-blok i jamstveni list.

„Kupujem. Platit ću Vam ga dvostruko. Tako ću Vam makar malo pomoći. Mogu si zamisliti kako se osjećate kada ostavljate sve svoje i odlazite u nepoznato.“

Čovjek je potvrdno kimnuo glavom, pružila mu je novac, a on je sa suzama u očima zahvalio i krenuo prema izlaznim vratima.

„Sretno se vratite kući“, dobacila mu je na odlasku.

„Ne nadam se. Nemamo se gdje vratiti. Čuo sam da su nam cijelo selo zapalili. Kuće porušili.“

Zidni je sat gospođa donijela u stan i mužu ispričala tužnu priču. Muž je dodao: „Dobro si učinila. Obiteljsko srebro ili neku dragu uspomenu ljudi prodaju samo onda kada nemaju drugog izbora“.

I on je brzo zavolio taj sat i zbog toga što je kao mladić, gimnazijalac, bio okružen satovima. Nekoliko godina stanovao je kod Marije Štimac, udove urara i zlatara Mirka, u čijoj je kuhinji bilo mnoštvo velikih i malih satova koji bi otkucavali svaki na svoj način. Bilo je tu kukavica koje su svakoga sata otvarale prozor svoje kućice i zakukale toliko puta koliko je bilo sati ili bi zazvonila zvona i sveti bi apostoli u redu, jedan za drugim, u krugu, slijedili Krista. Gledao je i satove s rezačima drva koji su svakoga dana za punoga sata pomicali ručnu pilu i pilili drva.

Divio se satu s okruglom pozlaćenom kuglom koja se poput Zemlje umjesto njihala vrtjela u krug. Obožavao je gledati sat s momkom i djevojkom u narodnoj nošnji koji su sretni i nasmijani redovno, umjesto otkucavanja, s kišobranom i suncobranom zaljubljeni šetali.

Svi satovi na zidu su cijele godine mirovali. Samo je jedan, najveći, koji se nalazio točno ispod velike fotografije Marijina sina, naočita pokojnoga mladića Mirka, kucao i otkucavao sate. Ostali bi se javili samo jednom godišnje kada bi gospođa Marija, za sjećanje na svoga sina koji je kao mla-

dić prerano umro od upale slijepoga crijeva, na njegov rođendan pokretala sve satove. Čitava je kuća odjekivala neobičnom glazbom poput radosna pjeva ptica pjevica što bi se svakoga jutra, u zborovima, iz krošanja i šikara, javljale u proljeće. Svi su satovi radili dvadeset i četiri sata da bi ih Marija, udova Štimac, sutradan ponovno zaustavila. I to je ponavljala godinama sve do svoje smrti.

Mlada žena, vlasnica kuće, iznenada se teško razboljela i liječila i u inozemstvu. Kada se vratila, teško bolesna ležala bi ili sjedila u dnevnoj sobi. Voljela je slušati kucanje svoga velikog sata sve dok joj se bolest nije pogoršala toliko da joj je počelo smetati njegovo noćno otkucavanje kada bi se točno u ponoć oglasio čak dvadeset i četiri puta.

Muža je stoga molila da u predvečerje prstom zaustavi njihalo i sat više ne bi kucao niti bi otkucavao. U sobi je bila tišina. Čulo se samo njezino teško disanje i tihi jauci.

Nakon nekoliko mjeseci, zaklopila je svoje umorne oči. Muž je sat potpuno zaustavio i nekoliko je mjeseci mirovao na zidu. Nakon dužega vremena odlučio ga je pokrenuti kako bi ga probudio i, barem mu se tako činilo, u sjećanje vratio u život prerano umrlu suprugu.

Sat je krenuo, njihalo se pomicalo kao da se ništa nije dogodilo, no jako se iznenadio kada je uočio da bi se svakoga punog sata oglasio zvukom poput šapata, ali nije otkucavao. Nestalo je dvadeset i četiri otkucaja u podne i uvečer.

I trinaest godina nakon njezine smrti sat ide, njihalo se pomiče, ali i dalje ne otkucava, kao da žali za svojom vlasnicom što je prerano otišla, a koja ga je posebno voljela.

Adam Rajzl

Bara Arambašina (*Zidni sati i druge priče*)

Baka Bara Arambašina¹ sve je češće ulazila u veliku dnevnu sobu i pogledavala već požutjele fotografije u staklenjaku. Uvijek bi joj pri tom zasuzile oči jer su joj vraćale sjećanje na desetogodišnju kćer Anicu i osamnaestogodišnju Maricu koje su venule, venule i na kraju uvenule od tuberkuloze koja je pedesetih godina u selu samo godine Gospodnje 1952. odnijela više mladih: djevojku Evu Živanovu, Iliju Mijatova – oca jedne curice, Stipu Krivića iza koga je ostala udovica s četvero djece, a uzela je i još jednu žrtvu i drugu Barinu kćer Maricu.

Radosno su joj zasjale oči tek kada bi gledala treću, jedinu živu kćer Katicu koja je s mužem Lovrom i dvoje djece živjela u Perkovcima Starim, selu iza Debele šume. Pogled joj je zatim odlutao na krevet pun jastuka od platna istkana na tkalačkome stanu i ručno izvezenim jastučnicama, a iznad njega na veliku, povećanu, retuširanu vjenčanu sliku s mužem Markom.

Često je i pogledavala požutjelu uokvirenu fotografiju ispod koje je rukom zapisala: *Procesija za Veliku Gospu godine Gospodnje 1932*. U prvome planu bila je ona kao mlada djevojka u svili i zlatu, s nekoliko dukata ispod vrata. Oko nje se vidjelo mnoštvo vjernika koji su stizali iz okolnih sela vidjeti staru sliku čudotvorne tužne Gospe s mrtvim Isusom u naručju, tražeći njezinu zaštitu u svim nevoljama.

Bara je bila ljepuška djevojka crne valovite kose. Momci, majke i strine iz sela i okolnih mjesta, iz posavske ravnice, ali i diljskih brda, odmah su ju zapazili kada je kao osamnaestogodišnja djevojka na zamolbu župnika Matije Ferinca kao počimalja, na početku pri hodočašću, nosila sliku Zalo-

¹ Bara Arambašina (1914. – 2004.) bila je iz jedne ugledne obitelji, svima u selu i okolnim mjestima zvanim Arambašini. Nadimak su s ponosom nosili i rado prepričavali priču kako su na diljska brda stigla njihova dva pretka Jozo i Stipo, zvani Arambaše. Krajem 18. stoljeća su pobjegli iz Bosne, s planine Vučjak iz okolice Plehana preko Save, prije toga ubivši turskoga bega koji im je pokušao silovati sestru (*opomena – autor*).

sne Gospe Dragotinske. Taj događaj odjednom će probuditi izvor Barinih sretnih životnih godina, ali će u njezinu životnu rijeku donijeti još više teških, tužnih trenutaka.

„Čija je to lipa cura koja nosi sliku Majke Božje Dragotinske?“ zapitala je jedna nepoznata žena.

„Kći je Mate Arambašinog, jako je poštena i lipa, baš k'o slika Velike Gospe koju nosi! Ne samo šta je lipa i poštena cura već je jako i vridna. Svu je opremu za udaju sama priredila ručnim radom ili ju kupila novcem što je sama zaradila, čak i dukate što nosi ispod vrata. Često je radila u nadnici, okopavala je kukuruz, vinograde, svakog se posla laća di je pozovu!“ rekla je jedna od komšinica koja ju je dobro poznavala

Druga žena niže rasta zavidno je i ljubomorno dodala: „Lipa je, samo što je siromašna iz čordaške kuće, bila je čordašica, a prije još i ovčarica!“

„Važno je da je vridna i poštena, i da ne krade tuđe, sve će ona svojim rukama steći! Sretni će bit' svekar i svekrva čija će snaja ova cura bit'“, ljutito joj je odvrtila starija, sijeda žena.

Zavidna je žena na to zašutjela.

Majka Marija ju je tješila govoreći: „Nije sramota radit', sramota je krast“.

Bara se nije stidjela. I sama je pričala kako je sa četrnaest godina bila čobanica, ovčarica, a sa šesnaest i govedarica. Čuvala je seoske krave od travnja do jeseni. Otac Mato za njezin rad je godišnje dobivao od vlasnika po kravi određenu količinu žita, masti, slanine i nešto novca.

Svakoga jutra bi tjerala krave na pašnjak, u podne im sipala vodu u valov iz bunara s dermom da se osvježe, malo odmarala dok su krave ležale u hladovini hrastova i gloga, a uvečer ih vraćala punih vimena. Svaka je dobro znala kuću svoga vlasnika. Same su ulazile ako su kapijice bile otvorene ili strpljivo čekale dok im vlasnik ne stigne i pusti ih u avliju.

I druge su ju žene hvalile kako je ne samo lijepa, vrijedna i poštena nego i ponosna, ali i energična.

Poslije proštenja za Veliku Gospu 1932. godine stizale su joj brojne bračne poruke, no ona je sve odbijala. U snove i misli još prije godinu-dvije, na pašnjaku, nenadano joj je ušao crnokosi, stasiti momak Marko Bionda.

Svoju energičnost brzo je pokazala na početku ljubavi s Markom, jedincom koji je živio s majkom i očuhom. Otac mu je poginuo negdje na Galiciji u Prvome svjetskom ratu. Bio je iz bogate familije s 12 jutara kvalitetne zemlje. Dio su bile sjenokoše, šljivici, šuma i vinograd, a imali su dosta stoke, čopor svinja, ovce, nekoliko goveda i uvijek dobro uhranjene konje. Živio je nekoliko kuća dalje u gornjem kraju sela. Kako je bio momak za ženidbu, brojne su ga djevojke pogledavale i znale bi zapjevati u kolu: *Udat ću se samo za jedinca, čim iz sica odma' gazdarica*. Ali se na to nije osvrtao nego je svake tople večeri dolazio pred Arambašinu kuću. Sjedio bi

s Barom na klupčici u sjeni bagremâ koji su ih i za punog Mjeseca i jasne mjesečine zaštitnički skrivali od bapskih pogleda i ogovaranja. Sjedili bi, pričali, smijali se, ali i zagrljaja i poljubaca nije nedostajalo.

Jednom su se Marko i Bara nešto porječkali. Bara mu je u kolu prkosila i pjevala: *Pucaj Marko u pol srca moga, ne bojim se revolvera tvoga*. Znala je da Marko, premda miran i staložen momak, uvijek nosi pištolj za pojasom.

Nije joj to bilo dovoljno, čak je žandarima poslala anonimno pismo odajući da Marko ima oružje. Žandari su došli u selo, našli ga u kući tražeći pištolj, no on se branio da ga nema. Stavili su ga u lance i tjerali kroz selo.

Barin mlađi brat Jozo sve je to vidio i čudio se. Za večerom je rekao: „Ko je tako zavidan pa je dobrog momka Marka prokaz'o?“ Bara je šutjela za večerom. Hinila je da je prečula bratovo pitanje, ali otac Mato tajnovito je dodao: „Biondu je tužio neko na koga on nikada ne bi ni pomislio“.

Pištolj je Marko predao, a on i Bara su se vrlo brzo izmirili. U ranu jesen sljedeće godine župnik Ferinac tri puta je za oltarom za nedjeljne mise u staroj crkvi Majke Božje Dragotinske navijestio kako će se vjenčati Marko Bionda i Bara Arambašina.

„Ako netko ima nešto protiv tog braka, neka to odmah kaže“, glasno je ponavljao.

Markova majka i roditelji mladenke bili su zadovoljni, a većina u selu ih je hvalila govoreći: „Baš su dobar par!“ U srijedu kasne jeseni 15. studenoga 1933. vjenčali su se i tamburaši su im svirali svatovski marš.

Barina je životna rijeka u početku od izvora nosila valove sreće, ali se početkom Drugoga svjetskog rata naglo zamutila i uzburkala odlaskom braće Josipa i Tome (Toše) u brodsku brigadu, a muža Marka na poziv u domobrane. Iste godine u travnju 1944. donijela joj je prve suze zbog pogibije brata Josipa (Joška) kod Podravske Slatine, a sredinom studenoga i muža Marka u Bosni, u blizini Banja Luke.

Završetkom rata u novim naletima donosila je sve brojnije prijetnje i pritiske zbog muža koji se, kako su isticali, borio na strani agresora. Uzalud ga branila govoreći: „Moj Marko nije otiš'o dobrovoljno. Otiš'o je k'o redovni vojnik na službeni pisani poziv“.

Njezine riječi kao da su bile bačene u vodu. Slijedili bi još uporniji dolasci porezara i utjerivača duga, najjači u vrijeme obveznog otkupa, tzv. *obaveze* i seljačkih radnih zadruga.

U Barinu životnu rijeku nabujali val tuberkuloze donio je vrlo brzo još veću tugu: dvije smrti, najprije 1948. kćeri desetogodišnje Anice, rođene baš na Veliku Gospu 1938., a četiri godine kasnije, sedam dana prije Velike Gospe 8. kolovoza 1952., i osamnaestogodišnje djevojke Marice.

Umjesto miraza za udaju kćerima prodala je nekoliko jutara najplodnije zemlje i na ulazu u seosko groblje podigla im veliki crni mramorni spomenik. Crnu maramu nije skinula čak ni u svatovima jedine preživjele kćeri

Katice. I sada se u selu prepričava kako je Katica u studenome 1962. godine, pri dolasku na vjenčanje u crkvu Majke Božje Dragotinske, skinula bijeli veo s lica, zastala kod spomenika, prstima milovala fotografije umrlih sestara i naricala toliko jako da je odjekivalo cijelim grobljem. Ženama, pa i osjećajnijim muškarcima, potekle su suze pri njezinu naricanju:

*Seke moje, sve dobro na svitu,
ustanite da vidite sretnu seku svoju.
Jaoj meni i do groba 'ladnog
da ja osta jedina u majke...*

Baka Bara koja je svoju bol odavno isplakala i suze su joj prestale teći, vidno ganuta prišla je Katici i tiho rekla: „Idemo, kćeri, svatovi čekaju u crkvi. Tvoje te seke sada gledaju s neba i raduju se s tobom!“

Uzela ju je ispod ruke i povela djeverima prema crkvi, a tamburaši su tišinu prekinuli glasnom svirkom.

I danas svaki hodočasnik ili putnik namjernik koji se dođe pomoliti u crkvu Majke Božje proći će pored spomenika, zastati, izmoliti se za njihove duše i djevojke, u mislima, vratiti u mladost, s njima razgovarati ili se smijati. Uklesani natpis i dalje je jasan i vidljiv, ali su fotografije od sunca, kiša, snjegova i vjetrova sve nejasnije i bljeđe.

Udajom kćeri Katice i odlaskom u susjedno selo živjela je u kući sama. Obrada bašče i cvijeća ju je odmarala, tješila i smirivala. Posebno je voljela ptice, najviše lastavice koje su joj redovno dolazile svakoga proljeća.

Rijetko bi joj navratila neka komšinica. Najviše se stoga radovala dolasku proljeća. Čim se zemlja prosuši, odlazila bi u svoj pomno uređen vrt. Sadila bi mrkvu, peršin, crveni i bijeli luk te sijala salatu. Na rubovima je obvezno uzgajala bijele ljiljane. Kada ljeti rascvjetaju i razastru opojan miris, odnijela bi ih u crkvu Majke Božje i stavila ih na oltar ispred kipa Svetog Antuna Padovanskog.

U predvečerje bi sjedila na stolici ispred ulaznih vrata svoje kuhinje i gledala komšije koji bi se umorni vraćali s polja. Iščekivala bi da se zvonom s obližnjeg zvonika javi Miško Zvonar i da se pomoli.

Na zvonik su već pristigle rode i obnavljale gnijezdo. Lastavice još nisu došle. One ju uvijek razvesele. Godinama se gnijezde ispod strehe njezine stare kuće i u davno napuštenoj staji u kojoj se dugo nije čulo mukanje krava ili rzanje konja koji zadovoljni jedu mladu procvjetalu djetelinu.

Čim bi lastavice stigle, baka bi Bara zadivljeno gledala njihov let, salta, preskoke, piruete i lov mušica, osobito prije kiše kada se spuste nisko, skoro do zemlje. Promatrala ih je kako danima uporno i strpljivo obnavljaju svoja gnijezda, kako leže na jajima i hrane mlade ptice. Najtužnija je bila kada su se na kraju ljeta skupljale na žicama i u jatima odlazile. I tako godinama.

Jedva je čekala dolazak novoga proljeća i povratak lastavica. No jednog se travnja jako iznenadila. Lastavice su se uzbudile i uskomešale. Lanjska

im gnijezda pod strehom nisu bila prazna. U njih su se još od jeseni naselili vrapci. Začudo, baka Bara ih nije niti primijetila. Još su prije jesenjih kiša donijeli slamu i perje i tu se širili cijele zime. U proljetna topla sunčana jutra veselo su živkali pod strehom ili odlijetali na krošnje kajsija jedući tek procvjetale bijele cvjetove.

Dva su se dana lastavice borile za svoja gnijezda. Bezuspješno. Vrapci uljezi bili su uporni i nisu se predavali. Čulo se živkanje, kričanje, letjelo je perje na sve strane, vidjele su se i kapljice krvi. Tada se umiješala baka Bara. Uzela je ljestve i rukama izbacila vrapce uljeze iz gnijezda lastavica. Otjerala ih štapom.

„Bježite, vrapci, nevaljalci! Odlazite tamo pod krov štaglja ili u slamu, tamo di vam je mjesto! I tamo će vam biti toplo! Ne dirajte mi moje lastavice! Prevale tako dalek put da bi došle k meni da mi prave društvo, a onda vide da im je ne'ko silom uselio u kuću!“

Preplašeni Barinom vikom i mahanjem njezina štapa, vrapci su se udaljili. Nakon toga lastavice su se umirile. Strpljivo su obnovile gnijezda i uskoro dobile mlade. Iz dana u dan gladnim goluždravim pticima uporno su donosile mušice.

Baka Bara gledala ih kako odrastaju, kako im poput snježnih pahuljica raste prvo perje, kako bojažljivo lepršaju ispred gnijezda. Bila je neobično sretna kada je iznad svoga travnatog dvorišta vidjela prvi nesigurni let mladih lastavica, a onda sve sigurniji i vještiji.

„Treat će im puno snage i vještine na dalekom nepoznatom putu!“ rekla je sama sebi.

Ujesen, kad su se došuljale prve magle, a lišće počelo žutjeti i crvenjeti, baka Bara bila je tužna. Lastavice su se u jatima okupljale i onda u predvečerje odletjele. Rode sa zvonika otišle su još mnogo ranije, odmah iza Velike Gospe.

Baka Bara sada se nije dala iznenaditi. Čim su lastavice odletjele, donijela je ljestve. Starim je krpama zatvorila njihova gnijezda. Vrapci se te zime nisu mogli useliti u tuđa gnijezda.

Sljedećega proljeća, kada su se lastavice vratile, uklonila je krpe i oslobodila im gnijezda koja su lastavice vrlo brzo obnovile i osvježile. Iznad travnata dvorišta svakoga predvečerja letjele su još veseliye i spretnije. Ona ih je gledala sretno i zadovoljno.

„Kako ćete, lastavice, odsada, kad u kući ostajete same?! ‘Ko će vam onda pomoć?’!“ šapnula je sa suzama u staračkim očima odlazeći kćeri i zetu u susjedno selo. Bila je stara i nemoćna i nije se više mogla sama poslužiti. Trebala joj je kćerina skrb. Obiteljska kuća s lastavicama ostala je prazna.

Ljiljana Matković-Vlašić

Otkrivanje umjetnosti. Zašto sam slikala?

*Poneki slikar bio bi bolji slikar
da je bio i pisac, a poneki pisac bio bi
bolji pisac da je bio i slikar.*

PROLOG

Preveliko je ono o čemu želim progovoriti. Pa ipak, pokušat ću. Doduše, zazirem od nostalgije. Prošlost mi je poput osobe koju cijenim, ali ne volim previše. Silni dnevници koje sam pisala opterećuju me i rijetko sam, ako uopće jesam, raspoložena ih čitati. No željela bih sve staviti na svoje mjesto. Jer sve i ima svoje pravo mjesto na koje ništa drugo ne bi smjelo doći. Lanza del Vasto, mirotvorac, filozof, pjesnik i umjetnik, rekao je da je prašina na svojem mjestu kada je na cesti, ali nije na svojem mjestu kada je na stolu ili tanjuru. Čini mi se da sam ponekad brisala prašinu s ceste. Voljela sam ceste jer one uvijek nekamo vode. Sada gledam te ceste na platinama koja sam naslikala. A svoje sam slikanje zatajila kao da je bilo uljez u životu. Držala sam kako riječi imaju veću moć od slike, da riječi mijenjaju svijet. Kao da me nosila silovita rijeka koja nije dopuštala skretanja. No uvijek me je dočekala moja najsretnija ljubav – slikarstvo.

KAKO JE POČELO

Počeci su važni, ali samo ako imaju nastavak. Ne moraju uvijek značiti prijelomni trenutak. Svatko može u mnoštvu događaja otkriti i nešto presudno za svoj život. To se tek poslije otkriva. Obična radnja, običan susret, obična rečenica i sve biva drugačije, kao da se pojavio neki nov režiser životnoga filma.

* * *

Zahvaljujući običnu kalendaru, koji je bio na zidu obične kuhinje, nastalo je likovno djelo koje je ušlo u moj život kao nimalo običan gost. Kalendar je svemu kriv.

* * *

Moj tata je svako jutro prije polaska na posao u svoju apoteku bacao pogled na kalendar u kuhinji. Vjerojatno provjeriti datum. Usput bi vidio lijepu sliku u boji, fotografiju nekoga hrvatskog krajolika koja je svaki mjesec bila drugačija. Tim banalnim zagledanjem kalendara počinjao mu je radni dan. Jednoga travanjskog jutra 1959. slike nije bilo, samo praznina na njezinu mjestu. Krivac sam bila ja. Jednostavno sam sve slike maknula, što nije bilo teško jer su bile lagano zalijepljene samo malim gornjim dijelom. A poslala sam ih u Belgiju svojoj korespondentici Annie. Još u gimnaziji dobili smo različite adrese s francuskoga jezičnog područja kako bi dopisivanjem usavršili svoj francuski. Htjela sam Annie pokazati kako je lijepa moja domovina. Nisam znala što su te slike značile mojemu tati.

„Kako si mogla maknuti te slike? Svako sam ih jutro gledao prije odlaska u apoteku“, negodovao je tata.

Zaista, nagrdila sam kalendar tim svojim postupkom. U travnju nabaviti novi, isti takav, teško je, ako je uopće moguće. No dosjetila sam se kako ću to popraviti.

U ladici pisaćega stola godinama su se vukli masni uljani pasteli s kojima nisam znala što započeti. Kada smo u svemu oskudijevali, poslao ih je mamin ujak iz Amerike koga smo zvali *Ujac*. Sada će pasteli konačno poslužiti nečemu korisnom. Tata će se iznenaditi. Praznine u kalendaru, naime, ispunila sam *svojim slikama* koje, doduše, nisu mogle konkurirati onim lijepim fotografijama u boji. Sada je tu bio zalaz sunca, neka livada s cvijećem, lik neke žene s rupcem na glavi, sve kič da ne može biti gori... nema više praznina... Pa nestat će i praznine u mojemu životu... Zapravo, toga travnja 1959. nastavila sam raditi na svojem likovnom *otkriću*, kažem tako jer sam otkrila neko posebno zadovoljstvo u tome radu. Kao da stvaram nešto zaista važno. Ostalo mi je u sjeni kako je tata reagirao na te moje nespretne uratke. Ta je godina značila kopernikanski obrat jer mi je u život na široka vrata ušla umjetnost.

* * *

Tata mi je za imendan poklonio tempere. Time je pokazao kako cijeni moje nespretne crteže na kalendaru. Tako je započela velika ljubav u mojemu životu – slikarstvo, zapravo avantura sa slikarstvom jer sve su velike ljubavi ustvari avantura. Ta ljubav znači ne samo slikati nego i odlaziti na likovne izložbe, čitati o slikarstvu, razgovarati o slikarstvu, misliti na slikar-

stvo... Sve to bez ikakve tjeskobe, straha, ljubomore, dosade... davalo mi je osjećaj unutarnje slobode.

* * *

Temperama slikam jabuke, breskve, limune... promatram boje i tonove tih plodova... cvijeće mi poput živih bića priča... za svaki cvijet miješam posebnu boju, premda su svi cvjetovi bili žuti... to njihovo žutilo ipak nije isto... ovisi o položaju, o padu svjetla. Svijet je drugačiji kada se otkrivaju boje, nijanse, tonovi, linije, obrisi, sjene... Čovjek je slikar i kada ne slika. Način na koji gledam ljude, prirodu i stvari postaje intenzivniji, produbljeniji. Obični prizori pretvaraju se u kompozicije oblika i boja, a neki ljudi u svoje portrete.

* * *

Pomišljam na Akademiju likovnih umjetnosti. No ostalo je samo na pomisli. Kupujem knjige o slikarstvu i uopće o umjetnosti. Bilo je tada jeftinih izdanja, primjerice, džepnih knjižica o najvećim svjetskim slikarima na engleskome jeziku. Moj studentski džep može podnijeti kupovanje tih knjižica. Velika monografija Picassovih djela iz posebnih francuskih i ruskih zbirki privuče moju pozornost. Tu luksuznu knjigu moram imati. Zbog nje sam prvi put u životu posudila novac. Teta Micika, stričeva supruga, posudila mi ga je bez problema. Učinila je to s posebnom radosti. Hvala joj!

* * *

Ta knjiga, pisana francuskim jezikom, zanimljiva mi je i danas. Predgovor o Picassu napisao je Vercors. Usporedio je Picassa s vulkanom koji je sve potresao i poremetio, ali ništa razorio. Dok su Cézanne ili Matisse htjeli postavljati neka pravila, on kao da je rekao: „Snalazite se kako znate“. Širom je otvorio vrata slikarstva. Svojim genijem ohrabrio je druge slikare. U knjizi je većina slika iz kolekcije ruskoga kolekcionara Ščukina koji je prije revolucije pobjegao na Zapad. Slike je ostavio u Rusiji. Sačuvane su. Danas se uglavnom nalaze u Ermitažu. Picasso je mudro govorio o slikarstvu, pa je o tome ponešto zabilježeno i u ovoj knjizi. Primjerice: „Ne radim prema prirodi nego s prirodom“. Ili: „Prava slika diše. Ako pred nju stavimo zrcalo, vidjet ćemo paru“.

Moj profesor Svečnjak savjetovao mi je sliku uvijek pogledati i u zrcalu, ali ne zbog *pare*, nego zato što zrcalo otkriva kompozicijske pogreške.

* * *

U školi mi je crtanje bilo dosadnjikavo. Možda sam podcijenila svojega tadašnjeg profesora likovnoga odgoja Josipa Rocu koji je bio prilično poznat slikar i pedagog. Naša likovna enciklopedija ističe njegov pedagoški rad. No katkada me muka lovila od zadataka koje nam je zadavao napraviti kod kuće. Činilo mi se da traži savršenstvo. Zato sam ponekad nosila crtaći blok na drugi kat gdje je stanovala studentica povijesti umjetnosti. Ona će to bolje napraviti. Pokazala je dobru volju. Ti su crteži prolazili kod Roce. Ne mogu se time pohvaliti. Doduše, to sam samo nekoliko puta učinila. Ubrzo sam uvidjela kako je najbolje osloniti se na sebe. Zapravo, bila sam pomalo nezadovoljna onim što je studentica napravila. Činilo mi se previše ukočenim. Roca je, doduše, pohvalio i poneki moj vlastiti uradak, ali to mi nije davalo samopouzdanje jer mi je njegova pohvala djelovala hladno kao po službenoj dužnosti. I dok sam bila tinejdžerica, očekivala sam od umjetnosti neko izgaranje, žar, otkaćenost. Sve, samo ne hladnoću.

* * *

Poslije sam Rocu vidala kako s crnim šešikom široka oboda dostojanstveno hoda zagrebačkim ulicama gledajući preda se. Nije mi padalo na pamet javiti mu se i reći kako radim u atelijeru Vilima Svečnjaka koji drži da imam talenta. Pitanje je bi li me se sjetio. No jednom smo se umalo sudarili na nekoj izložbi i tada sam to iskoristila da mu se ispričam za prijevaru s crtežima. On se nasmijao i rekao: „Glavno je da je napravljen dobar crtež. Nije važno tko ga je napravio“. Na te njegove riječi glavom mi je prohujalo kako sam zapravo bila nepravedna prema njemu. Lijepo smo razgovarali na toj izložbi i potpuno se složili u mišljenju o izloženim slikama.

* * *

U Amruševoj ulici, pored mojega roditeljskog doma, stanovao je slikarski bračni par Donassy. Oboje su s mnogo simpatija gledali na moje slikarske početke. Stolar iz susjedstva učinio je stalak prema mojoj nestručnoj zamisli. Još danas čuvam paletu od lesonita koju sam sama napravila. Uza sve to, silna želja ozbiljno slikati. Eto, tako je izgledao početak. Ploča stalka razbila se vrlo brzo jer sam ju srušila nesmotrenom kretnjom.

VELIKI SLIKARSKI SNOVI I SUSRET S VELIKIM SLIKAROM

Nevjerojatan je potencijal energije u mladosti. Sama ću grundirati platna. To će biti mnogo jeftinije nego ih gotova kupovati. Tako sam razmišljala 1959. godine. Danas mi je problem kupiti gotova platna jer ih nema

iza svakoga ugla, a nekoć, u mladosti, nije mi bio problem kupovati na različitim mjestima više nužnih sastojaka za slikarsko platno. Ta nekadašnja energija vrijedila bi mi danas više od svega! Iskustvo, doduše, mnogo znači, ali uvijek najviše čeznemo za onim što smo nepovratno izgubili. O grundiranju su mi Donassyjevi dali upute. Pamtim da nije bilo problema s pronalaženjem tutkala. Ali trebala je još takozvana *boloneška* kreda. (Zašto kažem *boloneška*, a ne ispravno – bolonjska? Zato što mi je uz prvi oblik vezano važno sjećanje, pa bi svako ispravljanje te riječi ubilo njezin duh. A taj duh sjećanja sada mi je važniji od gramatičke korektnosti.)

Gdje ću ju naći? Najbolje je da odem u Dežmanov prolaz u kojemu je prodavaonica slikarskih potrepština.

Toga zimskog popodneva već se spušta mrak, a ja krećem u Dežmanov prolaz. Valjda tamo ima *boloneške* krede. Nažalost, ili bolje reći nasreću, nema je. Na prodavačev negativni odgovor oglasio se postariji gospodin s bradom koji me je, stojeći postrance, pozorno motrio: „Ja imam *bolonešku* kredu u svom atelijeru. Mogu vam ju dati“.

Pogledah ga. Kao u svim sudbinskim trenutcima, njegov sam lik snimila tajanstvenom duhovnom kamerom koju nesvjesno nosimo u sebi, pa i danas imam pred očima njegovu pojavu u onome trenutku. „To je vrlo ljubazno“, promucah. „Koja je Vaša adresa i cijenjeno ime?“ „Svečnjak.“ Sve drugo što je rekao, ostalo je u sjeni. Je li moguće da stojim pred Svečnjakom? Znala sam da je to jedan od naših najvećih slikara. Preplavila me bujica svih mogućih slutnji. Uzbuđenost me gotovo blokirala. „Čula sam za Vas“, rekoh i oblije me rumenilo. Dao mi je svoju adresu. Ne znam kako sam stigla kući.

Na ulaznim vratima, tek što sam zakoraknula, viknem: „Mama, zamisli, upoznala sam Svečnjaka! Dat će mi *bolonešku* kredu i želi vidjeti moje radove“.

* * *

Uspomene su kao rijeka ponornica. Zato je nemoguće njihovo kronološko, linearno nizanje. Moram dopustiti vremensku nedosljednost. Čini mi se kako se događaji preklapaju i katkada slijevaju jedan u drugi poput razlivenih boja nekoga akvarela.

* * *

Postdiplomski studij lingvistike ostavljao mi je slobodnoga vremena za slikarstvo. Svečnjakov atelijer nalazio se na Krešimirovu trgu. Tada se zvao Lenjinov trg. Ulazilo se iz dvorišta obične stambene zgrade, slične ostalim zgradama na trgu. Atelijer je bio pun knjiga, a Svečnjak je rado listao Cézanneovu monografiju. Držim da ga je upravo Cézanne fascinirao, a

njegov je utjecaj, barem ja tako mislim, bio vidljiv na njegovim slikama. Utjecaji ne umanjuju vrijednost nekih slikarskih opusa, a i najveći svjetski slikari imali su svoje uzore. Zar nije crnačka i japanska umjetnost fascinirala jednoga Picassa? Bitno je što od svih utjecaja nastaje kao vlastito djelo. Umjetnici uče jedni od drugih. Naravno, svijet koji nas okružuje najveći je učitelj, ali valja ga gledati. A što je najvažnije, valja ponešto zaista i vidjeti. Francuski slikar Edgar Degas kopirao je stotine slika u Louvreu, kao i mnogi impresionisti. Pa i veliki Tizian, da ne nabrajam dalje, kopirao je neke majstore, jer to je bio najbolji način učenja. Netko bi mogao danas reći: Pa kako im se dalo to raditi?

* * *

Svečnjaka sam susrela kada je na likovnoj sceni suvereno vladala apstraktna umjetnost. Sjećam se da sam 1960. godine, a to je bilo prije toga, za mene značajnoga, susreta, temperom slikala vodoravnim potezima. Takav forsirani način slikanja zasigurno bi ubio moje slikarstvo. Ne sviđa mi se, primjerice, poentilizam u slikarstvu, premda su Seurat i Signac priznati slikari. Oni su svojom sposobnosti bili u stanju i takvo forsirano slikanje pretvoriti u vrijedne slike. Zar se ja mogu mjeriti s njima? Kada si mlad, mnogo toga ti se čini mogućim. Sve sam te slike iz 1960. godine ipak uništila jer sam shvatila da umjetnost nije prisiljavanje na određene poteze kista. Svako prisiljavanje u umjetnosti loše završi. Umjetnost je utočište slobode. Svečnjak me je vratio na ispravan put jer bih očito zaglibila. Kada već spominjem slobodu u slikarstvu, moram spomenuti genijalnoga Michelangela koga je papa Julije II. naveo oslikati strop Sikstinske kapele. Ne samo što je Michelangelo bio genijalan kipar, a slikarstvo je prezirao iz dna duše, nego sama činjenica da se slikarski zadatak nameće teško može dati najbolje plodove. Bila sam u Sikstinskoj kapeli, a i vidjela dobre reprodukcije u knjigama, ali ostala sam ravnodušna prema tome, kako se govori, remek-djelu. Ne znam što ljudi vide u mišićavim tjelesima koja bi trebala predstavljati Posljednji sud? I sâm Michelangelo govorio je kako to ne može uspjeti jer on nije slikar. Dobro pamtim njegovu *Pietu* iz crkve sv. Petra, a i njegova *Mojsija*. Dakako, kipove! No zar ću ja nametati svoj sud o Sikstinskoj kapeli? Nipošto. Donošenje vlastita suda ne znači nametanje. Umjetnost uvijek dopušta različita mišljenja.

Melanija Ivezić Talan

*Smrt express Đure Sudete*¹

Friedrich Schiller jednom je napisao kako se najljepši snovi o slobodi sanjaju u tamnici. Sličnu misao izražavali su na različite načine brojni pjesnici, filozofi, psiholozi, svetcu. Može se reći i kako je ista misao oblikovala brojne živote. Tako je, na primjer, sv. Franjo Asiški *Pjesmu brata Sunca* napisao pred kraj života, teško bolestan i već gotovo slijep, u okolnostima koje nimalo ne nalikuju ugođaju u pjesmi. U to vrijeme boravio je u mraku neudobne i hladne ćelije u crkvi sv. Damjana u Asizu, trpeći teške bolove, osobito u predjelu očiju, uslijed čega nije niti vidio više od pedeset dana. No upravo iz te uskraćenosti nastala je jedna od najljepših himni prirodi. Pjesma prenosi doživljaj sveopćega sklada i povezanosti svih stvorenja, kao i osjećaj zahvalnosti i poniznosti pred činom i djelom stvaranja.

Ili Viktor Frankl, bečki neurolog i psihijatar, utemeljitelj logoterapije koji je, preživjevši nacističke koncentracijske logore, iskustvo tamnice, odnosno patnje sažeo riječima: *Iz ruševina se najbolje vide zvijezde.*² Na sličan je način naš Siniša Glavašević opisao život u razrušenome Vukovaru: *Još do jučer mnoge geste, pojedine riječi i znakovlja kojima smo se oholo koristili, sada, u vrtlogu smrti, postali su jasniji. Vukovar je zasigurno najiskreniji grad na svijetu, jer se svaka riječ može gotovo isti tren ogledati u srcu. Više vam se u Vukovaru ne može dogoditi da vam netko poželi dobar dan, a da to i ne osjeća. Kada vas pitaju za zdravlje, ne misle na prehladu, reumu ili što slično. Oni zapravo misle o vašem životu i ranama koje ste mogli dobiti čak i kada disciplinirano sjedite u podrumu.*³

I hrvatski književnik ili, kako mu stoji na nadgrobnoj ploči, pučki učitelj i katolički pjesnik Đuro Sudeta iskustvo patnje povezivao je sa slobod-

¹ Tekst je u ponešto izmijenjenome obliku emitiran na Trećem programu Hrvatskoga radija (emisija *Kozmopolis – književnost u kontekstu*).

² *Što je logoterapija*, intervju s Cvijetom Pahljinom, dr. med., spec. psih., URL: http://www.logoterapija.com/wp-content/uploads/2013/02/C_Pahljina_Puls_pacijenta.pdf (15. 7. 2019.)

³ Glavašević, Siniša: *Priče iz Vukovara*, Matica hrvatska, Zagreb, 2001., str. 9.

dom. Nazivao je to rađanjem čovjeka: *Ali mi se uvijek čini, da sam odviše raztrgan i razparčan za brige i potrebe i svoje i tuđe. Tek boli znadu da me probude preko duše, iza koje slutim, da mora biti onaj drugi. Čovjek, kojega ćutim u sobi u povečerja, kad zriču zrićci u suhom vlaču trava i potočić grgolji u dolinici podno prozora mojih. Nikoga nema onda k meni osim nje. Dolazi ona pod prozor moj i gleda mi u oči. A njene su oči plave ko jorgovan i tužne ko večernje frule iza livada. Ona se stišće uza me, i ja je počinjem voliti. Pjesmu rađanja čovjeka. Ona se zove bol. I odricanje. Ja joj to nisam mogao pročitati u očima i u glasu, koji drhće u molu. Ja je nisam pokušao pitati. Jer ona donosi i radost i uzkrснуće čovjeka, koji se nalazi zarobljen od rođenja u nama. Samo ga bol pomalo oslobađa. Tako polako, da čovjek zaboravlja na njega, ako ga boli prepuste slučaju. A ja žudim za podpunom slobodom. Ona mi se u tim časovima žudnje pričinja kao smrt.*⁴

Đuro Sudeta proveo je dobar dio svojega života sanjajući o slobodi. Rođen je na Veliki petak 10. travnja godine 1903. u Staroj Ploščici pokraj Bjelovara. Pučku školu pohađao je u rodnome selu, a školovanje nastavio u Zagrebu, uoči samoga početka Prvoga svjetskog rata. Poslije male mature, godine 1918., upisao je učiteljsku školu u okviru koje je djelovala i katolička organizacija. Članstvo u toj organizaciji podrazumijevalo je i bavljenje književnim radom, pa su tako njezini članovi pokrenuli list *Vrelo*. Bili su to i počeci Sudetina književnoga stvaranja. Premda formalno nije pripadao katoličkomu pokretu, svoju prvu pjesmu *Suton* objavio je u časopisu *Luč*, a surađivao je i s *Hrvatskom prosvjetom*.

U Zagrebu se Sudeta školovao u lošim životnim uvjetima. Vlažan suterenski stan i slaba ishrana pogubno su djelovali na njegovo zdravlje te je rano obolio od tuberkuloze. Bolest se naglo razbuktala, pa je već kao osamnaestogodišnjak prvi put bio smješten u bolnicu. Otada pa sve do smrti u dvadeset četvrtoj godini vodio je borbu s bolešću što je uključivalo bolnice, lječilišta, vrućice, kašalj, krvarenja, operacije. Osobito je posljednje mjesece života podnosio teške tjelesne patnje. Iz toga je razdoblja i sljedeće svjedočanstvo: *Znam samo da boli, boli i boli. Često sam tako izmoren, da mi je nemoguće otvoriti usta, ili ruku maknuti iz jednog položaja u drugi.*⁵ Đuro Sudeta umro je u koprivničkoj bolnici, u travnju g. 1927., na godišnjicu neuspjele operacije.

No i u takvoj bolesti i unatoč njoj, Sudeta je neumorno radio. Završio je Učiteljsku školu i dobio namještenje u Građanskoj školi u Virju. U posljednjoj godini života položio je i državni učiteljski ispit u Križevcima. Tijekom kratkoga životnog vijeka napisao je tristotinjak pjesama te dvadesetak proznih radova – pripovijesti, novela, crtica, feljtona i humoreski.

⁴ *Radanje čovjeka*, u: Sudeta, Đuro: *Proza I* (Priče i novele), Izdanje hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, Zagreb, 1943., str. 227.

⁵ Sudeta, Đuro: *Proza II* (Tuga, Feljtoni, Humoreske, Intimni Sudeta), Izdanje hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, Zagreb, 1943., str. 290.

Neki od njih ostali su nedovršeni. Za života je, u vlastitoj nakladi, objavio dvije zbirke pjesama: *Osamljenim stazama* (1924.) i *Kućice u dolu* (1926.). Obje zbirke rasprodao je u manje od mjesec dana, što je (za ono vrijeme) bio pravi izdavački pothvat. Poslije smrti objavljena mu je i treća, posljednja pjesnička zbirka *Sutoni* (1929.), u redakciji prijatelja, književnika Ilije Jakovljevića. Cjelovito Sudetino djelo, koje se sastoji od dva sveska pjesama i dva sveska proze, sakupio je i kritički popratio (g. 1943.) također njegov prijatelj, književnik i leksikograf Mate Ujević.

Osim u književnome radu, Sudeta je bio marljiv i na drugim poljima. U Virju, gdje je bio učitelj, uključio se u društveno-kulturni život mjesta, izdavao humorističke novine *Čuća* i *Podravec*, radio kao novinar, karikaturist, ilustrator... Želja mu je bila pokrenuti biblioteku virovskih pisaca i časopis za učitelje. Prikupljao je građu za roman o učiteljskome životu; planirao studij u Jeni, raspitivao se za stipendiju.

Vlastiti pristup životu i radu Sudeta je možda najbolje opisao sâm, zaključivši svoj životopis riječima: *Inače sam nastojao, da vršim svoje dužnosti točno i savjesno, koliko mi je to dopuštalo moje slabo zdravlje. Oduvijek imadem najozbiljniju želju, da ozdravim i da postanem savjestan učitelj i radnik na polju narodne civilizacije.*⁶

Sudetinu *volju za rad* ističe i njegov bliski prijatelj, pjesnik, leksikograf i urednik *Luči* Ivo Horvat: *Ali ipak uza sve svoje teško stanje i spoznaj, da će naskoro 'poći u dol', pokazuje on neobično zanimanje za život i rad. Ta velika aktivnost ističe se osobito u ranijim pismima, dok se kasnije pjesnik bavi više refleksijama o svom životu i životu uopće. Ipak je do zadnjih dana pratio sve kulturne pojave i korespondirao.*⁸

Sudetina pisma od velike su vrijednosti za tumače njegova djela. Zanimljivo, i sâm je jednom prilikom pisao o književničkoj korespondenciji kao o vrijednome pomagalu u interpretaciji. U Sudetinim pismima nailazimo na simbole zastupljene u njegovoj književnosti, objašnjenja tih simbola, komentare književnih pravaca, potom na dnevničke zapise o napredovanju bolesti i o vjeri. Ivo Horvat ovako je razložio objavljivanje dijela Sudetine prepiske po autorovoj smrti: *Ovdje objavljujem nekoliko odlomaka iz njegovih pisama, jer će se tako najbolje moći uvidjeti njegovi pogledi na različite životne pojave i još će se time najbolje upoznati njegov pravi značaj. Njegove intimne misli objavljujem to radije, jer tek one u pravoj slici pokazuju, koliko je pok. Sudeta znao zapaziti, prosuđivati, osjećati, trpjeti i pregarati.*⁹

Horvatove riječi potvrđuje i sljedeća Sudetina opaska: *Znaš, ljudi ti se tako čudno boje nas, koji smo na smrt osuđeni. Misle, da bi sagriješili, ako nas*

⁶ Sudeta, Đuro: *Opis života*, URL: <http://library.foi.hr/sudeta/pdf/opis.pdf> (21. 6. 2019.)

⁷ Horvat, Ivo: *Fragmenti iz pisama † Đure Sudete*, u: *Hrvatska prosvjeta*, Zagreb, 25. studenoga 1927., br. 11., str. 246.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

ne bi posjetili. Ja mislim, da se oni u tome više boje svoje smrti, jer što se koga tiče, kad ja zaklopim oči? Nije li!¹⁰

No nisu sva pisma u refleksivno-nostalgичnome ili čeznutljivu tonu – kako bi to već od Sudete očekivali. Ona su često lucidno-ironična i auto-ironična, što je razvidno, primjerice, u tome da je sanatorij u kojemu je boravio nazivao *domom profesionalnih kašljavaca i pljučkaša, koji se nadaju, da će se izliječiti, jer je u najnovije doba pronadeno jedno vrlo uspješno sredstvo, a to je – smrt!*¹¹

Pjesnik se u još nekoliko navrata duhovito osvrtao na vlastitu bolest: *Ovih sam dana malo ustao, da vidim, kako svijet izgleda, kad čovjek stoji. Prije nije smio nitko k meni. Sada me malo posjećuju. Imam Vam, dakako, pun stol jabuka i naranča, limuna, čokolade, bonbona, kolačića, dvanaest flaša kompota, kojekakih delikatesa, nekoliko svježih ciklama, malinovih sokova (kažem vam: jedan dućan).*¹²

U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, uza Sudetin rukopis najpoznatijega njegova proznoga uratka, pripovijest *Mor*, čuvaju se i njegov autoportret, nekoliko pisama i jedan grafikon koji je naslovio *Đurin smrt express*. Na tome *smrt expressu* dnevno je bilježio visinu vlastite tjelesne temperature i ostale podatke o bolesti. Tako uz bilješku o prašku koji je uzimao piše: *Čovjek postaje od njeg ko žaba sluzav! Ne ću ga više!*¹³

Iz naslova je razvidan galopirajući karakter bolesti, ali i Đurin smisao za crni humor. Svoj *smrt express* ovako je opisao : *Čudo od tehnike!! Juri bez stanica brzinom od 39,5° na dan, a i više (kasnije će se ustanoviti). Za 6-8 sedmica stiže na cilj.*¹⁴ Pri dnu grafikona stoji opaska: *Kod vožnje 'expressom' ne može čeljade stajati; pogleda li kroz prozor odmah mu se zavrti; zato se preporuča putniku, koji je već dospio u taj express da samo leži. Na stanicama čekaju tregeri.*¹⁵

Vratimo se na opasku Ive Horvata da su Sudetina pisma to više prožeta refleksijama o životu što se pjesnik više približavao smrti. Na jednome mjestu Horvat pojašnjava: *Bolesnici osjećaju blizu smrt, pa se u njima razvija posebni demokratizam, nema između njih velikih distanca, a svijet promatraju dublje i temeljitije. Njihova duša je drukčija, nego što je u zdrava čovjeka, kao što im je drukčiji i život.*¹⁶

¹⁰ Sudeta, Đuro: *Proza II* (Tuga, Feljtoni, Humoreske, Intimni Sudeta), Izdanje hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, Zagreb, 1943., str. 232.

¹¹ Isto, str. 227–228.

¹² Isto, str. 194, 195.

¹³ Sudeta, Đuro: *Đurin smrt express*, grafikon bolesti, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R 5633/2, (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu).

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Horvat, Ivo: *Fragменти iz pisama Ć Đure Sudete*, u: *Hrvatska prosujeta*, Zagreb, 25. studenoga 1927., br. 11., str. 247.

Tvrđnja se može dovesti u vezu s filozofijom egzistencije njemačkoga filozofa Karla Jaspersa i u okviru nje osobito s fenomenom *graničnih situacija*. Prema Jaspersu, četiri su granične situacije: smrt, patnja, borba i krivnja. Riječ je o situacijama koje su neizbježne i u kojima se, kako navodi Danilo Pejović: [...] *egzistencija 'ozbiljuje' i to skokom u neizvjesno: upitan biva svijet, egzistencija i granica obojeg – egzistencija sustaje pred transcencijom*.¹⁷

Zanimljivo je to. Vraća nas na Frankla i njegove zvijezde; na Shillera i tamnicu; na Glavaševića i Vukovar. Ima i u Sudete stihova s takvim nabojem: *Zašto, kad čovjek umire, ima najviše snova? (Sutoni); Godine duge već ne vidjeh sunca, / niti osluhnuh ševinu pjesmu; / stisnut / u mraku vlažne tamnice mračne, / okovan lancima vječnoga bola, / tek sanjat mogu visine zračne – / ljepote rođenog dola. (U tamnici); Nad mojom glavom lagano se gase / zvijezde, sunce i crvene boje / i ja sam tako nujan, kao da se / mladosti sjećam, lijepo malo moje! (Ugasi); Prerano gasiš se, sunce / bijela radosti moja, / drumovi puni su ptica / i trave crvenih boja. / U šume, u visine / snove sam poslao svoje, / jošte ni minuli nisu / niz tih dvorove moje. / A ti se već gasiš, toneš / i crne koprene bacaš. / Kud ti se tako žuri, / kud tako žurno koračaš? (Mrtvo sunce).*

Ili pjesma *Misao na smrt* u kojoj autor gradira svoj odnos prema smrti. Tako na samome početku piše: *Ima dana kad sve tako jako zavolim, / da od čuda i cvijeće procvate*. Potom u drugome katrenu: *Ima dana kad progovore i debla, / i ptice pričaju o čudesima u gori*. Kraj pjesme donosi razrješenje: *– ima dana, kad osjetim jasno: da ću – / naskoro mrijeti!*

Lirska proza *Mor* donosi sličan primjer: *Mora da je vrlo nesretan. Kao čovjek. Kao što samo on zna da bude. Kad umire, a htio bi da živi; kad ljubi, a htio bi da zaboravi. Kao čovjek!*¹⁸

Od svoje petnaeste godine, Đuro Sudeta uči kako umrijeti, kako prihvatiti neizbježno. To mora mijenjati dušu – Horvat je imao pravo. Zamislimo sliku dugoga hodanja po ledu, stvaranja napuklina, pucanja leda... S toga mjesta dolazi Sudetina književnost. U njoj smrt osmišljava život; i on se oslobađa u punome obliku: *a ja nisam mogo uzdržati više, / a ja nisam mogo, da ne otprem prozore; / i da žita dozore – – (Čežnje i bolestan mladić); Raširih ruke: skrivajte se u grudi, / u nebo silnih zvijezda ja se gubim. / Šume, o djeco, kuće, polja, ljudi, / ja danas ljubim, / ljubim, / ljubim, / ljubim!...*

Promatranje života iz blizine smrti odredilo je, dakle, Sudetinu dušu na isti način na koji je obilježilo i stvaralaštvo. Veselko Tenžera njegov je opus slikovito podveo pod *lirsko smrtovanje*¹⁹, a slično su činili brojni drugi kritičari. Promatra li se Sudetina književnost u odnosu prema autoru,

¹⁷ Pejović, Danilo: *Suvremena filozofija zapada*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1979., str. 104.

¹⁸ Sudeta, Đuro: *Mor*, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 54.

¹⁹ Termin Veselka Tenžere. V. Sudeta, Đuro: *Izabrane pjesme i prilozi*, priloge odabrao i knjigu uredio Ilija Pejić, Ogranak Garešnica, Garešnica, 1991.

nemoguće je ne uočiti snažnu tendenciju k autobiografičnosti. Jezgrovito je to opisao i sâm Sudeta, ustvrdivši: *svaka pjesma, jedna priča iz života*.²⁰

Kako je bolest napredovala, produbljivali su se i njegovi osjećaji povezani s njome: *Mene su, vidiš, ovdje / u ovoj samotnoj kući / svezali o osjećaje moje – / raspeli na vlastito srce, / da čekam smrt / i crne zvonove svoje. (Djetetu pod prozorom)*. Gradira i nazočnost smrti u stihovima. Više od polovice pjesama posljednje zbirke tematizira nestajanje – i to u svim njegovim vidovima; boje blijede, ptice su lišene pjeva, a na stvari pada sjena. *Rasvjeta* se polako gasi, *zaustavljajući se* trenutak (i korak) nadomak subjektive, odnosno pjesnikove smrti. Bilježenje tih *rubnih* prostora i vremena prohodna je ideja, ali i misija, poslanje *Sutona*. Zbirku je moguće čitati i kao duhovni priručnik u kojemu se sustavno razrađuju općeljudske dvojbe o smislu života, smrti kao neizbježnome kraju, prirodi kao *tek* scenskomu odnosno poetskomu rekvizitu ili kao o *čarobnome kraju duše*.

Po riječima autora, posljednja zbirka nadovezuje se na prethodne dvije: *Nego pripremam III. ciklus pjesama pod naslovom 'Sutoni'. To bi bio nastavak 'Kučice u dolu', samo još spiritualniji, bliži smrti, Bogu i bolovima; kršćanskiji od prvih – a i jednostavniji u izrazu i formi*.²¹

Vratimo se Jaspersu: u smrti i patnji egzistencija se *ozbiljuje skokom u neizvjesno*. Kako protumačiti taj *skok*? Ono što nas inače sapinje, ne da nam naprijed – smrt *nadmudruje*. Pogledajmo pjesmu *Praznina: Kad ulicom prođe sve, što sretno živi, / i nitko ni riječju Boga ne nazove, / kada kiša šiba mračne jablanove / i muklo se spušta vlažni suton sivi. / O kako je tužno, kad je život prazan, / kada pusto teče ko voda u žlijebu, / ko oblaci vjetrom nošeni po nebu...* Stihovi opisuju prazninu, ali i moć, snagu ljudske svakodnevice. Imamo slike iz vanjskoga svijeta, svijeta prirode koje opisuju unutarne, duševno stanje ljudi: kiša ih šiba, nose ih oblaci, nad njima se muklo spušta suton.

Zanimljivo je gdje se nalazi Bog u pjesmi: *A u noćnoj tami na raskršću gradskom / stara crkva kisne – znamen svoga vijeka, / i Bog u njoj plače i uzalud čeka*. Ova slika, opis mjesta također govori o čovjeku, o njegovoj duši. Prvo: on se mora naći na raskršću i u tami, a onda mora odlučiti – hoće li ući u tamu. To bi bio Jaspersov *skok u neizvjesno*. Tama je mjesto na kojemu *egzistencija sustaje pred transcendencijom*.

No odgovara li glagol *sustati* Sudetinu odnosu spram transcendencije? Čini se da ne. Uzmimo kao primjer pjesmu *Blagoslov duše: Sumorna tišina. Pozaspale mise / kroz prozor se vuku u odaje plave / i dok zvone zvona, ćutim iznad glave / kako dvije ruke prekršteno vise. / Slušam: Tko to šapće riječi tako mile / kao majka, što je lijepe svoje dane / zakopala za se, djecu, i za rane, / što su za nju vječno tako drage bile. / I dok ne znam, na me tih blagoslov pada. /*

²⁰ Usp.: Sudeta, Đuro: *Proza II* (Tuga, Feljtoni, Humoreske, Intimni Sudeta), Izdanje hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, Zagreb, 1943., str. 253.

²¹ Isto, str. 284.

Raspet Bog se smješi. Dvije zrake meke / sa oltara idu ko dvije tople r'jeka / i duši zvone, što od sreće strada.

Slika opisuje blagoslov duše koja se predaje Bogu. Subjekt, dakle, ne *sustaje* pred Bogom, on ga susreće. Posrijedi je odnos povjerenja. Tama smrti ustupa mjesto radosti: *Raspet Bog se smješi*. Ova Kristova metanoja što vodi prema novome životu ujedno je središnja slika Sudetine lirike, ali i pjesnikova hoda prema smrti.

Ilustrativni su i stihovi iz pjesme *Raširih ruke: Raširih ruke, o večeri, propni / sva bijela jedra, sve milosti svoje, / ugasi crnih mojih čežnja boje – / digni me u vis, u svemir me popni! / Raširih ruke: o zanosa! Šume / vjetrovi silni. Jače vijorite! / U nebo teku, i u nebo svite / moje su ruke. Bog će danas u me!*

Kako vidimo, kretanja prema gore i prema unutra se podudaraju. Na isti način vanjski/pojavni svijet upućuje na unutarnji/doživljajni svijet subjekta. U *Moru* čitamo: *Mirisi igraju ovršjem drveća, a ja nutrinom svoje vlastite spoznaje.*²²

U noveli *Rađanje čovjeka* junak razmišlja: *Možda je sve to u meni. I ova dolinica i zričci i trave i zvonovi i frule i hrašće ovito zimzelenom. Možda. Ali znam, da je liepo u meni. I da je to sve refleks moje unutrašnjosti. A ja sam dosad uvijek tražio sve izvan sebe. U prostoru izvana. Išao sam u svemir u daljine i prozračne dubine i bezdna. Lutao sam svuda. Potucao se po zvijezdama i oblacima. Potucao? Ne! Ja to i danas tek naslućujem. Nisam ja išao ni u svemir ni u daljine ni u oblake – nego u sebe, u svoju dušu. Nisam otkrivao ništa izvan sebe, ni mora ni planete: sve je to moralo biti u meni. I pričinjalo mi se, da sviet postoji tek kao sposobnost naše duše, koju od rođenja otkrivaju pomalo u nama. Zar sam otkrio novu tajnu, kad sam proračunao vrijeme kometa, koji će obaći našu zemlju? Jesam li prodro u svemir? Meni se čini tada, da sam išao obratno od svemira. U sebe.*²³

Iskazano se može dovesti u vezu s Amijelovom idejom o pejzažu kao stanju duše. Moderna europska književnost zapadnoga kruga očovječuje pejzaž i na taj način propituje čovjeka i njegovu ontološku čežnju za pripadanjem. Opis pejzaža tako poprima izgled unutarnjih/duševnih mapa umjetnika, a mi koji prilazimo mapi pitamo se: *Koje mjesto autor osjeća kao svoje? Kako ga oblikuje? Kako se u njemu kreće?*

Ovdje se nešto može reći o lirskoj prozi *Mor*. U pripovijesti je priroda samosvojna književna tema; *živi lirski organizam* izražajne zvučne, a potom i kolorističke dimenzije. Autor ju zamišlja kao ravnopravnu čovjeku. Njezin glas je snažan: stabla šumore, voda žubori, klokoće, talasa se, zapljuskuje. Kroz cijelu pripovijest rijeka Pločnica teče, pomiče se i, kako pjesnik kaže – *spava kao majka.*²⁴

²² Sudeta, Đuro: *Mor*, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 16.

²³ Sudeta, Đuro: *Proza I* (Priče i novele), Izdanje hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, Zagreb, 1943., str. 227–228.

²⁴ Usp.: Sudeta, Đuro: *Mor*, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 10.

Priroda je u savezništvu s Morom sve do njegova rascjepa ili preobrazbe u vukodlaka. *Vanjština se rađa iz nutrine.* – piše sv. Franjo Saleški.²⁵ Tjelesno izobličenje odraz je Morove unutarnje deformacije, prevaga zla u njemu. Posrijedi je kršćansko poimanje ljudske naravi. Matejevo evanđelje simboličkim jezikom opisuje ljudsko srce; donosi sliku dobroga sjemena i kukolja koji su posijani tako da ih je nemoguće razdvojiti: *Inače biste morali skupljajući kukolj počupati zajedno s njim i pšenicu.*²⁶ Ako ste ikada plijevali vrt, onda znate kako se blisko priljubi korov uz biljku.

Duhovno podvojen junak u središtu je pripovijesti: *Ja vjerujem da ima nešto zlo što nas prati na svakom koraku. Koje hoće: da bude sve drukčije i obratno nego mi to želimo. Bojim ga se i bježim... Ko zvijer pred lovcima.*²⁷ Iako se problem subjekta provlači cijelim Sudetinim opusom, autor ga je najbolje razradio upravo ovdje. Njegov junak umire *u onaj dan kad nije mogao ljubiti druge više od sama sebe.*²⁸ Riječ je o evanđeoskome mjerilu ljubavi: *Ljubi svoga bližnjega kao sebe samoga.*²⁹

U jednostavnoj pripovijesti o nesretnoj ljubavi Sudeta majstorski prepliće nekoliko tematskih linija. Osim problema dobra i zla (u junaku, ali i izvan njega), otvara pitanje identiteta, slobode, pa i odgoja. Ne zaboravimo da je Sudeta po zvanju bio učitelj. U pripovijesti ukazuje na egzistencijalne preokupacije čovjeka, kao i na mehanizme njegovih postupaka. No čini to neizravno, supostavljajući likove, situacije, držeći više do samoga ugođaja nego do radnje. U podlozi svih navedenih sadržaja izdvaja se ideja kršćanskoga humanizma. Ta se ideja, u skladu s modernističkim nagnućem neizrečenomu, otkriva postupno i tek u naznakama.

Pripovijest *Mor* je sinteza ili vrhunac Sudetina *prijeđena puta* – u životnome, ali i u književnome, odnosno duhovnome smislu. Taj put bio je obilježen blizinom smrti. Stoga *Mor*, kao i pjesme, uostalom, nosi onaj sjaj zvijezda u koje je autor iz ruševina bio zagledan.

²⁵ Usp.: Tournade, Michel: *Filota 21. stoljeća: duhovni klasik sv. Franje Saleškoga napisan suvremenim jezikom*, Verbum, Split, 2012.

²⁶ Usp. Mt 13, 24–30.

²⁷ Sudeta, Đuro: *Mor*, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 14.

²⁸ Isto, str. 18.

²⁹ Mt 22, 39.

Zlatko Kramarić

Kako se (sve) stvarala makedonska inteligencija

U ovome sam tekstu pokušao ukazati na postojanje različitih političko-kulturnih strategija u formiranju (makedonske) inteligencije (nacije, kulture...). Sve su te strategije i legitimne i makedonske. To znači da su te kategorije (nacija, kultura, inteligencija...) promjenjive, nisu konačne i ovisе o čitavu nizu drugih faktora, prije svega o kvaliteti političkih odnosa u društvu, stupnju tolerancije, demokraciji, autonomiji institucija.

Jedan od najeksplicitnijih opisa u makedonskoj literaturi o tome kako se stvarala makedonska inteligencija dan je u romanu *Porodična freska*, Zorana Kovačevskog. Roman je napisan 1976. godine i u njemu se, na jedan krajnje šarmantan i diskretan način, između ostaloga, govori i o mukotrpnu stvaranju makedonske inteligencije. A ta se šarmantnost i diskretnost očituje u činjenici da nam autor benignim opisima *ljubavnih jada* Veselka, makedonskoga mladića koji je došao studirati u Beograd, zapravo, priča i neke druge, mnogo važnije priče od opisa uobičajenih ljubavnih nevolja u koje, manje-više, upadaju svi mladi ljudi i studenti.

Veselko se iskreno zaljubio u Nenu, a opet nije posvema siguran u postojanost osjećaja svoje partnerice. Naime, ona se u isto vrijeme viđa i s nekim drugim mladićima. Veselka ta njezina povremena viđanja s drugim mladićima, izvjesnim slikarem Stanićem, čine nesigurnim i ljubomornim mladićem:

– *Stanić, – pitao sam je – šta on tebi znači? – Oh, ništa. – odgovorila je smešeći se; opazio sam, želela je da koketira, da me napravi ljubomornim. – On mi je samo prijatelj. Stanić mi je savetnik u slikarstvu; tačnije, učitelj. S vremena na vreme daje mi časove. Osetio sam da mi u srcu poigrava neki mišić.*

– *Čuo sam, – rekoh – da ti je nešto više. Da si odlazila u njegov stan, a ne u atelje.*

– *Nije istina, on mi je samo učitelj. No, na kraju, zašto bih se tebi ispovedala? Mislim da nemaš pravo da to tražiš od mene. Znaš šta, ti mi nisi ništa više nego prijatelj.*

[...] da je Nena, kada je bilo reč o meni (u to vreme bila je objavljena jedna moja priča koja je digla malo prašine), izjavila: Veselko me uzdiže intelektualno. I ništa više. Možete pretpostaviti ko je moj seksualni sluga.¹

Nena baš i nema mnogo razumijevanja za njegovu posesivnost, ali u želji da popravi njihove poremećene ljubavne odnose odluči ga upoznati sa svojom majkom Eržikom. Eržika je podrijetlom Mađarica, njezin muž je Srbin iz Vojvodine, a pripadnost naciji ne znači joj apsolutno ništa:

– *Mi smo anacionalni, – reče mi ona tada – ja sam Mađarica, a moj muž Srbin iz Vojvodine, a moja deca, Nena i Eli, nemaju nikakav osjećaj pripadnosti. Da li je time želela da kaže da za njih nema nikakvog značaja što sam Makedonac?*

Nadalje, Eržika iskreno priznaje da su sve njene predstave o Makedoniji, *onima tamo dolje*, prilično konfuzne i da su opterećene čitavim nizom civilizacijskih i inih predrasuda: [...] *ulicama vaših gradova šetaju magarci, imate mnogo džamija i Cigana, i svuda naokolo je orijentalna muzika.*

Već na samome početku veze i više je nego očito da Eržika/Nena i Veselko ne dijele istu komunikativnu prošlost, ne samo što su slušali različite priče već su i jeli različita jela, plesali različite plesove na različitu glazbu. Drugim riječima, Eržika i Nena formirali su se, uvjetno rečeno, unutar srednjoeuropskog/panonskog, a Veselko unutar orijentalnog/balkanskog kulturnog kruga:

Njen svet, tamo preko Dunava, veoma se izmenio. Nije više bilo grofova i velikih ergela s trkaćim konjima. Ona se kao devojčica oduševljavala grofovima, sanjala da jednom i sama uđe među njih. Ispričao sam joj da kod nas nije bilo nijednog aristokrate. Ispričao sam joj da su mamu iz milosrđa podigli baka i ujak koji je mešao blato i bio argat, kome je najveće unapređenje i grofovstvo bilo naimenovanje za služitelja u internatu, i da je potom radila kao kućna pomoćnica kod tetke da bi završila gimnaziju. Kada se verila s mojim ocem, prvi put je otišla u bioskop. Kada se udala, osim odeće na sebi, ništa drugo nije donela. Moj otac je živio u tuđem, nameštenom stanu i, osim dva kofera, od kojih je jedan bio pun knjiga, ništa nije imao.

– *Tako se stvarala makedonska inteligencija. – patetično, dirnut životom svojih roditelja, rekoh gospođi Eržiki. Na to mi ona, smejući se, reče: – Vas tamo dole, iskreno, zamišljala sam pomalo kao poluidivljake. Gledala sam slike, ulicom vaših gradova šetaju magarci, imate mnogo džamija i Cigana, i svuda naokolo je orijentalna muzika. Takva je moja podsvesna slika o Makedoniji, ona je deo moje opšte slike o Orijentu. Trebalo bi jednog dana da siđem i da je posetim.*

Iz svega rečenoga vidljivo je da Veselko, za razliku od svoje djevojke i njezine majke, nije u tako komotnoj poziciji da može samo tako reći kako njemu pripadnost makedonskoj naciji ne predstavlja ništa.

¹ Svi citati iz romana *Porodična freska* navode se prema srpskome prijevodu ovoga romana u izdanju Narodne knjige, Beograd, 1979.

Upravo će taj indiferentni odnos Eržike/Nene prema naciji, prema *dru-gome*, prema različitoj, natjerati Veselka/autora da svoju trenutnu *ljubav-nu priču* proširi i nekim drugim detaljima. Dodavanje tih drugih, (ne)pri-padajućih detalja u njegovu temeljnu priču o banalnoj ljubavi dvoje mla-dih ljudi rezultiralo je time da je *ljubavna priča* prerasla u jednu ozbiljniju *obiteljsku pričul/dramu*, u svojevrсну *porodičnu fresku*. A ta freska nije ništa drugo nego poučna priča o tome kako se mukotrпно stvarala makedonska inteligencija/nacija.² I ta činjenica da je sudbina njegove obitelji, njegovih roditelja dio mukotrпna procesa stvaranja, kako makedonske intelligen-cije tako i makedonske nacije, u najvećoj će mjeri determinirati Veselkov nešto konzervativniji, nježniji odnos spram svih tih *velikih historijskih tema / velikih priča* (J. P. Lyotard) kao što su to: nacija, identitet, tradicija, historija! On spram tih tema, u to vrijeme, u 70-im godinama prošloga stoljeća, sve i da želi, ne može imati neki kritičniji odnos. Jednostavno, da bi se nešto (nacija, identitet, tradicija...) uopće moglo dekonstruirati, mora se prije toga ne samo konstruirati već se tomu novom konstruktу mora pružiti prilika, dati neko pristojno vrijeme u kojemu će on potvrditi ili demantirati valjanost svih onih, treba pretpostaviti, plemenitih motiva koji su kroz određeni vremenski period sudjelovali u njegovu formiranju. Strategije osporavanja svih tih *velikih priča, nacionalnih tema* moguće su tek u nekim ležernijim, mirnijim vremenima u kojima su te one sigurne, ovjerene, završene... U 70-im godinama u Makedoniji te *velike priče* tek su se pričale, a neke je tek trebalo ispričati. Te priče još uvijek nisu bile u svim detaljima ovjerene.

To znači da ćemo morati prihvatiti činjenicu kako Veselko nikako nije u situaciji koja bi mu dopuštala jedan nemarniji odnos prema osjećaju pripadnosti makedonskoj naciji, osjećaju koji ga ispunjava neizmjernim zadovoljstvom. Stoga on svojom pričom i imaginacijom mora, na svaki

² O tome više u: Z. Kramarić, *Teorija govornih činova (aplicirana na roman Porodična freska Zorana Kovačevskog)*, u: Makedonske teme i dileme, NZMH, Zagreb, 1991., str. 73–94. Ovaj tekst nastao je poslije čitanja J. Habermasa i njegove *Teorije komunikativnog djelovanja*. Nažalost, to kapitalno djelo nikada nije prevedeno na hrvatski jezik. To je još uvijek vrijeme kada tekstove makedonske literature (vidjeti moj magistarski i doktorski rad u kojima sam se bavio strukturom romana Ž. Činga i S. Janevskog) čitam kroz onu teorijsku vizuru koja želi pokazati povezanost između retorike i hermeneutike teksta. Nadalje, u ovoj analizi romana uvažio sam i stavove H. Hanaapela i H. Melneka, njemačkih teoretičara govorne interakcije koji su jasno razlikovali namjeru i uzrok govornog/pripovjednog djelovanja. Prema njihovu mišljenju, svakomu se izričaju mora pripisati neka namjera. Ako te namjere nema, onda je svaki izričaj besmislen. I ova analiza romana PF nije ništa ino nego traženje te krajnje namjere pripovjednoga djelovanja. U ovome slučaju, prepoznata je kao priča o tome kako se sve stvarala makedonska inteligencija/nacija! Danas mi je jasno zašto u tome tekstu, iako su mi već i tada bili poznati ključni teorijski tekstovi B. Andersona, E. Hobsbawma, A. D. Smitha, E. Gellnera, u kojima se, između ostaloga, na jedan posvema novi način problematizirao odnos: nacija vs. nacionalizam, nisam otvorio i teme vezane uz makedonski nacionalizam. Razlozi za to nečinjenje i više su nego trivijalni: službena jugoslavenska ideologija smatrala je da makedonski nacionalizam, za razliku od hrvatskoga i srpskoga, pripada kategoriji *dobrog* reaktivnih nacionalizama i koji kao takav ne samo što nikomu u Jugoslaviji ne predstavlja nikakvu značajniju prijetnju već je i jednako snažna prepreka svim bugarskim teritorijalnim i inim aspiracijama!

način, objasniti Eržiki i Neni zašto je njemu činjenica pripadnosti makedonskoj naciji toliko važna. I on će to učiniti tako što će im ispričati svoju obiteljsku povijest/priču. Tek je u ovome kontekstu moguće razumjeti pripovjedačeve narativne strategije kada on, bez nekoga vidljiva i objašnjiva povoda, svojim slušateljima/čitateljima daje do znanja kako su sve to što je do sada izgovorio samo:

[...] *stranice o meni. Iako se čini da sam ja po strani, svaki red, svaka reč govore samo o meni. I zato ne dozvoljavam nikome da kaže da je ovo fantazija, daleko od svake istine, od svog sveta i videla. Isto tako upozoravam svakoga da ovdje nema istorije, niti drugih ljudskih sudbina osim moje. Ovo je moja autobiografija. Ja pokušavam da objasnim sebe, te se ovim iskazima svaka reč govori samo o meni, ovdje nema istorije, ja pokušavam da objasnim sebe, pripovjedač/Veselko na krajnje elegantan način distancira od svake one vlasti, pa makar ona bila i makedonska, koja voli misliti da samo ona posjeduje monopol nad nacionalnim pričama i istinom. On će ovim iskazima, zapravo, pokazati da je njemu kudikamo važnije da se pamćenje prošlosti uspostavi kao porodični narativ koji ne mora nužno biti istovjetan onom državnom! Drugim riječima, pripovjedač ne dopušta da se njegov narativ / porodična freska, u ime nekih viših ciljeva, samo tako etatizira, historizira, prisvoji...*

A nacije se, zapravo, i konstituiraju pričama, beskonačnim pripovijedaњem, fabuliranjem zanimljivih, manje zanimljivih, tužnih, nesretnih, kao i svih drugih mogućih i manje mogućih privatnih i kolektivnih sudbina!

Moram biti iskren i reći da meni u tim mojim prvim kritičkim čitanjima *Porodične freske*, a radilo se o sredini 80-ih godina prošloga stoljeća, tema nacije, kao ni imagološke teme, o tome *kako nas to vide ili kako su nas u prošlosti vidjeli drugi*, nisu bile u prvome planu. U tim godinama te teme nisam problematizirao na način kako ću ih problematizirati samo koju godinu kasnije, pa uopće i nije čudno što u tadašnjoj analizi romana već nisam došao do sljedećih zaključaka: a) nastajanje/formiranje bilo koje nacije, pa tako i makedonske, nije ništa drugo nego suparticipacija u zajedničkoj imaginaciji i b) da bi nam uvijek moralo biti važno kako nas to oni *drugi*/Eržika/Nena vide, ali, isto tako, kako i *mi* vidimo te *druge*.³

³ Fenomenima (makedonske) nacije i identiteta bavio sam se u knjizi *Identitet, tekst, nacija: interpretacije crnila makedonske povijesti*, Ljevak, Zagreb, 2009., posebice u studiji *Nacija: tekst ili san* (na primjeru romana Kole Čašule *Iskušnja*), str. 133–185., u kojemu sam, uvažavajući teze S. Gourgourisa, pokazao da su u konstituiranju fenomena nacije podjednako prisutni i tekst i san; zatim u knjigama *Politika, kultura, identitet – interkulturalni dijalog*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Odjel za kulturologiju & Školska knjiga, Zagreb, 2013.; *Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike*, Meandarmedia, Zagreb, 2014.; *Nostalgija – kratka povijest zaborava*, Meandarmedia, Zagreb, 2016. Naime, protok vremena, političke promjene koje su se u međuvremenu dogodile, slom jedne i stvaranje novih država na ovim prostorima, pokazalo je da starim teorijskim paradigmatama više nije moguće interpretirati novonastale političke i ine odnose. Nadalje, sve te dramatične društveno-političke pojave dovele su i do pojave nekih novih tema kao što su tema *nacija* i *identiteta*, riječ je o temama koje su prije toga bile blago tabuizirane, pa je stoga bilo nužno da se

Tek će mi kritičko čitanje knjige Ljudmila Spasova *Duboki slojevi sjećanja: razgovori s Vladom Uroševićem*⁴ nedvojbeno pokazati da su postojali i neki drugi modaliteti stvaranja makedonske inteligencije/nacije. Ne postoji jedinstvena makedonska *porodična freska* jer pored freske Z. Kovačevskog postoji, jednako tako, i freska Lj. Spasova. I da ne bude nikakve zabune: i jedna i druga su makedonske! I jedna i druga su legitimne!⁵ Naime, i jedna i druga, u određenim historijskim situacijama, gotovo očajnički žele izići *iz traumatske tradicije potlačenih*. Naime, samo ta žudnja da se definitivno prekine s *traumatskom tradicijom potlačenih* može dovesti do onih situacija koje H. K. Bhabha u svojim tekstovima definira kao pojavne oblike egzistencijalističkoga humanizma koji je istovremeno podjednako

spram toga *novog* na pravi način i teorijski odredimo! A te *stare* paradigme bilo je relativno jednostavno supstituirati jer je upravo 80-ih godina prošloga stoljeća publicirano nekoliko relevantnih teorijskih tekstova u kojima su se autori (B. Anderson, E. Gellner, A. D. Smith, E. Hobsbawm, Homi K. Bhabha...) referirali upravo na ove *nove* fenomene. Nekako u isto vrijeme budi se interes i za imagologiju, pa su se na taj način realizirale sve nužne pretpostavke da se i povijest makedonske literature pročita u *novom ključu*. To ne znači da su *stara čitanja* te literature bila promašena, već to samo znači da svako vrijeme nužno zahtijeva preispitivanje tih *starih čitanja* koja su, u konačnici, ipak nametnula pojedina rješenja, odgovore, istine..., koje više i nisu u nekeome suglasju s novim političkim realitetom.

⁴ Za potrebe ovoga rada korišten je, pored makedonskoga izvornika, i hrvatski prijevod ove knjige (Spectrum, makedonsko-hrvatska udruga za promicanje kulturnih vrijednosti, Zagreb, 2018.).

⁵ U procesu konstruiranja makedonske nacije, pa tako i inteligencije, sudjeluje čitavo mnoštvo komponenata. I tek ukupnost svih tih komponenti, i onih ruralnih, i onih urbanih, i onih tradicionalnih, i onih kozmopolitskih..., u konačnici će omogućiti konstruiranje i makedonske nacije i njene inteligencije. Svijet koji opisuje Z. Kovačevski u svojoj *porodičnoj freski* nije ništa manje vrijedan od onoga svijeta u kojemu su se formirale obitelj Spasov i obitelj Urošević. Biti pripadnikom *građanske, trgovačke klase* ne znači da ste zbog te činjenice *a priori* bolji, uspješniji, napredniji od onih koji pripadaju nekomu drugom svijetu, svijetu sela, zanata, najamnih radnika, proletarijata... Iako nije korektno svu kompleksnost konstituiranja bilo koje, pa tako i makedonske nacije/inteligencije reducirati isključivo na opreku *ruralno vs. urbano*, za potrebe ovoga rada ja ću to ipak učiniti. Naime, ovom, bitno reduciranom slikom odnosa u makedonskome društvu želim, prije svega, razlučiti stupnjeve odgovornosti pojedinih pripadnika toga društva. Nema nikakve dvojbe da su upravo pripadnici makedonske građanske klase, intelektualne ili bilo koje druge elite, ta društvena snaga koja jedina i može preuzeti najveću odgovornost prilikom konstituiranja vlastite nacije, vlastitog identiteta. Naime, samo oni mogu imati i svijest i viziju o načinima kako ostvariti sve to; i konstituirati naciju, i vlastitu historiju, i vlastiti identitet... I nisu u pravu oni teoretičari, povjesničari književnosti i historičari koji misle da te procese konstituiranja treba pomaknuti u što dalju prošlost. Stoga nije nikakav grijeh, jer se ne radi ni o kakvu pomanjkanju patriotskih osjećaja, ako te dugotrajne i složene procese konstituiranja većemo za zbivanja u 20. stoljeću! Time, ni na koji način, ne dovodimo u pitanje sve one pripremne radove makedonskih romantičara (braće Miladinov, R. Zinzifova, G. Pulevskog...), prosvjetitelja, P. K. Misirkova... Do čina konstituiranja makedonske nacije/identiteta, bez njihove aktivne kontribucije i u onim predpolitičkim/predmodernim vremenima ne bi ni došlo, bez obzira na to što su u određenim historijskim okolnostima i sami lutali i nisu se svaki puta identificirali i *prepoznavali* kao Makedonci. Ali to ni u jednome momentu ne umanjuje njihov rad na konstituiranju i makedonskoga nacionalnog identiteta! I na ovim premisama formulirao sam i pristupni govor u MANU-u *Strossmayer vs. makedonski nacionalni identitet*, održan 16. travnja, 2016., u kojemu sam, između ostaloga, želio pokazati fluidnost bilo koje, pa tako i etničke pripadnosti. U nekim promjenama/lutanjima u odnosu na etničku pripadnost pojedinih aktera u procesu formiranja makedonske nacije ne treba vidjeti ništa neprimjereno, suspektno, jer i ta činjenica samo dodatno potvrđuje da vremena, politički odnosi, historijski kontekst u kojima se taj proces odvijao nisu bila nimalo jednostavna.

banalan koliko i uzvišen, ali koji nam i kao takav, u konačnici, omogućava da se onaj *drugi i dodirne i osjeti i objasni!* Tako duboka glad za humanošću predstavlja izvjesno zadovoljstvo svakoj zatvorenoj svijesti dvojnoga narcizma u kojoj se očituje sva depersonalizacija kolonijalnoga čovjeka. I u jednoj takvoj shizoidnoj situaciji kolonizirani može samo imitirati.⁶ Ali u tim postupcima imitacije drugih, stranih kultura, literatura ne treba *a priori* vidjeti ništa loše jer i te imitacije predstavljaju samo jednu od nužnih i logičnih epizoda u procesu nacionalne konsolidacije koja se, između ostaloga, postiže tako što se, u nekom vremenu, iz toga procesa jednostavno isključuje daljnje prakticiranje *običajnih praksi* koje pripadaju *kulturi istovjetnosti* (J. Lotman). Ti procesi u kojima se nešto *isključuje*, a nešto drugo, pak, *uključuje* postali su mogući tek u onome trenutku kada se građanstvo odlučilo *stopiti s narodom* (R. Barthes)! U makedonskome se slučaju to *stapanje* u najvećoj mjeri dogodilo tijekom rata (konstituiranje ASNOM-a, Antifašističko sobranie na narodnoto oslobodovanje na Makedonija, 2. kolovoza 1944. u manastiru Prohoru Pčinjskom, tada na oslobođenu teritoriju Makedonije, dijelu koji će poslije pripasti Srbiji) i neposredno poslije završetka Drugoga svjetskog rata. Radi se o vremenu u kojemu je makedonska nacija u najvećoj mjeri završila svoje formiranje. Prije svega, u odnosu na sve one druge nacije (bugarsku, srpsku...) koje su jedno duže vrijeme ozbiljno mislile da je i makedonska nacija integralni dio njihovih nacija. A, ono što je najzanimljivije, ni te dvije nacije nisu ništa mnogo starije od makedonske jer je i njihov proces formiranja započeo u različitim vremenskim točkama tijekom 19. stoljeća i, na neki način, taj proces još uvijek traje (H. Sundhaussen).

⁶ *Moja majka je pošla u školu u zgradi kraj crkve Svetog Klimenta. Kod kuće imamo jednu školsku fotografiju iz tog vremena. Učilo se na srpskom. Gradom su šetali načelnik sa sabljom o pojasu, predsjednik suda i svi drugi čauši. Bili su Srbi, važni i strogi. Mama iz tog vremena po izrazu lica liči mi na miša zaplašenog pred svim svetskim mačorima koji vrebaju na svakom uglu. U izbledelej cicanoj haljinici, poslušna i krotka. Tako je ona rasla. U ovome kratkom opisu Veselko/Z. Kovačevski ne samo što opisuje traumatično odrastanje vlastite majke već i sugerira da se to odrastanje odvijalo upravo unutar onih kategorija o kojima govori Homi K. Bhabha u knjizi *The Location of Culture*, a to su *traumatska tradicija potlačenih, depersonalizacija kolonijalnog čovjeka* koji liči na miša i uči na stranome, srpskom jeziku. Ne bih nikako želio biti maliciozan, ali i ona druga teza H. K. Bhabhe da, zbog urođene insuficijentnosti u pogledu vlastite humanosti, *kolonizirani može samo imitirati* mogla bi se, uz omanje korekcije, primijeniti na one makedonske *porodične freske* koje su zahvaljujući svojemu građanskom podrijetlu uspjele izbjeći sve one traumatske situacije kroz koje su prolazili svi oni koji su dijelili sudbinu pripovjedačeve/Veselkove obitelji, ali su u kontaktu s drugim kulturama (francuskom, ruskom...) bili osuđeni na imitaciju. No u toj činjenici ne smije se vidjeti ništa loše. To je jednostavno sudbina svih *zakašnjelih nacija* (termin posuđen od H. Plessnera) koje su prisiljene da u svoju relativno jednostavnu, ruralnu tradiciju uključuju elemente iz drugih razvijenijih tradicija/kultura! Ovdje se svjesno ne želim upuštati u analizu (ne)opravdanosti prigovora Adriana Hastingsa, koji je ovaj teoretičar nacije/nacionalizma uputio Benedictu Andersonu zbog njegova previda da u izvjesnim okolnostima (a upravo su makedonske okolnosti u 19. st. takve) i usmena književnost može biti medij za kolektivnu imaginaciju!*

Makedonska nacija nije nikakva izmišljotina Josipa Broza, komunističke partije, Kominterne, kako se to često moglo čuti u nacionalnim narativima tih susjednih država, već se radi o naciji koja posjeduje sve potrebne nacionalne attribute, od kodificiranoga jezika, gramatike, preko historije, tradicije, teritorije, pa sve do nacionalnih institucija (akademije, instituta, arhiva, muzeja, galerija, teatra...), tih najboljih čuvara nacionalnoga pamćenja. Doduše, ne postoji nijedan razlog zbog kojeg bi trebalo negirati utjecaj politike na formiranje bilo koje, pa tako i makedonske nacije. Konačno, svaka nacija, zapravo, nije ništa ino nego društveno-politički konstrukt, *politička tvorevina napravljena pomoću nacionalističkih ideologija i pokreta* (R. Jenkins / S. Sofos).

U ovome će se tekstu analizirati freske obitelji Spasov i obitelji Urošević jer ni one, pored određenih sličnosti, nisu baš u svim detaljima istovjetne. Obojicu poznajem jako dugo, sigurno više od trideset godina. Naposljetku, i jedan i drugi obvezni su likovi moje makedonske agende. Lj. Spasov nešto je stariji od mene i, za razliku od moje malenkosti, bavi se temama iz područja lingvistike. U glavnom problematikom makedonskoga jezika, ali i nekih drugih slavenskih jezika. I to radi vrlo dobro. Ali, bez obzira što je jedan od najistaknutijih pripadnika strogoga akademskog svijeta, Ljudmil je istovremeno zaljubljen i u makedonske *gradske govore* koji za mnoge lingviste predstavljaju *sljepe pjege, nepoznato područje* jezičnih praksi, pa kao takve ostaju izvan područja proučavanja klasičnih lingvističkih teorija. Stoga je posvema razumljivo što se temom sustavnijega proučavanja *makedonskih gradskih govora* klasične lingvističke teorije nisu nešto previše bavile. No ovaj je lingvist i te govore, posebice *skopski* i *ohridski*, učinio predmetom ozbiljnih znanstvenih analiza. Naime, prema njegovu mišljenju, upravo ta vrsta makedonskih govora predstavlja jednu od važnijih *differentia specifica* prilikom konstituiranja nacionalne inteligencije, nacionalne svijesti, nacionalne kulture...

Moram priznati da se u njegovim razmišljanjima o jeziku i naciji mogu prepoznati mnogi elementi koji su toliko svojstveni onoj postmodernističkoj zaigranosti koja toliko ide na nerve pripadnicima *ozbiljne znanosti*. No i pored ove *postmodernističke zaigranosti*, i dalje odgovorno tvrdim da je Lj. Spasov jedan od najboljih i najvjernijih učenika najvećega makedonskog lingvista Blaže Koneskog, što između inoga potvrđuje i podatak da je upravo zaslugom Lj. Spasova 2012. godine objelodanjeno reprint izdanje *Grammar of the Macedonian Literary Language* by H. G. Lunt, Skopje, 1952.

Bio je čitav niz amaterskih pokušaja, srećom neuspješnih, koji su u 90-im godinama i taj neprijeporni svjetski lingvistički autoritet pokušali osporiti. Uvijek postoje i one snage, i u politici, i u znanosti, koje u procesima demokratizacije vide neku svoju priliku za promocijom, pa su onda u stanju dovesti u pitanje ne samo pojedina ostvarenja u bivšem režimu već i samu ideju/smisao postojanja *socijalističke Makedonije*. Takve aktivnosti

na ovim prostorima uopće nisu tako benigne kako, možda, na prvi pogled izgledaju jer nešto predugo traju.⁷

Bio sam uvjeren da *lik i djelo* ovoga nadasve dragog kolege odlično poznajem. Ali moram biti iskren i priznati da me je ovom knjigom razgovora itekako iznenadio. Naravno, ugodno. Naime, naivno sam mislio da njega literatura, taj *ponor bezizlaznosti*, uopće kao tema ne zanima. Konačno, tu misao o smislu literature i sâm često ponavlja. I u ovoj knjizi! Nadasve je zanimljivo da sam u vrijeme nastanka ove knjige *Duboki slojevi sjećanja: razgovori s Vladom Uroševićem*, radi se o razdoblju od veljače 2012. do veljače 2013. godine, i sâm boravio u Skopju u Makedoniji. I to kao hrvatski diplomat, veleposlanik.

U Skopju sam imao mnogo odličnih prijatelja koje sam često i rado posjećivao. Jedan od tih ugodnih skopskih prostora bio je i dom obitelji Spasov, simpatična i draga supruga Lidija, vrsna liječnica pedijatrije, sin jedan od ozbiljnijih makedonskih političkih analitičara, partijski idealist koji još uvijek vjeruje u dogmu *partijske nepogrešivosti*, tu su i unuci oko kojih se sve vrti, i roditelji, i baka, i djed, i kućni prijatelji... Idealno mjesto za prijateljsko druženje i razgovore o politici, znanosti, kolegama, prijateljima, delikatnim odnosima na fakultetu, akademiji, makedonskom društvu, planiranim i ostvarenim putovanjima, planovima gdje je najbolje provesti

⁷ O tome više kod S. Kiselinovski: *Kodifikacija na makedonskiot literaturnen jazik*, Delo, 1. septembar, 2000., str. 22., Kiselinovski, Stojan et al., *Makedonski istoriski rečnik*, Institut za nacionalna istorija, Skopje, 2000. I ovaj, kao i mnogi drugi slični pokušaji, pokazuju da je R. Dahrendorf bio potpuno u pravu kada je upozorio da će, bez obzira što su se u socijalističkim zemljama sve one dramatične promjene s kraja 80-ih godina prošloga stoljeća odigrale relativno mirno, ipak nužno doći do masovna razočaranja jer postoji asimetrija između velikih očekivanja i stvarnosti: *Takvo nezadovoljstvo ne stvara povoljnu klimu za uspostavu trajnih demokratskih institucija. Čak je vjerovatnije da će ono obrabriti i podsticati radikalne manjine i pojedince* (kao što je S. Kiselinovski, ali i mnogi drugi *Kiselinovski* u Makedoniji – op. Z. K.) *da teže vlasti pozivajući se na ciljeve* (ispravljanje, u ovome slučaju, nedopustivih lingvističkih promašaja učinjenih u prošlosti – op. Z. K.) *i služeći se metodama* (od denuncijacije pa sve do etiketiranja svih onih s kojima se ne slaže – op. Z. K.) *koje su sve, samo ne demokratske* (str. 12); u: *Must Revolutions Fail?*, u: *After 1989: Morals, Revolution and Civil Society*, St. Martin's Press, New York, 1997. I sama pojava likova poput *Kiselinovskog* svjedoči da je *kolaps komunizma rezultirao pojavom niza ideoloških snaga. Glavne su nacionalizam, posebice etnički nacionalizam koji je u mnogim postkomunističkim državama supstituirao marksizam-lenjinizam* (ne bi bilo korektno sukob Kiselinovski vs. Koneski oko kodifikacije makedonskoga jezika promatrati isključivo unutar odnosa *etnički nacionalizam* kontra *marksizmu-lenjinizmu* jer se tim kategorijama ne mogu objasniti sve nijanse toga prijepora, ali da iza ovoga sukoba postoji vidljiva netrpeljivost dviju različitih ideoloških matrica i to je evidentno – op. Z. K.) *kao vodeću ideologiju*. Više kod A. Heywood, *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005., str. 21. Demokratsku tranziciju nije moguće ostvariti: a) bez nacionalne reaproprijacije vlastite države; b) bez kapitalističke reaproprijacije koja se očituje u zaposjedanju institucija i ovladavanju procedurama raspolaganja javnom imovinom i resursima (akademskim, kulturnim...), a što se sve realizira kroz razne modele privatizacije. Neki teoretičari, između ostalih i R. Bruabaker, tu tranziciju definiraju kao proces etnokulturne nacionalizacije. I upravo su se u taj obećavajući proces uključili i S. Kiselinovski et. com., smatrajući kako je konačno došlo *njihovo vrijeme* i da je sada red njima ovladati središtima političke moći. Srećom, do toga preuzimanja nije došlo u onoj mjeri u kojoj su ti *šverceri vlastitih sudbina* očekivali. Više kod: R. Bruabaker, *Nationalizing states in the old New Europe – Ethnic and Racial Studies*, (19), 2. travanj, str. 411–437.

godišnji odmor... A kada nam ponestane tema za razgovor, onda otvorimo temu o odgoju djece, o generacijskim razlikama, o novoj osjećajnosti, ali te su teme predstavljale tek mali predah kako bi se razgovor opet usmjerio prema literaturi, prema novim knjigama koje bi svakako trebalo pročitati, o neizvjesnoj budućnosti Europe, o stanju u Hrvatskoj, Zagrebu, Rovinju, makedonskim Albancima, makedonskom/skopskom multikulturalizmu...

Ta su druženja sa Spasovima bila relativno česta.⁸ Oni imaju obiteljsku kuću na Vodnom, jednom od najljepših dijelova Skopja gdje između inih žive, manje-više, svi makedonski akademici. (Doduše, danas tu žive i oni koji su na pravi način prepoznali i neke druge mogućnosti *tranzicijskih vremena!*) Ljudmil je kuću naslijedio od oca akademika Aleksandra Spasova koji se u ovoj knjizi razgovora spominje na više mjesta. Stariji Spasov bio je jedan od najznačajnijih makedonskih književnih teoretičara i kritičara. Uz M. Đurčinova, D. Soleva i G. Todorovskog pripadao je najužemu krugu, slavnoj *tvrdog jezgri* makedonskih modernista koji su u povijest makedonske kritike ušli tako što su se javno suprotstavili realistima. Točnije, monističkoj *teoriji odraza* suprotstavili su estetski pluralizam! (Moj odnos prema toj makedonskoj derivaciji *sukoba na književnoj ljevici* nije bio po volji ni jednoj od sukobljenih strana, bez obzira što su mi neki od modernista idejno bili bliži, ali u tome sukobu, ni uz najbolju volju, nisam vidio nikakvu dramatičnost o kojoj su toliko voljeli lamentirati neki od njegovih neposrednih sudionika. Ta sklonost da se nekim političko-estetskim prijedporima poslije izvjesnoga vremena dadne težina/važnost koju ti prijepori realno nisu imali bila je svojstvena i jednima i drugima protagonistima prijepora. Kole Čašule išao je toliko daleko da mu nije bilo mrsko pozvati i jednoga M. Krležu da bude arbitar u tome političko-estetskom sukobu. Koliko mi je poznato, Krleža je elegantno otklonio tu ponudu. Najvjerojatnije zbog toga što mu nisu bile dovoljno poznate sve okolnosti toga prijepora, a ne treba odbaciti i činjenicu da ovomu piscu poslije 1945. godine nije bilo strano prakticirati oportuno ponašanje. Došao je, pažljivo ih je saslušao, ali se nije javno očitovao o tome koja je od sukobljenih strana u pravu. Doduše, *modernisti* su se ne samo pozivali na njegov čuveni govor u Ljubljani 1952. godine, u kojem se M. Krleža definitivno obračunao sa strategijama Treće internacionale koje su se odnosile na kulturu, već

⁸ Ovdje svakako treba spomenuti da članovi obitelj Spasov nisu bili moji jedini sugovornici u Makedoniji. Jednako zanimljive razgovore vodio sam i s Katicom Kuvalkova, Jelenom Lužina, obitelj Drakulevski, Ljubom i Lidom, Angelinom Banović, Vesnom Mojsova, Majom Tošić-Jakimovski, Milanom i Anastazijom Đurčinov, Georgijom Stardelovom, Vladom Kambovskim, Elizabetom Šelev, Sašom Prokopijevim, Ivicom Džeparovskim, Vladom Uroševićem, Feridom Muhićem, Vlatkom Stefanovskim, Suzanom Arbutina, Vlatkom Martinovskim i mnogim drugim dragim ljudima, prije svega profesorima i asistentima na Filološkome fakultetu, Institutu za makedonsku literaturu i jezik, novinarima i glazbenicima, književnicima i izdavačima, ministrima, zastupnicima, političarima, kao i običnim svijetom – koji su mi itekako pomogli u konačnu formiranju moje slike o Makedoniji, o svim makedonskim *temama i dilemama!*

im je taj njegov govor bio svojevrsni manifest/kredo! Čini mi se kako su neki od *modernista*, prije svih Milan Đurčinov, voljeli i malo pretjerivati u svemu tome tako što su u tome sukobu željeli vidjeti i onu političku dimenziju koju taj sukob, nažalost, nije sadržavao. Naime, *modernisti* u tome sukobu nisu otvorili ni jednu temu koja bi na bilo koji način dovela u pitanje funkcioniranje postojećega sustava vrijednosti, postojeće političke odnose u društvu, o višestranačju se nisu usudili niti pomisliti, a kamoli ga zagovarati. *Modernisti* su, za razliku od *realista*, jednostavno imali nešto bolji literarni ukus, pa im tako nije padalo na pamet da u prvim proznim tekstovima Živka Činga, zbirci priča *Paskvelija*, vide političku diverziju postratne makedonske stvarnosti, kao što je to uspio vidjeti jedan D. Mitrev⁹. Sukladno svojim estetskim preferencijama, *modernisti* nisu imali nikakvih problema s recepcijom i onih *problematičnih/dekadentnih pisaca*, pa su tako mogli uživati u čitanju proznih tekstova B. Pasternaka, M. Bulgakova, I. Babelja, F. Kafke, M. Prousta, J. Joyca..., za razliku od *realista* koji su, pak, ozbiljno mislili da kanon *socijalističkog realizma* predstavlja ono vrhunaravno u svakoj, pa tako i u makedonskoj literaturi. Nadalje, *realisti* su bili nešto više Makedonci, a nešto manje Jugoslaveni, dok se tako što za *moderniste* ne može reći. Ovi, naime, nisu krili svoju sklonost viziji ideje *jugoslavenstva* na makedonski način. Doduše, treba reći da je za makedonske *moderniste* i kozmopolite *jugoslavenstvo*, prije svega, bio jedan širok kulturno-prosvjetiteljski i društveno-identitetski okvir unutar kojeg su kultura i ideja za nijansu bile važnije od bilo koje ideje nacije). Predavao je, između ostaloga, i slovensku književnost. Moje poznanstvo sa starijim Spasovom bilo je i više nego površno. U vrijeme moga *šegrtovanja* na makedonskim temama i dilemama (usput, to je i naslov jedne od mojih prvih knjiga početkom 80-ih godina prošloga stoljeća) neki drugi slavisti, kroatisti, makedonisti bili su mi češći sugovornici od stroga profesora Saše Spasova. Jednostavno, između nas dvojice nije se pojavila ona intelektualna kemija bez koje nije moguće uspostaviti relaksirajući odnos *majstor vs. šegrt*. Glede toga arhetipskog odnosa mnogo sam više sreće (dakako, i kemije) imao sa Slavkom Janevskim, Živkom Čingom, Vladom Uroševićem, Milanom Đurčinovom, Gane Todorovskim, a nešto kasnije i s Geor-

⁹ D. Mitrev, *Eseji i kritike*, Narodna knjiga, Beograd, 1975., posebice eseje *Slučaj Čingo i Kritika i dogma!* No o političko-kritičarskome diskursu D. Mitrevu ne treba suditi (o)lako. Doduše, uopće nije lijepo pisati o bilo kojemu piscu na način policijskoga istražitelja, *slučaj X*, pa u literarnom/fikcionalnome tekstu vidjeti neprijateljsku, subverzivnu rabotu uperenu protiv vlastita društva, naroda, partije, vođe... Poslije jedne takve *benigne* kritičarske kvalifikacije nužno slijedi diskvalifikacija/likvidacija takvih nepodobnih elemenata. Više o tome: Z. Kramarić, *Ideologija – historiografija (politički aspekti kritičarske djelatnosti Dimitra Mitreva)*, u: *Identitet, tekst, nacija: interpretacije crnila makedonske povijesti*, Ljevak, Zagreb, 2009., str. 185–203. U tome sam tekstu, između ostaloga, pokazao da su neki prigovori D. Mitreva *modernističkim* literarnim praksama bili opravdani jer su te prakse vrlo često tematizirali teme bez uporišta u stvarnosti. No to je sudbina svih imitatora jer najčešće nije moguće opisati/preslikati i onaj kontekst, onu duhovnu i inu situaciju koja se, najčešće, nekritički imitira!

gijom Stardelovom, Vladom Kambovskim, Katicom Kulakova, Momiom Polenakovićem, Jordanom Pop-Jordanovim, Vlatkom Stefanovskim, Hristom Petreskim, Ljubom Drakulevskim, Sašom Prokopijevim... Kao i s mnogim drugim profesorima, posebice onim nešto mlađim od mene, piscima, glazbenicima, glumcima, redateljima! No to je već neka posvema druga i jednako lijepa priča koja, doduše, ima dodirnih točaka i s ovom temom, ali se, u ovome tekstu, svjesno neće dodatno problematizirati.

Uglavnom, uz etablirane makedonske pisce i većinu političara koji nešto drže do sebe, dom obitelji Spasov pohodili su i svi nekadašnji predstavnici makedonske *crvene buržoazije* (ovu atribuciju ne treba shvatiti pejorativno jer je i ta vrsta buržoazije odigrala svoju pozitivnu ulogu u procesu konstituiranja makedonskoga identiteta) zato što se radi o mirnoj rezidencijalnoj četvrti koju iz mnogih razloga preferiraju strani diplomati, pa je tako jedno vrijeme na Vodnom bila i rezidencija hrvatskih veleposlanika. U toj se skopskoj četvrti i dandanas nalazi nekoliko veleposlanstava Poljske, Srbije, Ukrajine, Švedske... Nadalje, tu je i rezidencija predsjednika Makedonije, američkoga veleposlanika... Jednom riječju, Vodno je mali raj na zemlji! I ove moje usputne napomene o Vodnom, skopskom Tuškancu, jednoj skopskih četvrti, također treba promatrati u kontekstu narativa o stvaranju makedonskih elita, kako onih političkih tako i onih drugih, prije svih akademskih, ali i onih koje pripadaju svijetu biznisa, ekonomije, bankarstva. Tako da je spominjanje ovoga toponima itekako važan detalj u ovome tekstu. Sve vrste diferencijacija u društvu, između inoga, očituju se i u kolonizaciji određenih gradskih prostora. Možda bi tu i trebalo tražiti odgovor zašto je najveći dio pripadnika građanske klase poslije Drugoga svjetskog rata tako olako prihvatio komunističku ideologiju, jednopartijski sistem koji je predstavljao totalnu negaciju svih njihovih dosadašnjih uvjerenja. I ne samo što su ju prihvatili već su postali i njeni (pre)glasni i nekritički zagovornici. Ova se objeacija samo donekle odnosi i na naše sugovornike! Naime, za njih bi se moglo reći da su ju prihvatili, ali nije da su ju nešto preglasno zagovarali¹⁰.

¹⁰ Meni i dalje ostaje nejasno zašto je makedonsko građanstvo gotovo bez otpora prihvatilo novu ideologiju. Sigurno nije u pitanju samo filozofija *akomodavanja* na način Držićeva Pometa, iako vjerojatno ima i toga. O tome fenomenu, totalnom porazu makedonskog građanstva često sam puta razgovarao s M. Đurčinovom čiji je otac bio bogati ohridski trgovac. Obiteljska kuća Đurčinovih nalazi se u najljepšoj ulici u Ohridu, u samome središtu grada, uz jezero. Milan je Đurčinov (1928.) već u formativnom periodu, u gimnaziji, prihvatio ideje socijalizma, socijalne pravde, jednakosti, bratstva... Nema nikakve dvojbe da su prijelomni historijski događaji, poput Drugoga svjetskog rata, okupacije Makedonije, nasilne vladavine okupatora, smrti najbližih prijatelja, Ace Karamanova, kao i posvemašnjeg nesnalaženja makedonske građanske klase u ratnim i poratnim godinama, nepostojanja jasnih građanskih političkih strategija u to vrijeme, opravdane sumnje da je VMRO prava *filozofija makedonskog egzistencijalizma, koštana srž makedonske nacije*, prisutnog straha pred vremenima koja dolaze, tragične sudbine nekomunističkih elemenata u partizanskom pokretu gdje bi sudbina Metodija Andonova-Čente predstavljala paradigmatičan slučaj bili dovoljno uvjerljivi motivi da se prihvati nova ideologija koja je barem deklarativno nudila i nadu, i spas, i vjeru u bolju budućnost. U nekim ranijim tekstovima (vidjeti tekst o romanu K. Čašule *Iskušanja*,

No bez obzira na naša relativno česta druženja u to vrijeme, nisam imao nikakvih saznanja da Lj. Spasov vodi beskrajno zanimljive razgovore s V. Uroševićem. To su, kao što se iz knjige dadne vidjeti, na prvi pogled bili razgovori o svemu i svačemu. No taj nas dojam ne bi trebao zavarati. To je, naizgled *svaštarenje*, itekako bilo mudro strukturirano. Ništa u tim razgovorima nije bilo slučajno. I sve one priče o obiteljskim korijenima, priče o znanim i neznanim precima, o njihovim zanimanjima, o njihovim svakodnevnim navikama, o kavanama u kojima su pili, jeli, razgovarali o politici, trgovini, o mjestima u koja su imali običaj putovati, kao i priče o starome Skopju, o nekadašnjoj arhitekturi¹¹, o slikarstvu, o glazbi, o kava-

u knjizi: *Identitet, tekst, nacija: interpretacije crnila makedonske povijesti*, Ljevak, Zagreb, 2009., str. 133–185.) ovu nepodnošljivu pasivnost makedonske građanske klase interpretirao sam kao tipično ponašanje neautentične buržoazije koju je F. Fanon u svojim tekstovima nazivao *dekadentnom, glupom, beskorisnom...*, a sve zbog toga što nije bila u stanju djelovati samostalno, jer je bila ovisna o drugim, izvanjskim *središtima moći* i čije se onda djelovanje, u konačnici, svodilo na reprodukciju obične *kolonijalne mimikrije*. Doduše, treba reći da su ovaj fenomen, svojevrsni ideološki paradoks, pokušali u nekim svojim zapisima, a i u razgovoru s autorom ovoga teksta, dodatno pojasniti i M. Đurčinov i G. Stardelov (kroz maglu se sjećam priče o obiteljskom piscem stolu u Gevgeliji, koji je *nova vlast* jednostavno, bez mnogo pitanja, oduzela obitelji Stardelov i koji je profesor nakon mnogo godina slučajno pronašao u jednoj državnoj instituciji) koji su obiteljski pripadali makedonskoj građanskoj klasi. U tome su smislu njihovi zapisi i više nego dragocjeni jer se u njima radi o iskrenim svjedočenjima, objašnjenjima mnogih njihovih životnih odluka. Ali i poslije čitanja tih naknadnih zapisa/svjedočanstava, i dalje ostaju mnoge nepoznanice, mnoge *crne rupe* poslijeratne makedonske povijesti! Stoga me uopće ne čudi što je poslije 90-ih godina prošloga stoljeća u Makedoniji radikalni revizionizam postao državnim politikom koja je omogućila nekontroliran i dramatičan porast regresivnih društvenih tendencija. Zato mi se čini da bi bilo nužno ispitati etičko-političke i emocionalne kapacitete prijeratnoga makedonskog građanstva u odnosu prema ideji *nacije* uopće! Naime, čini mi se da je u ovoj njihovoj vidljivoj insuficijentnosti moralno-političko-emocionalnog kapaciteta, u odnosu na samu ideju *nacije*, moguće tražiti razloge zbog kojih je klasično *glajhšaltungovanje* kao dobrovoljna prilagodba novoj realnosti predstavljao temeljni *modus vivendi* makedonskoga građanstva.

¹¹ *Ali u Skopju sam, stičajem okolnosti, bio pre izvesnog vremena i – zapanjio se. To je u međuvremenu postao antički grad – Svuda sve same klasične građevine, zgrade vlade koja bi trebalo da predstavlja repliku atinskog Partenona, kao uostalom i manje važna zdanja koja izgledaju još lepše i starije od svojih antičkih uzora. Svuda dorski, jonski i korinjski stubovi, grčki frizovi iznad njih, a u centru svega trijumfalna kapija [...]. Na centralnom trgu ogromni spomenik Aleksandru Makedonskom [...] i preko reke isti takav, posvećen njegovom ocu Filipu (u blizini je i spomenik i njegovoj majci, okružen lavovima – op. Z. K.). Na Vardaru novi, neshvatljivi kitnjasti most sa mnoštvom kipova koji predstavljaju znamenite makedonske ličnosti [...]. U samoj reci, koja ne prelazi dubinu jednog metra, dve ogromne trospratne galije, zabetonirane za dno. [...]. Na obali je, na kraju niza Partenona i partenonića, zlatom i gomilama ukrasa iskičena nova zgrada Makedonskog narodnog pozorišta [...]. Ipak, najveće iznenađenje predstavlja muzej VMRO, pun voštanih figura, izrađen za naručioca u Ukrajini, kao i mnoštvo slika ogromnih formata, naslikane od strane ruskih vojnih slikara, nastavljača tradicije socijalističkog realizma. Među voštanim figurama ima ne samo makedonskih nego i drugih ličnosti, kao što su na primer, maršal Tito, Mao Ce Tung, Hitler, ali i Sara Bernar, koja je jednom prilikom gostovala u Bitolju. Sve te figure vezane su, izgleda, za važne trenutke formiranja makedonskog nacionalnog identiteta, ali na koji način konkretno nije baš jasno. Isto važi i za gigantska ulja; često se na tim slikama prikazuju nekakvi sastanci, narodni skupovi ili prizori iz svakodnevnog života važnih istorijskih ličnosti. Sama zgrada je neshvatljivo pompezna i, naravno, besmislena u svojoj nameni, G. Marković, *Prestonica kiča*, vidjeti site: <https://pecanik.net->, posjećeno 5. listopada 2019. I sâm sam, doduše, stidljivo pisao o toj reviji neukusa u Skopju zbog koje je Skopje u jednom uglednom britanskom listu nazvano *prijestolnicom kiča*, grad koji je i M. Krleža vidio kao nešto između *kasabe, Maroka ili Alžira*. O tome*

nama u koje se najčešće zalazilo..., pozorno i s razlogom su odabrane. Naime, sve te priče i više nego jasno demonstriraju postojanje makedonskih korijena, to su priče o živoj makedonskoj tradiciji, o fluidnosti makedonskoga identiteta, o kompleksnosti pojedinih historijskih epizoda, o čestim političkim nesnalaženjima, o nekim od mnogih povijesnih zabluda koje su nužno završavale pogrešnim izborima, ishitrenim političkim odlukama, tragičnim ishodima, bolnim neuspjesima, nedovršenim revolucijama...¹²

Mislim da ni jedan ni drugi ne pokazuju želju biti službeni tumači makedonske nacionalne povijesti, ali ni jedan ni drugi nemaju ništa protiv da se njihova uloga u makedonskoj javnosti percipira kao uloga onih intelektualaca koji su *par excellence* tumači historijskoga pamćenja i etničkih mitova, kao one koji marno tragaju za specifičnim pedigreeom makedonske nacije i koji kao takvi nikako ne pripadaju marginama makedonskoga društva, već su, zapravo, diskretni lideri u sjeni nadiruće kolone ponovno probuđene nacije, svojevrsni kvasac u pokretu nacionalne obnove.¹³

Naravno, da su se u tim razgovorima onda otvarale i neke druge (pod) teme koje su samo dodatno trebale potvrditi valjanost polazne i temeljne premise ovih razgovora: i Makedonci imaju vlastiti identitet, i Makedonci imaju historijsku sudbinu!¹⁴ Stoga sve one razgovorne meandre, ekskurzije

više u: Z. Kramarić, *Konstrukcija identiteta u hrvatskoj i makedonskoj književnosti...*, u: *Politika, kultura...*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Odjel za kulturologiju & Meandarmedia, Zagreb, 2014., str. 215–246., gdje sam zaključio da se takve stvari moraju dogoditi jer je država odlučila preuzeti aktivniju ulogu ne samo u ekonomskoj i socijalnoj sferi već i u formiranju historijske samosvijesti nacije!

¹² *Nedovršene revolucije* su očito naše sudbine. I hrvatska povijest je povijest *nedovršenih revolucija* jer se i poslije 1848., i 1918., i 1941., i 1945., i 1971. nismo osjećali ugodno. Veliko je pitanje što nam je donijela 1991. godina. Naša su očekivanja uistinu bila velika, često i nerealna, ali postoji čitav niz indikatora da na mnoga (pre)važna pitanja nismo dali adekvatne odgovore, od toga da se nismo na adekvatan način suočili s lošim epizodama iz naše dalje i bliže prošlosti, da opet vodimo bitke za *bolju prošlost*, da smo tranziciju iz jednoga društvenog uređenja u drugi učinili bolnijom nego što je to trebala biti, da smo i dalje ludo fascinirani idejom *slobodne, neovisne i demokratske države*, ali da imamo elementarnih problema kada bi tu fasciniranost trebalo nekako suvislo realizirati te i dalje surovo ignoriramo važnost institucija... Nažalost, slične je procese moguće pratiti i u (sjevernoj) Makedoniji jer imam dojam da mnogi i dalje misle kako je socijalistička Makedonija predstavljala poraz makedonske ideje. Doduše, treba priznati kako su se građani Makedonije početkom 90-ih godina prošloga stoljeća suočili s istim onim problemima za koje su bili duboko uvjereni da su riješili 1944. godine, problemom imena, jezika, nacije, tradicije, historije... Život je pokazao da to baš i nije tako!

¹³ Više o tome: A. D. Smith, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford UP, Oxford, 1999.

¹⁴ Makedonska historijska sudbina jedna je od opsesivnih tema makedonskoga pisca Slavka Janevskog. O tome više u tekstu *Balkan-povijest-trauma (na primjerima iz novela Ive Andrića i Slavka Janevskog)*, u: *Identitet, tekst...*, Ljevak, Zagreb, 2009., str. 85–111., gdje sam pokušao upozoriti da bi s pojmom *sudbine* trebalo krajnje pažljivo disponirati. Doduše, to nikako ne znači da se o Balkanu/Makedoniji isključivo mora misliti u negativnim kategorijama. To će na najbolji mogući način demonstrirati Venko Andonovski (1964.) u romanu *Pupak svijeta*, prvi puta objelodanjen u 2001. godine. Riječ je o romanu koji je ponudio pozitivnu sliku Balkana. Naime, u romanu se naglašava kako su na balkanskim prostorima ljubav i smisao bile važne stvari: *Balkan jest mjesto najvećih hereze, kad ga motriše sa Zapada. Međutim, on je za mene alka svih svjetova. Za mene Balkan nije apendiks niti anus Europe, on je njezin temelj. Sve je stvar motrišta. Imagologija nas je naučila*

u kojima se sugovornici lakoćom referiraju na teme iz svjetske književnosti (prije svih, onih iz ruske i francuske) i makedonske književnosti treba shvatiti upravo na ovaj način. Ova je knjiga, zapravo, jedna velika pohvala samoj ideji *knjige*, kao i svim njezinim logičnim derivacijama. Uvijek treba imati na umu da i Makedonci pripadaju onim europskim nacijama u kojima su kulturne strategije, u pravilu, supstituirale nepostojanje ozbiljnijih političkih strategija, nepostojanje bilo kakva institucionalnoga okvira, od političkih stranaka, tiska, nacionalne crkve, pa sve do nepostojanja javnih institucija, univerziteta, muzeja, arhiva, galerija... (Ova se objecka može jednako tako primijeniti i na *hrvatski slučaj*. Budući da je hrvatska politika, u velikom broju slučajeva, bila nesposobna na pravi način definirati svoje političke interese, onda je taj posao, od definiranja tema/interesa do strategija kojim će se sve do ostvariti, umjesto hrvatske politike morala odraditi hrvatska kultura!)

Naši sugovornici pripadaju disperzivnom tipu ličnosti, stoga se uopće ne moramo čuditi što ih je ta disperzivnost/lepršavost na nekim mjestima u potpunosti zaboravila što je, zapravo, temeljni motiv ovih razgovora. Ali meni su upravo ta *mjesta iskliznuća* bila i najšarmantniji dijelovi knjige/razgovora. Jer mora se priznati da je bilo pravo zadovoljstvo čitati kako dvojica muškaraca u pristojnim godinama mogu sa strasti djeteta pričati o iznimnoj važnosti pojave stripa u našim kulturama. (Nešto slično i sami smo doživjeli kada se u Hrvatskoj nedavno pojavilo reprint izdanje *Alan Forda*, kulturnoga stripa koji je u 80-tim godinama bio nezaobilazna literatura svih onih koji su na ovim prostorima nešto držali do sebe, koji su čitali *Polet*, slušali novi val, J. B. Štulića, Radio 101, diskretno koketirali sa svim oblicima alternative...). I jednom i drugom je glasoviti *Politikin zabavnik* u mladosti bio obvezna lektira u kojoj su pronalazili prihvatljive odgovore na sva ona pitanja koja su ih u tim godinama mučila. Ta alternativna vrsta lektire otkrivala im je nepoznate svjetove, otkrivala i postojanje *drugog* koji se, u nekoj mjeri, razlikuje od nas. No ono što je u toj formativnoj fazi bilo bitno je spoznaja da nas ta *različnost* ni na koji način ne mora plašiti!

da je Balkan u stvari geopolitička projekcija Europe kako bi se ona mogla osjećati čistom i sanitarno ispravnom u duhovnome pogledu. Dok postoji crni Balkan, svijet može raditi crne stvari, jer ima alibi. Meni je preko glave onih balkanskih pisaca koji se natječu tko će više blata baciti na svoju zemlju, sve da bi uspjeli postati svjetski pisci. Balkan je za mene oduvijek bio mjesto u kojemu se tražio smisao čak i u besmislicama, ali je bio i ostao mjesto snažne ljubavi. Ta se primordijalnost erotike provlači kroz sve moje romane. Citirano prema: <http://www.jutarnji.hr>. Ovdje se mora primijetiti kako i sâm V. Andonovski upada u zamku koju toliko želi izbjeći, pa tako i nehotice sudjeluje u reprodukciji većih postojećih stereotipova o Balkanu, *snažna ljubav, primordijalna erotika...* A o tome kako su se neki makedonski historioografi zaigrali u nekritičkoj upotrebi pojedinih historijskih kategorija nadasve instruktivno piše Ulf Brinnbauer: *Drevna nacionalnost i vjekovna borba za državnost: historiografski mitovi u Republici Makedoniji* (BJRM). Riječ je o ozbiljnom radu u kojem se pokazuje kako je upravo mit *ključni instrument kulturne reprodukcije nacija i etničkih grupa i utvrđivanja granica prema drugim zajednicama* (G. Schopflin), citirano prema: http://iis.unsa.ba/posebna/mitovi/mitovi_brunnbauer.htm.

Budući da ih sjećanje/pamćenje još uvijek prilično dobro služi, a kada je jedan od njih zapeo, onda bi onaj drugi odmah uskočio sa svojim sjećanjem, onda je shvatljivo što je ta njihova retrospektiva sjećanja *pokrila* i neke od ondašnjih popularnih radijskih i televizijskih emisija. Stoga je posvema razumljivo što nisu zaboravili ustvrditi (i, dakako, komentirati) iznimnu moć novih medija, posebice televizije. Poslije masovne pojave TV prijemnika sredinom 60-tih godina prošloga stoljeća, u jugoslavenskom/makedonskom društvu više ništa nije bilo kao prije te pojave. Ipak, naši sugovornici pažljivo prate i komentiraju recentnu filmsku i kazališnu produkciju. Nisu izostale ni kratke reminiscencije o pojedinim izdavačkim kućama i edicijama koje su bitno obilježile formativna razdoblja naših sugovornika. Oni nas uvode i u svijet svojih kućnih biblioteka¹⁵, pa tako čitatelji mogu saznati kako je na njih djelovalo čitanje pojedinih autora: A. Gidea, J. Updikea, T. Manna...

Naravno, ovi razgovori nisu mogli proći bez lamentacija o makedonskome slikarstvu, o makedonskim freskama i ikonama koje su, pored mnogih drugih, fascinirale i jednoga Miroslava Krležu. Nema nikakve dvojbe da je makedonskim sveučilišnim profesorima, piscima, pa i političarima, prije svega, Lazaru Koliševskom, itekako bilo važno što M. Krleža misli o njima, njihovim tekstovima, političkim stavovima¹⁶.

U svim tim zanimljivim i poticajnim razgovorima nije bilo moguće izbjeći i određene objeckije na neke od aktualnih procesa u modernoj francuskoj poeziji, pa je posvema logično da se tom prilikom nikako nisu mogle zaobići Uroševićeve šarmantne lamentacije/opservacije o (francuskom) nadrealizmu, tome omiljenom literarno-idejnom razdoblju ovoga

¹⁵ O fenomenu makedonskih *kućnih biblioteka* i sâm sam već nešto ranije pisao. Vidjeti: Z. Kramarić, *Nacija: tekst ili san* (na primjeru romana Kole Čašuke *Iskušnja*), u: *Nacija, tekst...*, Ljevak, Zagreb, 2009., str. 133–185. Naime, u tome sam tekstu samo varirao poznate teze njemačke znanstvenice Alaide Assmann, koje je ona elaborirala u knjizi *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka historija nemačkog obrazovanja, XX. vek*, Beograd, 2002., posebice na kraj/ dodatak knjige: Očev ormar za knjige! Naime, pored čitava niza šarmantnih zapažanja o tome kako u našim bibliotekama postoji čitav niz knjiga koje nikada nismo pročitali, ali ih svejedno i dalje ljubomorno čuvamo jer su ipak su i takve *kućne biblioteke* najbolji čuvari nacionalnoga pamćenja: ako mi kažeš što čitaš, onda ću znati kakav si čovjek, do čega ti je u životu stalo, što smatraš bitnim, a što, pak, manje važnim!

¹⁶ O složenu odnosu Krleže i Makedonije više vidjeti u knjizi *Krleža i Makedonija*, Ognjena Bojadžiskog, u izdanju Prometej, Zagreb, 2005. Nije mi poznato koliko su makedonski historičari svjesni da je u okviru kataloga Leksikografskoga zavoda u Zagrebu, već u 50-im godinama prošloga stoljeća, za potrebe izrade *Enciklopedije Jugoslavije* postojao respektabilni fond u kojemu je bilo pohranjeno preko 13 000 napisa o većini makedonskih problema! Ovaj podatak samo dodatno potvrđuje tezu da je M. Krleži itekako bilo stalo da se enciklopedijska jedinica *Makedonija* što je moguće temeljitije obradi. Naime, L. Koliševski, najmoćniji makedonski političar poslije Drugoga svjetskog rata, zamolio je Krležu da im pomogne pri sistematizaciji makedonske historije. Doduše, i Krleža je želio da se *Opća enciklopedija* tiska i na makedonskome jeziku, ali tada je u Makedoniji, nažalost, prevladala *jeftinija* varijanta jer su makedonske akademske i političke elite željele (B. Koneski, K. Crvenkovski...) na makedonskome jeziku tiskati tek one dijelove/natuknice u kojima se izravno referira na Makedoniju. Ne treba reći da je takvom nerazumnoj odlukom Krleža bio jako razočaran i kako im je odgovorio da tiskanje takvih kapitalnih djela nije stvar samo ekonomije već valjda i suvislih kulturnih politika!

pjesnika i prevoditelja. Nadalje, ova je knjiga razgovora upravo kontaminirana meritornim objekcijama sugovornika o aktualnim glazbenim trendovima, pa tako možemo saznati što sve naši sugovornici misle o *jazzu*, o francuskoj šansoni, o ulozi i važnosti umjetnosti uopće. A svi su ti elementi, od razgovora o literaturi, domaćim i stranim autorima, o teatru, o glazbi, o slikarstvu, o arhitekturi, o politici, zapravo pokazatelji da i u makedonskome društvu postoji respektabilna intelektualna elita koja čita najbolje knjige, koja sluša najbolju glazbu, koja gleda najbolje predstave, koja ima respektabilan uvid u druge, strane kulture..., i koja o svemu tome umije još i znalčki prosuđivati!

Isto tako, nije bilo realno očekivati da bi ovi razgovori mogli proći bez opservacija o aktualnim političko-historijskim temama. Sugovornici su tako s nama podijeli svoja neobvezujuća razmišljanja o domaćoj i stranoj politici, o balkanskoj opsjednutosti historijom, jer i Makedonci boluju od *viška historije* o nekim bivšim, kao i o nekim nedavnim ratovima... U tim dijelovima razgovora naši su sugovornici iznova naglasili iznimnu važnost same ideje zajednice, zapravo plemenskih običaja¹⁷ na ovim prostorima, ideje koja u velikoj mjeri određuje ne samo političke odnose unutar makedonskog korpusa već i dinamiku i intenzitet interetničkih odnosa između Makedonaca i makedonskih Albanaca. No kada bi se *makedonsko pitanje* promatralo isključivo kroz prizmu odnosa *Makedonci vs. Albanci*, onda bi se taj problem mogao relativno jednostavno riješiti. I te činjenice svjesni su i jedan i drugi! Stoga oni u tu temeljnu *makedonsku formulu* uvode i neke druge elemente/aktere, prije svih političke strategije svih susjednih zemalja¹⁸, različite geopolitičke interese svjetskih sila, Amerike i Rusije, njihovih političkih satelita... Ali, za razliku od nekih drugih političkih komentatora i analitičara, njima je jasno da bi, isto tako, bilo važno da se makedonske političke elite poneki puta pokušaju suočiti i *sa samima sobom* (str. 209). Kada bi se tako što kojim sretnim slučajem dogodilo, onda bi im možda bilo jasno da su se u mnogim situacijama mogli ponašati kudikamo odgovornije, da su mogli ponuditi i neka druga rješenja, adekvatnije odgovore.

¹⁷ Više u: H. Plessner, *Zakašnjela nacija*, Ljevak, Zagreb, 1997. Sadržaj razgovora između Lj. Spasova i V. Uroševića nedvojbeno ukazuje da su i u sadašnjemu makedonskom društvu još uvijek jake one snage koje i dalje smatraju kako ne bi trebalo samo tako odustati od prakticiranja ideje *krvne povezanosti i ljubavi*, ideje koja predstavlja suprotnost svakoj ideji demokratizacije, normalnih relacija u društvu. Obojici je i više nego jasno da ako će se na toj *par excellence* predpolitičkoj/predmodernoj ideji temeljiti relacije i u današnjemu makedonskom društvu, onda nije realno očekivati da će se u skorije vrijeme formirati takva društvena skupina koja bi imala snage reprezentativno zastupati interese cijele zajednice/nacije!

¹⁸ Vidi: Dimitar Mirčev, *Balkanski megaetnikum. Nacionalnite doktrini na makedonski sosedi*, Skopje, 2012. (Koliko mi je poznato, ovo ključno djelo profesora Mirčeva prevedeno je i na engleski, i na srpski, i na slovenski jezik). Vrijednost ove knjige sastoji se u tome što je autor vrlo detaljno analizirao ne samo sve trenutne političke doktrine/strategije susjednih zemalja (sjeverne) Makedonije, već je dao i njihovu genezu pokazavši kako promjena političkih odnosa dovodi do određenih korekcija, prilagodbi novonastalim okolnostima!

Uistinu, mora se priznati kako su i jedan i drugi spremni suočiti se i sa svim vlastitim promašenim historijskim projekcijama i da nadasve efektno poentiraju kada kažu kako je krajnje vrijeme za raščišćavanje *neke iluzije, ne može sve biti po našem, to je nemoguće, nismo takva sila, ne možemo tražiti od susjeda da mijenja svoje viđenje povijesti, ali možemo doprinijeti da se na neke stvari gleda smirenije*. Nažalost, ovakvi racionalni i pomirljivi stavovi u makedonskoj javnosti još su uvijek manjinski! I dalje u makedonskome javnom prostoru prevladava filozofija isključivosti *ili-ili*. A da bi neki historijski događaj ili neka historijska ličnost, ili neko literarno djelo, moglo biti zajedničko i u isto vrijeme pripadati i jednima i drugima, tako što je nezamislivo. Doduše, *krivnja* za takav monološki način mišljenja i ponašanja ne leži samo na jednoj, makedonskoj strani. Naime, i ona druga/druga (bugarska, grčka, srpska, albanska, međunarodna zajednica...) strana/strane ponašaju se istovjetno, isključivo, nepomirljivo, a vrlo često i agresivno. Jedina je razlika što sve te druge strane, za razliku od makedonske, posjeduju vrlo precizne političke strategije o tome kako ostvariti svoje geopolitičke ciljeve. (Prilikom predstavljanje knjige D. Mirčeva *Balkanski megaetnikum* u prostorijama MANU-a, kao jedan od promotora, ukazao sam upravo na taj problem: ne treba biti samo ljut na *susjede*; doduše, nije lako živjeti u okruženju *malih imperijalnih sila*, već je ključno pitanje koji su to stvarni razlozi, što se makedonske elite, i one političke, i one akademske, još uvijek nisu uspjele dogovoriti, a kamoli napisati jedan pristojan sporazum, konzistentni dokument o tome što bi to, zapravo, trebala biti jedinstvena makedonska politička platforma iz koje bi se onda, između ostaloga, derivirala i makedonska vanjska politika, i ostale političko-kulturne strategije?!)

Naravno, nema nijednoga ozbiljnijeg *muškog razgovora* koji ne bi uključivao i elemente *poetike traća*, pa je, zahvaljujući otvorenosti i radoznalosti naših sugovornika, bilo moguće saznati nešto više i o nekim makedonskim političko-kulturnim aferama, o dosadi koju je proizvodilo čitanje tekstova D. Mitreva, nekada vodećega makedonskog teoretičara književnosti koji nije podnosio moderniste. Doduše, treba reći kako je ta *ljubav* bila obostrana. U ovim su razgovorima nadasve zanimljive one usputne objekcije o nekim društvenim pojavama, anomalijama. Upravo ta *usputnost* omogućila im je na elegantan način progovoriti i o onim manje ugodnim temama, pa se tako može saznati što oni misle o fenomenu (auto)cenzure i cenzorima u socijalizmu.¹⁹

¹⁹ Razgovor o (auto)cenzuri uvijek je delikatna tema. Nema nikakve dvojbe da je cenzura, odnosno autocenzura bila dio socijalističkoga makedonskog društva. Postojale su teme, pojedinci, historijski događaji o kojima nije bilo uputno govoriti, pisati. Negdje krajem 80-ih godina bio sam pozvan na *Racinove susrete* koji su se održavali u ondašnjem Titovom Velesu. U popodnevnom sam satima stigao u Skopje, ali pred ondašnjim hotelom *Grand* nije me čekao dogovoreni prijevoz. Budući da se radi o vremenima bez mobilnih telefona i elektroničke pošte, trebalo je proći izvjesno vrijeme da se nesporazum ispravi. To *izgubljeno vrijeme, vrijeme čekanja* kratko sam šetnjom. Između

Tako se u ovoj knjizi razgovora konačno može saznati tko je bio taj koji je zabranio Edvardu Kocbeku, velikom slovenskom pjesniku, uvjerenom katoliku, sudioniku Drugoga zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, čitati svoje pjesme javno na Struškim večerima poezije. Nadalje, iz ovih se razgovora može saznati kako su pojedini ugledni pojedinci, predstavnici akademske zajednice, političari reagirali na pojedine suspektne društvene pojave, što su privatno mislili o nekim javnim ličnostima, kakvi su bili odnosi između pojedinih makedonskih pisaca, sveučilišnih profesora, o političkoj atmosferi u socijalističkoj Makedoniji i Jugoslaviji, o vječnome strahu i krhkoj nadi, o polemikama J. Vidmara i političko-literarnome utjecaju M. Krleže na makedonsku literaturu, o tajnome čitanju nekih zabranjenih autora. U razgovorima se, između inih, tako spominju i tekstovi Miloša Crnjanskog. Radi se o piscu čiji opus predstavlja jednu od opsesivnih tema Vlade Uroševića. Nadalje, u ovim se razgovorima kritički propituje i odnos partije i kulture gdje su onda lamentacije o beogradskome nadrealizmu samo logična posljedica *otvaranja* jedne takve heretične teme. Glasno razmišljati o beogradskome nadrealizmu znači progovoriti i o odnosu Oskara Daviča i Milana Ristića. Iz ovih razgovora moguće je saznati i odgovor na pitanje zašto je Vladi Vasko Popa bio draži od Desanke Maksimović, odnosno, u kakvoj su korelaciji erotika i duh građanstva, i što, naposljetku, predstavlja kultura druženja: [...] *a možda i zbog atmosfere koju su moji majka i otac znali napraviti, kroz našu se kuću mnogo prolazilo - prolazeći istom ulicom, svi bi profesori s tadašnjeg Filozofskog fakulteta rekli: 'Idemo svratiti Uroševićima'. Uvijek ih je bilo, uvijek. Svako popodne bilo je gostiju, profesora s Fakulteta. Bio je tamo neki čudan konglomerat i nacija i jezika, bilo je profesora iz Beograda i Zagreba, bilo ih je iz Ljubljane, čak je bilo nekih iz Bugar-*

ostaloga, i do zgrade Parlamenta koja se nalazi u neposrednoj blizini hotela. A ispred Parlamenta odvijala se prava drama: radnička klasa izišla je na ulice. Štrajkali su! Pokazalo se kako mnogi građani nisu zadovoljni kvalitetom života u socijalističkoj Makedoniji. Bio je mjesec studeni, vrijeme je bilo prilično hladno, a ispred mene stajali su doslovce bos i gladni ljudi. Nikada neću zaboraviti ta ispaćena, a opet plemenita lica. Bio sam šokiran. Prosvjedovali su mirno i dostojanstveno. Tražili su samo pravo na pristojan život. Dostojanstven čovjeka. U Velesu, na večeri za sudionike *Racinovih susreta* podijelio sam tu svoju popodnevnu nelagodu. Jedan političar, koji je bio i pisac, suprug moje kolegice, profesorice na Filološkome fakultetu u Skopju, prilično me je grubo prekinuo rekavši mi kako nisam vidio to što sam vidio! Gotovo me je optužio da širim dezinformacije i uznemiravam inače pristojnu javnost. Umjesto kravate nosio je francusku maramu. Djelovao mi je, u najmanju ruku, tragikomično. Obični imitator tuđih običaja. Šarlatan, ali moćan. Član nekih važnih partijskih tijela. Navodno učen i načitan čovjek. Mislim da je u nekeome vremenu čak bio i predsjednik pisaca Jugoslavije. Napisao je i roman o radnim akcijama! Ali pravi politički skandal dogodio se druge večeri. U sklopu manifestacije poznati makedonski glumac Petar Temelkovski izveo je monodramu o Koči Racinu. Lajtmotiv predstave bila je rečenica: *nismo se tako dogovorili!* Drugo jutro su za doručkom sudionici skupa, koji su bili članovi partije, oštro osudili i ovu svjesnu provokaciju koja je još opasnija jer se dogodila u *političko iznimno teškom trenutku!* Nama ostalima objasnili su da se tako što i moglo očekivati jer je obitelj dramskoga glumca Petra Temelkovskog uvijek bila probugarški orijentirana! I dalje nestrpljivo čekam na pojavu onih tekstova u kojima će se otvoreno progovoriti i o ovim, manje *spretnim epizodama* u makedonskome političko-akademske životu!

ske... (str. 71), kulture bez koje nije moguće formirati ni intelektualne, ali ni neke druge elite, političke, financijske...! A sve to, u konačnici, rezultira stvaranjem kritičke javnosti. A kritička javnost predstavlja definitivnu negaciju *krvne povezanosti i ljubavi* jer svojom otvorenosti horizonata, a upravo je *otvorenost* temeljno svojstvo *druženja kod Uroševićevih*, omogućavala slobodne kontakte između neograničena broja i vrsta osoba.²⁰

Pored velikih tema koje pripadaju *jakoj povijesti*, ova knjiga svjedoči i onim razgovorima u kojima su se sugovornici referirali spram tema koje pripadaju *slaboj povijesti*. Pa je tako u poglavlju *Priče o malim stvarima, dragim predmetima, osobnim muzejima* (str. 157–163), moguće iz prve ruke saznati o svakodnevnim preokupacijama i brigama običnoga svijeta u Skopju i Makedoniji s početka 20. stoljeća; od toga što su sve to *naši stari* jeli, što su čitali, čemu su se sve u životu nadali, čega su se plašili... Nedavno je Lj. Spasov na svojem Facebook profilu objavio predivnu fotografiju²¹ upijača tinte, koju je u prvoj polovini prošloga stoljeća u Veleusu koristio njegov pradjed s očeve strane Ordan Pop Andov. Ne treba reći kako mnogi pratitelji njegova profila, najvjerojatnije oni mlađi, nisu imali elementarnu predstavu o kakvome se tu predmetu zapravo radi i čemu taj predmet uopće služi! Knjiga predstavlja raritet u makedonskoj literaturi²², odnosno neku vrstu makedonske replike onom svjetski poznatomu

²⁰ O performativnoj tvorbi makedonskoga identiteta više vidjeti u prethodno navedenim knjigama. Ovdje samo želim povući paralelu između ove slike okupljanja *raznih gostiju iz raznih krajeva svijeta* u domu/građanskom salonu Uroševićevih i one slike o kojoj govori francuski teoretičar, filozof Jean-Luc Nancy u svojoj knjizi *La Communauté desouevree, Poznajemo prizor: Ljudi su na okupu i netko im kazuje priču... nije sigurno tvore li ti okupljeni ljudi skupštinu, jesu li horda ili pleme. Ali zovemo ih braćom jer su na okupu, jer slušaju istu priču. [...] Nisu bili okupljeni prije priče, kazivanje je ono što ih okuplja* (str. 109) i reći kako mi se čini da između tih dviju slika i nema neke prevelike razlike, osim što se tijekom vremena zajednica transformirala u javnost. A javnost, prema mišljenju H. Plessnera, nije ništa drugo nego *vječno neprekoračiv i otvoren horizont koji okružuje zajednicu, sinonim za moguće odnose neodređenog broja i vrsta osoba*, što opisana *živost* u domu Uroševićevih i nedvojbeno pokazuje!

²¹ O značaju fotografije kao sredstva intergeneracijskog prenošenja i očuvanja pamćenja vidjeti kod Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory*, *Poetics Today*, 29 (1)/2008., str. 103–128.

²² Ljudmil Spasov ne krije da mu je upravo knjiga P. Eckermanna i njegovih razgovora s W. Goetheom bila temeljni predložak tijekom njegovih priprema razgovora s Vladom i Tanjom Urošević, njegovom suprugom. I Tanja Urošević također je nezaobilazni lik u suvremenoj makedonskoj kulturi. Vrsna prevoditeljica s ruskog jezika koja je, između inoga, prevela na makedonski jezik i kulturni roman ruskog pisca M. Bulgakova *Majstor i Margarita*. No ona je, jednako tako, i odlična spisateljica koja na najbolji mogući način u makedonskoj književnosti promovira model *ženskoga pisma*. Interpretacija makedonskoga *ženskoga pisma* bez ozbiljnijega uvida u tekstove ove autorice nije moguća! Svakako bi trebalo imati na umu da je Vlada Urošević jedan od najznačajnijih makedonskih pjesnika, prozaista, kritičara, prevoditelja, posebice s francuskoga jezika, antologičara, od izbora poezije *Crniot bik na letoto* (1963.), antologije fantastične priče *Crna kula* (1976.) do antologije francuskoga nadrealizma *Golemata avantura* (1993.) sve su to itekako bitni datumi i djela makedonske kulture. Urošević je na Filološkome fakultetu u Skopju dugi niz godina predavao opću i komparativnu književnost. Modernist *par excellence!* I u životu i u literaturi. Sjajan sugovornik, nadasve šarmantan kozer. Ugodan čovjek iznimno blage naravi. Nikada nije imao potrebu svoju superiornost u mnogim literarnim, ali i drugim temama, demonstrirati javno i agresivno. Dapače! Njegov ton je smiren, sa svim potrebnim didaktično-pedagoškim elementima. Stoga i nije neobično

razgovoru između velikoga njemačkog pisca, W. Goethea i njegova sugovornika, njemačkoga pjesnika J. P. Eckermanna koji je upravo zahvaljujući tim razgovorima postao nezaobilazan dio opće kulture. I ne samo to već je ta struktura njegovih razgovora postala obvezujući model kako bi trebalo voditi razgovore s mudrim ljudima koji umiju formulirati suvise odgovore na većinu svjetskih problema, koji mogu velikom vjerojatnosti pretpostaviti buduće političke i ine svjetske odnose, oni koji imaju jasnu viziju, svijest o tome što bi se *sutra* sve moglo dogoditi jer ono što je bilo *jučer* njima ne predstavlja nikakvu nepoznanicu, nikakav niz nepovezanih događaja, Jer ono što je bilo *jučer* nije rezultat nikakvih pukih slučajaja, misterioznih i neobjašnjivih zbivanja, već samo logična posljedica nepogrešiva kretanja svjetskoga uma!

I u hrvatskoj je kulturi poznat taj odnos majstor/Goethe vs. šegrt/Eckermann. Konačno, a što su drugo razgovori između M. Krleže i P. Matvejevića nego razgovor hrvatskoga Goethea i njegova Eckermanna? (Doduše, hrvatski Goethe/Krleža je u nekim vremenima smatrao kako bi trebalo potražiti neke nove šegrte koji će biti spremni ne samo slušati njegove lamentacije već i podnositi njegovu tešku prirodu, pa je pred kraj života u svoj dom spremno pripustio i E. Čengića i B. Krivokapića, kako bi još jednom pokušao rekapitulirati svoje političko-literarno djelovanje, a gdje bi ti njegovi *posljednji razgovori* trebali biti i njegovo *posljednje obraćanje* hrvat-

što sam ne samo volio njegov literarni opus već sam o tome opusu nešto i pisao. Uvijek pohvalno. Posebice o njegovim pričama u kojima na tragu D. Harmsa diskretno propituje i političku dimenziju makedonske *fantastičnosti*. Sve da sam i želio, nisam mogao izbjeći onaj posebni, ujevićevski osjećaj *pobratimstva lica u svemiru*, onu elementarnu idejno-literarnu bliskost autora i kritičara. A budući da je riječ o iznimno vrijednu i neobično važnu opusu u razvoju ne samo suvremene makedonske literature već i makedonskoga teorijskog diskursa, imam dojam da sam o tom opusu pisao nedovoljno. Stjecajem objektivnih okolnosti, više sam se bavio kanonskim tekstovima makedonske literature. (Doduše, u nekim mi je vremenima bilo blago sugerirano o kojim bi se to makedonskim autorima i djelima trebalo pisati, pa je tako moja ideja da pišem doktorat na temu literarnoga opusa Z. Kovačevskog, početkom 80-ih godina, doživljena kao čista blasfemija. I, kao takva, bila je elegantno otklonjena. Bez nekih suvišnih objašnjenja. Jednostavno, bilo mi je rečeno da ta tema nije disertabilna jer je riječ o autoru koji i nema neki osobit opus! Vidio sam kako je svaki dodatni pokušaj uvjeriti povjerenstvo za ocjenu podobnosti teme u suprotno unaprijed osuđen na neuspjeh. Doduše, tada mi jedino nije bilo jasno kako to deklarirani marksisti, članovi povjerenstva, tako olako zaboravljaju na jedan od temeljnih postulata marksizma u kojemu stoji da kvantiteta nužno ne mora značiti i kvalitetu! I dok sam se ja želio baviti iznimno kvalitetnom literaturom unutar makedonskoga literarnog korpusa, članovi povjerenstva za utvrđivanje podobnosti teme inzistirali su na kvantiteti, broju objelodanjenih knjiga, broju stranica, neodređenim kategorijama kao što su dužina i veličina teksta, pa zašto ne reći, i određenoj vrsti političke podobnosti samoga autora o kojemu se želi pisati. Oni koji su htjeli biti sveučilišni profesori morali su voditi računa i o ovim suptilnim *naputcima*. Uza svaku *jaku povijest*, svijet ozbiljnih nacionalnih institucija, ide i ona *slaba povijest*, svijet alternativne gdje je srećom bilo moguće realizirati i neke od vlastitih *heretičnih ideja* o stvarnim vrijednostima u makedonskoj literaturi. Konačno, tako je i nastao onaj moj tekst o romanu Z. Kovačevskog *Porodična freska* na koji se i u ovome tekstu referiram!) Želim vjerovati kako će se ovaj *veliki grijeh* u vremenima koja dolaze uspjeti nekako nadoknaditi jer je u međuvremenu i opus V. Uroševića postao dio nezaobilazne makedonske kulturne/literarne tradicije. I to je, svakako, dobra vijest, prije svega za makedonsku literaturu!

skoj/jugoslavenskoj javnosti u formi svojevrsna političkoga testamenta.)²³ I više sam nego siguran da su, i jedan i drugi, i Krleža i Matvejević, sebe vidjeli upravo u tim ulogama, kao jedinstvenu hrvatsku varijantu odnosa W. Goethea i J. P. Eckermanna!

Sve u svemu, ovaj moj tekst o *modusima stvaranja makedonske inteligencije* trebao bi biti početak mojih iskupljenja prema nekim makedonskim temama, nekim makedonskim autorima koje smo, iz nekih nejasnih razloga, u dosadašnjemu bavljenju *makedonskom kauzom* nepotrebno zanemarili. Doduše, mora se biti svjestan da bilo koja akademska karijera, pa tako i moja, uvelike određuje teme, autore o kojima se mogu pisati doktorske disertacije, monografije, studije...

I više sam nego uvjeren kako prvotne intencije ovih razgovora nisu bile prilično skromne. No zato je konačni rezultat i više nego impresivan. Naime, ovi su razgovori postali, za sve buduće analitičare, nezaobilazan narativ o tome kako se stvarala makedonska nacija, makedonski identitet, makedonska inteligencija. A u konačnici, ovi su razgovori još jedna od mnogih potvrda toga da je, kada se govori o razvoju makedonske literature, posve ma legitimno govoriti o *ubrzanom razvoju* te literature. Ovdje svakako treba napomenuti kako su ovaj termin u makedonsku znanost o literaturi *uveli* upravo makedonski modernisti A. Spasov i M. Đurčinov. Doduše, i oni su ga *posudili* od sovjetskog/ruskog znanstvenika G. D. Gačeva, koji je u knjizi *Uskorennoe razvitie literatury*, Moskva, 1964., pokušao objasniti procese *ubranog razvoja* onih književnosti koje su do tada uglavnom bile po strani od središnjih tendencija svjetsko-historijskih literarnih kretanja. Jedna od takvih literatura bila je i makedonska koja se do *ubranog razvoja* isključivo naslanjala na statičnu povijest, odnosno radilo se o literaturi koja je do tada iskreno *vjerovala da oponaša jedan poredak*. Ovim se terminom, na najbolji mogući način, objašnjavao ne samo neobično brz razvoj makedonske literature već i nezamisliva žanrovska raznolikost te literature koju je ona u relativno kratkome periodu ostvarila. Kroz makedonsku se literaturu zrcale i, manje-više, sve društvene promjene u makedonskome

²³ M. Krleža je godinama izbjegavao davati bilo kakve intervjuje. Njegovi razgovori s P. Matvejevićem prije su iznimka nego pravilo. No pred kraj života će se otvoriti, pa će u svoj dom na Gvozdu početi primati pojedince (E. Čengića, B. Krivokapića...) kojima će dopustiti zapisati njegove monologe u kojima će, manje-više, ponavljati sve svoje ranije stavove o Titu, o Drugome svjetskom ratu, o Paveliću, o sukobu na književnoj ljevici, o tome zašto nije otišao u partizane, za razliku od jednoga V. Nazora, o tome zašto je potpisao Deklaraciju o položaju hrvatskoj jezika, o odnosu Srba i Hrvata, o nacionalizmu, o aktualnim političkim temama, o novim licima u literaturi, o starim prijateljima M. Ristiću, B. Gavelli... Nekako u to vrijeme i Tito umire što će u dijelu jugoslavenske javnosti, posebice one u Beogradu, dovesti do izvjesnih procesa demokratizacije i otvaranja nekih do tada tabu-tema, pa će se tako na dnevni red vratiti tema Golog Otoka, Informbiroa, pitanje redizajniranja jugoslavenske federacije, odnosa prema ustavnim rješenjima iz 1974. godine: *srpskog pitanja* – što će dodatno uznemiriti Krležu koji uopće ne želi skrivati svoj strah pred budućim zbivanjima i gotovo proročki predviđa krvavi rasplet *jugoslavenske sinteze* koji on, srećom, neće doživjeti. U najvećem dijelu tih razgovora ovaj umorni pisac rezignirano, ali pri punoj svijesti, zaključuje kako njega ionako više nitko ne sluša, a još manje čita!

društvu, sve dvojbe i nade makedonskoga čovjeka, sve njegove zablude i iluzije, sva njegova očekivanja i neka razočaranja o kojima ne samo što i sâm sa strane svjedočim već i u njima, na ovaj ili onaj način, i pasivno sudjelujem.²⁴

²⁴ Još si dandanas ne mogu oprostiti što zbog prirode posla kojim se trenutno bavim, hrvatski diplomat koji sukladno međunarodnim konvencijama ne smije politički istupati, nisam mogao kolegi i prijatelju V. Andonovskom objasniti zašto nisam u mogućnosti supotpisati pismo koje bi se uputilo londonskomu časopisu *The Guardian*, u kojemu bi se pokušalo ukratko objasniti zašto zahtjev za promjenu imena države Makedonije u Sjevernu Makedoniju nije ni dobar ni mudar i da ta nedobrovoljna promjena, u konačnici, neće riješiti napete političke odnose između Makedonije i Grčke. Jugoistočna Europa poslije toga neće biti ništa mirnija i stabilnija! Naime, treba imati na umu kako su mnogi svjetski poznati intelektualci (J. Butler, E. Balibar, T. Negri, Jean-Luc Nancy, R. Iveković, M. Bojadžiev, M. Kozłowski, C. Douzinas, Suzan-Buck Morss...) prije samoga čina izglasavanja te promjene imena u makedonskome i grčkome parlamentu, objavili svoje pismo upravo u tim istim novinama, u kojemu objašnjavaju zašto je ta odluka dobra za političku stabilnost kako same regije tako i Europe u cjelini. Vidjeti: [https://www.theguardian.com/global/2018/jul/20\(historic-deal-on-shared-macedonian-identity-must-be-honoured](https://www.theguardian.com/global/2018/jul/20(historic-deal-on-shared-macedonian-identity-must-be-honoured). Nije mi poznata sudbina pisma koju je pripremao V. Andonovski, pa mi tako nije poznato je li to pismo uopće upućeno i, ako je upućeno, je li ga Uredništvo objavilo. Iz nekih vrlo objektivnih razloga, što ni u kojem slučaju ne umanjuje moju ljubav prema Makedoniji, njezinoj kulturi, literaturi, narodu, konačno, dopustit ću si i malo *prava na privatnost* pa ću reći da mi nije poznato tko je više od mene i uvjerljivije, teorijski argumentiranije pisao o temi *imena, pravu na ime, makedonskom identitetu* u makedonskoj akademskoj i političkoj javnosti, ovaj sam puta ipak bio skloniji onima (J. Butler, R. Iveković, Jean-Luc Nancy...) koji u toj *kozmetičkoj* promjeni imena nisu *a priori* vidjeli ništa loše. No sada je na potezu međunarodna zajednica koja bi trebala u potpunosti, bezuvjetno, honorirati tu iznimnu hrabrost i veličinu jednoga naroda i njegovih političkih elita što su mirno pristali na ovu iznudenu promjenu! Ako je ta promjena u funkciji trajnoga mira i stabilnosti u regiji/Europi, onda i ja mogu stati iza jedne takve hrabre odluke koja je nedvojbeno izazvala dodatne traume kod velike većine građana Makedonije! Stoga sam bez razmišljanja potpisao peticiju *Makedonski jezik e realnost* koja je upućena diplomatskim predstavnicima EU-a u (Sjevernoj) Makedoniji. I nama jezik predstavlja *kuću bitka* (M. Heidegger)!

Jasminka Domaš

Muzej izgubljenih hodočasnika

EVA: E, moja Eva, što mi je trebalo da ostavim kuću i djecu na brizi majci umjesto da sam se ostala odmarati od posla u tvornici? Nikad dosta pameti. Što mi je bilo da se prijavim za ovo hodočašće, zaista ne znam. Udarila mi vrućina u glavu. Eto, to mi je, valunzi ludila, kao da se u pogonu nisam dosta napilila drvenih prozorskih okvira i naslona za stolice, postigla normu, a da si strojem nisam usput prepilila prste, Bože, sačuvaj! A šef je stao, urlao da požurimo jer naručitelj iz Njemačke čeka na isporuku, ubrzavali smo ritam posla, radili i nedjeljom. Koga briga, još nam nije te prekovremene sate isplatio. U Hrvatskoj sve se može, izrabljuj radnika, pardon, djelatnika koliko god možeš. Dokle tako? Dok svi ne zbrišu u Englesku, Irsku, Njemačku. Nisam više mogla podnijeti glas iz pogona koji je urlao na nas, i buku i prašinu. I vidi ti sad što sam ja ponijela sa sobom na ovo hodanje: pogon, drvenariju i strojeve. Kad bih barem mogla sve to odcijepiti iz same sebe. Bila sam curetak kad su mi u bolnici operirali slijepo crijevo. Najviše se sjećam buđenja nakon narkoze, bila sam budna, svjesna sebe, ali ničeg se nisam sjećala, ni jednog dana od prošlog života. Kao da sam odjednom ponovno rođena, samo sada odrasla petnaestogodišnja djevojčica. Blaženog li trenutka svezaborava. Kad bi se barem mogao ponoviti da se u tom nekom impulsu između svijesti i nesvijesti barem malo odmorim, opustim. Ispružim na zaboravu. A onda se prazan prostor u mojem umu počeo polako popunjavati. Događaji, slike, krizma, rođendani, učiteljica, roditelji, prva ljubav...

E, moja Eva. Opet sam to u sebi izgovorila: E, moja Eva, kao da svojatam samu sebe, kao da se moram prisjetiti tko sam. Uostalom, ničija sam. Muž me ostavio. I neka je, sretan mu put i daleko mu kuća. Ionako je bio više pijan nego trijezan. Istina je, Bogu sam zahvalila kad je otišao i pribijavala se danima i tjednima da se slučajno ne predomisli i vrati. Odahnula sam. Barem mi od tog vremena djeca rastu bez svađa i u miru. Nema više

ni alkoholnih para i ne stide se oca kad se klati i tetura s posla do kuće, plaćajući velikodušno sebi sličnima runde pića, a djeci nema ni za dvije banane.

Župnik je mislio kako je šteta da se obitelj raspadne pa me nagovarao da potražim muža i nagovorim ga da se vrati zbog djece. Odbila sam i rekla mu: *Ne bih ga nagovarala da se vrati ni mrtva. Ne pričajte koješta, niste vi s njim živjeli nego ja. Nije pored vas pijan lijegao i mlatio vas bez ikakvog razloga i povoda, nego mene, i to pred očima djece koja su vrištala i plakala. S dužnim poštovanjem, ali nemate pojma na što me nagovarate. Odmah da vam bude jasno i da ne trošite uzaludno svoje dragocjene vrijeme, taj film ne bube gledali. Šlus! Gotovo, amen.*

A i što sam mu mogla još reći? Župniku je bilo neugodno, još je mlad, a meni još i više. Samo bi to trebalo da mu iznosim detalje svog bračnog neživota. Neću. To je samo moje.

Uvijek sam se podsmjehivala u sebi kad bi neka jadnica, pardon, djelatnica, došla na posao s modricom ispod oka i šljivama po rukama i vratu, modrice na sve strane i odmah bi nam u pogonu rekla kako je pala niza stepenice. Poskliznula se dok ih je nesretnica prala i pljas, tras, ravno suprugu na šaku. A onda sam i ja stigla na posao sa zelenoplavim masnicama od udaraca i davljenja, bacanja na pod i udaranja nogom. Podigla sam glavu i svima rekla: *Muž me premlatio.* A sad su se oni cerekali, zbijali šale i nisu vjerovali. Bio im je to super štos. *Eva, pravi si vrag, samo spelavaš huncutarije.* I tako sam naučila da istina može drugima biti smiješna, da je ljudi mogu odjenuti u laž onako kako im odgovara. Pilila sam okvire, naslone za stolice i cijelo vrijeme cuclala tablete protiv žgaravice i bolova. Usta su mi bila bijela kao kreč, kao kod onih manekenki koje se furaju na prirodnu šminku ili kak' se to već reče, na natural luk, tako nekako, nema veze. I eto me, već peti dan hodam, samo hodam, hodočastim, a da zapravo ni sama ne znam kamo to idem, zašto idem i hoću li stići na cilj i što mi je cilj. Ali hodam, hodam, u ruci držim krunicu koja se njiše i pleše u ritmu mojih koraka. Fala Bogu dragome, cipele me ne žuljaju, ali ponesla sam ja i flastere i rezervne neke jeftinjak tenisice. Pa ak' se hoćeju na kraju raspasti, nek se raspadnu. Što ima veze? Ne'š ti goreg zla! Kupit ću kod Kineza nove. Zasad sve štima.

Opet će me prešišati djevojka s maramom na glavi. Kud se njoj, pak, žuri? Netko je rekao da ima zloćudni tumor u glavi. Istina je da je sva žutozeleno u licu, bojim ju se pogledati. Bože moj, sačuvaj nas od takve strašne bolesti! Mia. Tak se cura zove, mahnut ću joj rukom. Bok, Mia!

MIA: Ta mi je žena odnekud poznata. Tko zna, možda smo iz istog kvarta, kao da smo se već negdje ranije srele. Sjećanje je varljivo. Što nju muči? Ide li čovjek na hodočašće samo iz muke, ne znam, što je kom razlog i na čemu nekom počiva njegov temelj pobožnosti i vjere. Ja znam da neću još dugo. Rekla sam liječniku da mi kaže istinu, da stignem srediti papi-

re, račune, bacit' fotografije koje nakon mene nikom ništa neće značiti. Nekako mi je tu na hodočašću lakše nego u Zagrebu. Teško mi je podnijeti glasove koji onako skrušeno i sažaljivo pitaju kako sam. I taj ton i način na koji pitaju samo me baca još dublje u ponor. Bila sam isključila mobitel i tek onda je nastala panika i potraga za mnom – u stilu – da se nije ubila? Da nije već mrtva, a mi to ne znamo i sve tome slično. A da ne spominjem da sam dnevno dobivala najmanje tridesetak uputa kojem alternativcu da se obratim za pomoć i medicinu. Ma, drek! Nemam ni volje ni novca za te gluposti. Da mogu, jedino bih otišla na liječenje u Izrael, čula sam da tamo liječnici rade čuda. Pričala mi je jedna žena iz Hercegovine koja se tamo liječila i izliječila. Mene je tresnulo u glavu i sad je gotovo. Tu sam gdje jesam. Nema mi pomoći. Ni put do Izraela ne bih izdržala. Rekla mi je da u bolnici imenom Hadasa imaju slike koje je Chagall svojom rukom naslikao. To bih voljela vidjeti. Opisala mi je i bolničku atmosferu gdje je sve učinjeno da se pacijenti što manje osjećaju kao bolesnici. I dok mi je žena sve to pričala, u meni je tiktakao sat, samo meni čujan i šaptao mi: *Zakasnila si*. I znam da je tako. Nisam samo zakasnila na vrijeme kad se ovaj tumor mogao operirati, zakasnila sam na sve u životu. Ali pridigla sam se, izračunala koliko mi je otprilike još ostalo snage i sad sam tu. Hodam, slušam ptice, mirišem biljke, kažem sebi: *Mia, moraš zapamtiti ovu boju neba*, a onda se pitam što u mojem slučaju znači zapamtiti. Je li duša vječna? Što će u mojoj biti zapisano za nečiju budućnost? Hoće li moja duša nekom drugom biti posuđena ili ću taj netko drugi opet biti ja? Nema odgovora. Svi nešto petljaju i mudruju. Ali moje vrijeme istječe. Presretna sam što udišem čist zrak, ne onaj prigušeno topao i istodobno zagušljiv u bolnici od kojeg sam imala osjećaj da mi rastapa i razara tijelo i da nikad više neću moći na svojim nogama izaći iz bolnice. I tako sam odlučila izračunati svoje minute, sate i dane. Dalje od toga ne bih se usudila. Pretopila sam se sva u vječno sada, omađijana prirodom, ljepotom. Visoko smo se uspeli. A ja svako malo zastanem, ne toliko da se odmorim i skupim snagu, nego da upijem u sebe tu divotu. Gledajući usput hodočasnike, na njihovim je licima upisano da su krenuli prema svjetlosti, samo ja znam da se sa svakim satom približavam tami, nestajanju. Tko će mene na kraju tog puta prihvatiti i položiti na oltar načinjen od godina koje neću doživjeti? (*čuje se šum kamenja koje sipi niz padinu*) Sipina! Zamalo se nisam skotrljala. Moram pripaziti kako hodam, samo bi mi još to trebalo da slomim vrat i odlepršam u nebo prije vremena. Preostaje nam još koji sat uspona i onda ćemo gledat' ptice koje će biti ispod nas i letjeti oko stijena zavideći nam. Dolje u nizini vidi se rijeka kao plava nit koja krivuda. Oko te plave niti zrak je svjetliji. Uskoro bi trebali naići na izvor vode. Kažu da je čudotvorna. Imam sa sobom i jednu praznu, plastičnu bočicu koju ću njome napuniti. Bože mili, može li meni još nešto pomoći? Ne želim se nadati ako nade nema. To smo, Gospodine, Ti i ja riješili. Moji

dani nanizani su mi kao sjemenke na brojanici. Nema ih ni manje ni više, koliko ih je, toliko ih je.

Ti znaš, Gospodine, da sam bila strpljiva, ništa nisam preskočila, sve što je liječnica rekla, poslušala sam. Prošla zračenja i kemoterapije. Glava mi je bez ijedne vlasi, izgledam kao obrijani globus. Zašto obrijani? Jer nema više gradova, oceana, mora ni vulkana. Postoji još samo ovo hodočašće, sve drugo se izbrisalo. Nestalo kao da ničeg nije niti bilo. Vidi mene, ja o frizuri, a što ako se iznenada štropoštam? Ajme, panike! Koliko bi trebalo službi spašavanja i liječniku da helikopterom stignu do mene? Ne daj, Bože! Moje oči bolnicu više ne žele vidjeti. Dosta je, kažem Ti. Ja ne mogu više. Ono što mora završiti, neka završi, tu u planini, blizu zvijezda. Tu gdje sad hodam, zimi se sigurno od snijega ne može proći. Mogu zamisliti samo huk vjetra, kao što si mogu predočiti onu meku debelu tišinu snijega koji pada daleko od grada, od ljudi. Meka, potpuna tišina koja te preuzima. Zna se desiti, a sve češće se i dešava da iznenada padne snijeg tamo gdje ga nikad nije bilo. Djeca i odrasli vrište od uzbuđenja i viču: *Što je to? Snijeg? Led? Kako je hladno!* I meni postaje hladno. Odjednom, sva sam se naježila. Opet mi trnu ruke i noge, jedva ih pokrećem. Kažu da većina onih koji su prošli kemoterapiju osjećaju baš to, kako im trnu ruke i noge. Nikad nisam otišla u centar za psihološku pomoć oboljelim od karcinoma. A što bih tamo? Bolje mi je ovdje, među stijenama, s pticama, na zraku. Tu barem dišem, osjećam se napokon od svega slobodna. Uostalom, uvijek sam bila vuk samotnjak. Meni samoj nikad dosadno! Takva sam. Ne razmišljam više o planovima koje sam imala. Čemu? To je sad ionako besmisleno, kraj se sâm od sebe ispisuje. Moja baka bi rekla da kašu koja je ispred mene moram do kraja pokúsati. I ovu ću, žlicu po žlicu, sve ću pokúsati. Tu i tamo netko prođe, mahne mi i nastavi dalje. Netko se na čas zaustavi i pita kako sam. Netko prođe sav zatvoren u sebe pa nikog i ništa ne primjećuje.

Bilo bi pošteno od mene da još večeras napišem oporuku i u njoj će stajati da tamo gdje se ugasim da me tamo i pokopaju. Što da se ljudi muče s mojim prijevozom? Čemu? Besmisleno. Što je tijelo bez duše? Gledala sam prije nekoliko godina strašan potres negdje u Južnoj Americi. I odjednom, na ekranu televizije, pojavio se stroj koji kupi smeće i baca ga u kamion. U jednom momentu nadigao je tijelo prelijepo djevojke u kratkim traper-hlačicama. I to tijelo koje je na sekundu bilo postavljeno na noge stropoštalo se, onako bez duše, kao krpena lutka koju ništa ne drži. Viljuškar je ponovno zahvatio hrpu smeća. S njim je nestala i djevojka. Kad nema duše, nema ničeg, baš ničeg. Tako je to.

Oblaci su sad tako nisko, čini mi se da ih mogu dodirnuti. Čini mi se da čujem glazbu koju nikad ranije nisam čula. Glazbu koja dolazi iz nebeskih sfera. Na trenutak ću zastati i odmoriti se.

Moje sve doskora će se posložiti, mozaik do kraja popuniti. A ja krenuti nekud Gore ili kliznuti Dolje. Tko će ga znati? Ovog čovjeka koji sad pro-

lazi pored mene zapamtila sam po tom što na sav glas plače. On je plač. Lelek. Kuknjava. Narikača. Samo Bog zna što se njemu dogodilo. Čini mi se kao da povremeno nekog doziva imenom. Jadnik, totalno se pogubio. Pukao. Bože moj, ne ljuti se na mene što ne molim. Jer ne mogu. Valjda mi se duša umorila, srce ispraznilo. Svaka moja riječ naglas izgovorena osjećam da je postala suvišna. Navlače se oblaci. Izgleda da će kišiti. Stiže i skupina hodočasnika koja pjeva. Lijepo ih je čuti.

Treba naći zaklon. Ovo nevrjeme može potrajati. Jedan čovjek više neka ubrzamo hod i da je u blizini sklonište. Pri ruci mi je u ruksaku moja nepromočiva jakna, posljednja pametna investicija nakon svih gluposti kojih sam se u životu nakupovala. Eto mi prilike provjeriti istinitost riječi koje pišu na deklaraciji da jakna štiti od kiše, vlage i snijega. *Made in...*? A ne, nije Kina nego Norveška. Navući ću naprijed kapuljaču i stegnuti ju uzicom. Kiša neka se slijeva niz obod. Ne ličim li sad na vodorigu s neke romaničke katedrale? Možda bi to bila super fotografija za prvu nagradu Hrvatskog meteorološkog zavoda. Bedastoće mi i dalje padaju na pamet, to nikad nije bilo u pitanju. Istine radi, ako Ti, koji si svemoćan i Sveprisutan, vidiš u moju dušu, onda znaš koliko se navečer bojim zaspati. Strahujem da se neću probuditi. A nisam još spremna za odlazak. Nisam valjda već potrošila sve svoje sate. Čekaj malo, sveti Ilija upravo se kotrlja nebom u svojoj kočiji. On i ja sad smo nekako blizu jer Ilija niti je čovjek, a ni anđeo, nije na zemlji i nije na nebu. Stalno je tu negdje između. Često u posljednje vrijeme razmišljam kako je Ilija oživio mrtvo dijete udovice koja mu je pomogla. Ima li načina da meni pošalješ tog proroka? No dobro, Gospodine, dogovorili smo se, nema cjenkanja, što mi je izbrojano, izbrojano je. Samo se i Ti drži pogodbe. Znaš li da mi je puno lakše dok hodam. Hodam do iznemoglosti. Čini mi se da pod gumenim potplatima mojih cipela sve nestaje, da sve usitnjavam u prašinu do neprepoznatljivosti. Prašina, pepeo, hoće li jednom ako se to pomiješa s rosom, onako biblijski, stvorit' i uskrisit' jednu novu mene? I sve će početi ponovno? Voljela bih se roditi s darom plesačice i plesati kao što nikad nitko nije plesao. Željela bih letjeti zrakom laka kao ptica, u zlatnom tilu ljudskih snova. Gledala sam nedavno u Velikom kazalištu baletnu predstavu *Smrt u Veneciji* i čini mi se da bih ju mogla gledati ponovno i ponovno. Zanima te koji bih lik za sebe izabrala? Ne znam, moram razmisliti. Uspjela sam se nekako uvući u ložu i sva se predala toj čudesnoj izvedbi, a kad sam stigla kući, vidjela sam mrlje od ugriza stjenica. Brže-bolje bacila sam robu koju sam imala na sebi strahujući da nisam koju donijela kući. Kažu da sve više u cijeloj Europi ima stjenica. Neki tvrde kako su došle s turistima i migrantima. Nije ni čudo kroza što sve oni jadnici prolaze, kao da ih na ovom svijetu baš nitko ne želi. Postoje li suvišni ljudi? A kiša, pada li, pada. Napokon, čini mi se da vidim obrise skloništa. Moja je vjetrovka izdržala kišu, srećom, nije promočila. Čuješ li, Bože, Mia je napokon zadovoljna! Smiješ se. A što

ćeš? Ljudi su ti takvi. Sâm si ih stvorio, doduše, malo udaljene od čovjeka kakvog Si u svojem umu zamislio. Tko je to upravo prošao, pretekao me, a da me nije niti zamijetio? Erik. U ovom svom čudnom, pomaknutom stanju ponekad čujem misli druge osobe kao jasan glas koji dolazi iz središta mog srca. No, dakle, da čujem što misli Erik.

ERIK: Trebao sam studirati Pravo. A kad sam kod upisa ostao ispod crte, umjesto da dogodine ponovno pokušam, upisao sam Višu upravnu. Poslije sam doznao da su oni koji su imali tobože više bodova od mene bili djeca poznatih odvjetnika iz razvikanih odvjetničkih kancelarija. Pa neka im bude! Na kraju sam kao student iz hobija proučavao astrofiziku. Možda je to bio odjek na jedno davno, davno ljetovanje na Lopudu kad sam na blagdan svetog Lovre otišao na vidikovac koji je bio u mraku i bez svjetala okolo njega. Legao sam na zemlju i kao u pjesmi A. B. Šimića osjećao se tako malen ispod zvijezda. A one su padale i padale i ja sam stalno nešto želio. Cijeli kozmos bio mi je u očima. Milijuni i bilijuni upaljenih svjetala. Na momente bih i zadrijemao pa se opet budio i divio, osjećajući se neznatan, a ipak, postojao sam. Postojim. Taj neizreciv osjećaj ljepote poslije sam još jednom doživio plivajući vodom u spilji na Biševu koja je bila poput rastopljenog srebra. Pitaо sam se je li moguće doživjeti i proživjeti toliku ljepotu, gotovo nadzemaljsku i onda se vratiti svakodnevicu. Osjećao sam se okupan u iscjeljujućem eteru, privilegiran, mogao bih reći i to da nisam bio jednak onom ranijem, prijašnjem Eriku. Kao da je neko svjetlo ušlo u mene, dar koji sam dobio tko zna zašto i plivajući u spilji sav se u njega umotao.

O čemu sam ono maloprije mislio? O, da, o fakultetu na koji se nisam upisao. Jedan san se nije ispunio, ali kao što kažu u zen-pričama: *Prošlost je prošla*. Nažalost, naivac sam bio i naivac sam ostao. Uskoro sam našao zaposlenje u državnoj službi. Na takvog su naivca-entuzijasta upravo čekali. Svaki dan tovarili su mi sve više i više posla dok nisam shvatio da sam upao u zamku u kojoj sve započinje, a ništa se ne dovršava, samo se pišu pusti izvještaji, skraćene i proširene verzije sastanaka koji potom čame u ladicama. Ljudi s kojima sam razgovarao i koji su imali sjajne ideje i davali konkretne prijedloge da se nešto za dobrobit sviju odradi, poslije bi zvali i raspitivali se dokle se stiglo, što je urađeno, a jedino što sam im mogao reći bilo je da predmet više nije kod mene. I to je bila istina. Za sve drugo sam se sramio. Jer sam znao da od svega neće biti ništa. Da mene netko pita, sve bi trebalo početi iznova, sve potaracati i krenuti od nule. Trebalo bi ljude naučiti odgovornosti. Shvatio sam da je za mnoge rad u ministarstvima sinekura, dobar podatak u životopisu za neku daljnju karijeru i stranački uspon. I kako prolazi vrijeme, moj je entuzijizam sve manji i manji, hlapi i rastapa se kao led na Grenlandu. Počeo me potapati u beznađu, ujutro bi tražio razlog zašto bih trebao otići na posao. Ipak, još sam tu, u istoj kancelariji. Nego, dragi Bože, sjećaš se onog čovjeka kojeg sam nedavno vozio

kući s jednog skupa? Naravno da se sjećaš, ti sve znaš, osjećam da smo u duši veoma slični. Iz nekog razloga rekao mi je kako se ponekad osjeća veoma usamljeno. A ja sam se odmah nadovezao i odgovorio da si Ti uvijek sa mnom i da ja nikad nisam sâm. No je li baš tako? Vidio sam po izrazu njegova lica da mi nije povjerovao. Ali, odmah da ti kažem, znam kako je hrabriji od mene i da kaže ono što misli i kad se to nekom neće dopasti. Dragi Bože, ponekad mi pošalje *mail*. Pokaže mi da postoji i diše jedna druga Hrvatska koja se ne grabi za privilegije, Hrvatska kojoj je stalo do znanja i kulture, ali to je istovremeno i Hrvatska koju ratni i poratni profiteri baš takve žele uništiti i oteti im i ono posljednje što imaju, stan, kuću, ako je na prestižnom mjestu, zemljište, u čas će ga pretvoriti u građevinsko. Vidiš, tom čovjeku koga sam ti spomenuo ponekad pišem o Tebi. Da, o Tebi. I kako Te ljubim. S Tobom mi je lakše u ovom svijetu. Ponekad, u okruženju u kojem živim, osjećam se poput zaostalog djeteta. Kad prođu oluje, naknadno sam pametan i vidim gdje sam pogriješio, ali slab sam ja igrač među otimačima. I dok hodam do svetišta, želim Ti, Pravedni Bože, reći da se sve češće osjećam kao Kafkin Josef K., živeći u mehanizmu nekog nakaradnog stroja u kojem je svakog dana sve manje mene. Sve sam više otuđen. Desilo mi se ono što Max Brod kaže za Kafkin lik: *Josef K. ne voli nikoga, on samo ljubaka, dakle, mora umrijeti*. I zato sam tu, zato sam se uputio na ovo hodočašće, jer ne želim umrijeti sâm i beščutan kao neka stvar, registar u ormaru, kao kutija za olovke, kao laptop ili stol na kojem je gomila papira, ni za koga.

Kriv sam, Bože, pred Tobom i ljudima jer sam dopustio doći do ove razine. Ja podižem *Proces* protiv samog sebe. Naoko, moj zločin se ne vidi. Ali izvršio sam ga postavši ravnodušan prema svemu. Od djelića koji je bio u stroju, ja sam postao stroj, ono nešto neodređeno što ne umije voljeti. Zastrašujući, bezdušni mehanizam koji guta šume, izvore, sunce, osjećaje, dosadu, prezir, blaziranost, snobizam, izumitelja i lopova, prevaranta, zdravog i bolesnog, dvorišta i sudbine, milijarde državnog novca i socijalne bijedne pomoći i mirovine...

Sve više me hvata jeza od osjećaja bespomoćnosti, od toga da je na površini sve uglačano, zna se kakvi su satovi u modu, koji su parfemi *in*, govorimo strane jezike, ali zaviri samo u sobu 56 na trećem katu, tu gdje radim, i osvjedočit ćeš se da je sve to privid i da su termite već odavno izgrizli i oglodali sve što je vrijedilo. Našli smo se u labirintu koji ne vodi nikamo. Poslije će doći neki novi *Gospodar muha*, pitat će okolo-naokolo čiji sam, pa kad shvati da nisam ni u jednoj stranci dovest će nekog svog rođaka, a ja ću biti otpušten. Birokrat koji nije znao na vrijeme otpustiti sâm sebe, pobjeći glavom bez obzira. Sad razmišljam o tom kako bih kao srednjoškolski profesor sigurno bio sretniji. O, da, bio sam uvjeren kako sam cijepljen od taštine. Ali baš i nije tako. Puno bolje u društvu zvuči kad me netko pita gdje radim, a ja odgovorim u ministarstvu, nego da kažem

da radim u prosvjeti. *U prosvjeti?* Nastala bi mala pauza i više me nitko ništa ne bi pitao. I dok stojimo, Bože, Ti i ja u mojoj uredskoj sobi, na neravnom parketu, odjednom se otvore vrata ormara i na vješalici je moje tamno odijelo i bijela košulja preko koje je prebačena kravata. To je za iznenadne sastanke ili kad me ministar pozove da odem s njim nekamo. I dok na ovom mjestu gledamo u taj prizor, meni se, Gospodine, čini kao da mi je to pogrebno odijelo jer sam, a da toga nisam bio svjestan, sâm sebe pokopao zajedno sa svim lijepim planovima koje sam ikad imao. Trebam otići. Mogao bih u Africi pomagati misionarima, podučavati djecu koja su svega željna. Mogao bih otići i u Indiju. Kako sam se toga sjetio? Nedavno sam na Kaptolu dugo gledao u sandale Majke Tereze svjestan, na njezinom primjeru, što znači nadići samog sebe, pomaknuti svoje granice, pomoći sebi i drugima da izdrže ovaj život. Već jedva pomičem noge, umorio sam se, a i ptice se sklanjaju, traže zaklon, uskoro će sumrak. Čujem korake iza sebe. Tko je to? Josip.

JOSIP: Smiluj se, Bože, svojem Josipu, smiluj mi se. Svima sam ovdje zatajio, a pred Tobom nema tajni. Redovnik sam. To je bio moj izbor, moja odluka da ostavim iza sebe svjetovan život. Samo me otac uporno odgovarao: *Nemoj. Nije to za tebe, tebi sve brzo dojadi. Uvijek si u školi bio odlikaš, ali i dosadivao si se jer je za tebe sve bilo presporo. Ti si mogao, da smo tražili od škole, u jednoj godini položiti dva razreda.* Ipak, otac je došao s majkom na ređenje. Konačno mi je povjerovao da moj izbor drugačijeg života nije slučajan odabir. Bez pogovora i problema, prihvatio sam pravila mog reda, ona koja su odavno zapisana i ona koja u samostanu postoje, a da se nitko ne može pozvati da je to pročitao u nekom ljetopisu, godine Gospodnje te i te. Ali nije baš sve tako jednostavno. Ponekad pogledam braću i pomislim da sam bolji i pametniji od njih. Bude mi smiješno kad nekom za rođendan dugo pjevaju pjesme iz kraja odakle je došao ili šlagere. A onda me muči da se to što mislim odražava na mojem licu i osjećam krivnju i kajanje jer tu zaista nema mjesta ni taštini ni izdizanju. Ne želim obmanjivati ni sebe ni druge, ali jedno pravilo unutar reda, ako Ti je, Bože, draže regulu, nisam uspio uvježbati. Možda taj izraz nije najpametniji, ali u ovom času drugi mi ne pada napamet. A to je da sve ljude moram jednako voljeti. Pa pitam ja sad Tebe, postoji li neka vaga, neka mjera za ljubav? Nije li srce čovjeka koje bira po nekoj višoj tajni? Upoznao sam jednu vrlo zanimljivu ženu pa se s njom dopisivao. Onda bi me uhvatio strah da ne skrenem s pravog puta, pa bih se povukao, prođe po dva, tri mjeseca i ja joj se ne javim. A onda, jednog dana, poslala mi je *mail* i napisala kako je za prijateljstvo potrebno dvoje i da ja očito nisam onaj koji bi znao i umio prijateljstvo održati. Ništa joj na to nisam odgovorio, ali zaboljelo me. Ja sam krivac, bio sam svjestan da prema njoj nisam ravnodušan i da nisam postupio kako treba. Umorila se od mene i svih mojih oscilacija u raspoloženjima. Sad mi nedostaju njezine riječi, nježnost koju mi je njima nesebično darivala.

Bila je to veza duhovne naravi. Nisam taj gubitak prebolio, kao što niti do danas nisam naučio biti jednak prema svima. Imao sam u toj osobi nekog svog. Vidiš, tu smo u problemu! I kao da čujem kako me pitaš da što mi to znači imati nekog svog pored toliko braće i sestara koje najčešće mene traže da ih ispovjedim. O tome bolje da ne govorim, svačeg se naslušam. Svačeg i ničeg. Tako Ti je to. A konkurencija vlada na sve strane, pa se i ja uhvatim kombinatorike kako bih se domogao nekog visokog položaja u crkvenoj hijerarhiji. Onda me taj karijerizam pusti. Ali znam biti naporan sâm sebi, pa kako onda neću i drugima? Iskreno rečeno, nisam zadovoljan sâm sa sobom, daleko sam ja i predaleko od čovjeka kakav bih trebao biti i kakav sam zamišljao da ću postati. Ponekad se pitam kakav bi mi bio život da se nisam zaredio, kakav bih ja bio suprug, djeci otac?

Svjestan sam da ne poznajem vlastito srce, znam biti i ljubomoran, zavidan. Neki dan gledao sam u lice subrata koji je razgovarao s jednom ženom i prepoznao sam kod njega predivan osjećaj cjelovitosti. Da, on je imao nekog svog. A ja? Ti, Gospodine, znaš sve moje misli, sve moje tajne, Tebi se ispovijedam, Tebe molim za pomoć. Ti si vrhovni liječnik, Onaj koji iscjeljuje i tijelo i dušu. Odjednom, od zelenog grmića učinilo mi se da vidim anđela Gabrijela, glasnika novih vijesti. Zacijelo će ih biti, novosti, premda bih se radovao i anđelu Rafaelu koji liječi ljude, jer cipele su me jako našuljale. Mislim da su mi pete pretvorene u rane. Mučim se hodaćući i govoreći Ti što mi je sve na duši. Ti, Jedan, hodaš ovim putovima i bespućima sa svakim od nas. Svatko ima neku svoju priču, neki svoj jad o kojem ne govori, a pritišće mu dušu. Ono što je u podsvijesti, u ovom hodu izlazi na vidjelo. Tako sam nespretna u svakodnevnom životu, puno puta ne znam što trebam reći, a što valja prešutjeti. Smiluj se, Bože, meni, ali i svim ovim ljudima s kojima koračaš. Svatko moli, a Ti znaš, kao što i mi u dubini duše znamo, da Tebe sve te molitve neće promijeniti, ali na nas će utjecati. To sam siguran. Ja, Tvoj Josip, molim te da nas razumiješ i pomogneš nam biti bolji ljudi. Uh, sigurno su mi krvavi žuljevi, ne znam što je gore, da skinem cipele i idem dalje bos ili da ih opet navučem? Još malo i eto nas na odmorištu. Vidi, ide Tina, nešto je namrgođena.

TINA: Ovdje mi se čini kao da će mi nebo pasti na glavu. Posljednje što su oni koji me dobro poznaju mogli od mene očekivati, to je da ću se uputiti na hodočašće. Kad sam im to priopćila, mislili su da ih zafrkavam i počeli pričati viceve. Nitko ono što sam rekla nije uzeo za ozbiljno. Nisam im zamjerila jer takva je geografija mog života, takav je zemljovid onog što sam dosad uradila. A ruku na srce, nisam ni od onih bogomoljki koje svakog dana ili svake nedjelje dolaze na misu. Ne, nisam ja od te sorte. Mnogi koje sam tu upoznala bili bi zgroženi da znaju koliko često bogohulim i ljudima govorim da Boga nema. I svađam se s njima kad tvrde suprotno, govoreći im kako su neuke budale, da je nebo prazno, da postoji samo za satelite i avione. I da kako pametan čovjek može vjerovati u sve te budala-

štine. I što sam znala biti više ogorčena, više bih ružnih riječi izrekla. No činjenica je da se od svega toga nisam osjećala bolje i nisam bila sretnija. Po horoskopskom znaku sam račica, podložna vodi i mjesecu, snažnim plimama i oseka. Danas umilna, sutra goropadna. Jedan trenutak euforična, a drugi depresivna. Mislim, zapravo, da već godinama patim od depresije i da nisam znala sama sebi pomoći niti zatražiti pomoć. Često izvodim gluposti, majmunarije, nasmijavam ljude do suza, a istovremeno duboko u sebi tugujem, bespomoćna, ranjiva kao dijete. I to dijete sam ostala, premda je moje djetinjstvo prestalo kad sam imala jedva šest godina i kad su moji roditelji odlučili otići na rad u Njemačku. Kao da je bilo jučer, vidim njihova lica stisnuta uz prozorsko staklo, mahali su mi iz autobusa. A ja sam znala da su me napustili, izdali oni koje sam najviše voljela. Baka me primila za ruku i jedva odvukla kući s autobusnog kolodvora dok sam ja očekivala da će se autobus svake sekunde zaustaviti i da će mama i tata potrčati prema meni i reći da su se predomislili i da nikud ne idu bez mene. Ali to se nije desilo. Mnogo se toga tad, a ni poslije u mojem životu nije desilo. Bajke nisu dio moje sudbine. Te noći, dok sam neutješno plakala u krevetu, znala sam da je moje djetinjstvo završilo. Sve lijepo u što sam vjerovala se razbilo. Nisam se niti sagnula skupiti komadiće. Onda kad sam već bila nešto starija, putovala bih sama u Njemačku pa nakon nekog vremena iz Njemačke u Hrvatsku, roditelje više nisam doživljavala kao bliske osobe, a i ja sam za njih bila stranac i nepoznanica. Postali su mi kao bankomat za izvlačenje novca. A droga se prodavala na sve strane, u školi i pred školom, dilali su ju moji vršnjaci za starije, skrivene majstore. Srozavala sam se svakim danom sve niže, zaglibila do kraja, prijetio mi je i zatvor zbog krađe u kojoj sam sudjelovala. Oko očiju sam imala tamne podočnjake. Droga me pojela. A onda se ipak jedna prijateljica zauzela za mene i uvjerila me da moram na liječenje. Bio je to težak period, nisam bila svjesna koliko sam bila ogrezla u zlo, u laži, postala sam manipulativna. Ipak, izvukla sam se, ali posljedice su ostale. Godine drogiranja oduzele su mi vrijeme, a vrijeme ne možeš ni sa čim nadoknaditi, puno toga lijepog nisam proživjela. Pa tako i danas žudim za slobodom, a ne robovanjem, žudim raditi što hoću, ići kamo hoću, jer dok sam bila ovisnik, sve je bilo svedeno samo na jedno, kako doći do droge. Drugo nije postojalo. Imala sam poslije sreću i zaposlila se, ali ni to nije zgoditak na lutriji, jackpot, jer kući se vraćam umorna, iscrpljena. Često me hvata bijes i nezadovoljstvo. Ljuta sam na sve, na život, i na samu sebe. Izmiče mi smisao života. Nije sa mnom lako. Ipak, sad znam kad sam u minus fazi pa uzmem nešto za smirenje da ne ludujem. Pitam se, zapravo, što ću ovdje među svim tim pobožnjacima, jer Bog i ja nismo se baš često susretali... tko zna, možda je On bio blizu mene i spašavao me, samo ja tog nisam bila svjesna? I sad smo nas dvoje, Bog i ja na Vi. Ili, zašto da ne, pređimo Gospode od danas na Ti. Pa ću Ti ja lijepo priznati kako ne znam i nisam sigurna koliko se možemo

zbližiti. I dvojim je li odluka krenuti na hodočašće moja ili Tvoja. To ćemo znati na kraju puta, ali Ti mi nemoj, zbog nečeg što ću reći ili napraviti, zamjeriti, a ni ja neću na sav glas vikati da Te nema i da ne postojiš. No ako vidiš u moje srce, onda si siguran da Te tražim. I ne zaboravi, zovem se Tina. Možda to Tebi nije važno, ali ja želim da me dozoveš mojim imenom, ne nekim drugim. Pročitala sam u jednoj knjizi da ako čovjeka na samrti zovneš njegovim imenom, da ga na taj način možeš dozvati svijesti.

Godinama se toga nisam sjetila, a vidi sad?! Noć se spustila. Gladna sam i spava mi se. I ako to već želiš čuti od mene, zvijezde su Ti prekrasne. Super si to stvorio. Kapa dolje. Netko me zove: *Tina, Tina!* ili mi se pričinja. Bogu hvala, sklonište je na vidiku .

TINA: Hej, filmašu, što ćeš ti ovdje?! Došao si moliti Boga za pomoć jer ti nisu odobrili lov za novi film? Propala ti je Pula, od arene možeš kući ponijeti samo kičast suvenir od gipsa. Nisu te ove godine pozvali ni na otvorenje Motovunskog festivala. Malo si začuđen, je li, odakle ja sve to znam. Pa ne živim na mjesecu. Nabio si na čelo šiltericu pa si mislio da te nitko neće prepoznati. Tako ti je to, baš kad želiš ostati anonimn, netko te pozdravi, kao ja sad tebe. Ali nikako me ne ide u glavu što ćeš ti na hodočašću i što sve kaniš okajati?! Bilo bi zanimljivo o tom malo s tobom na miru pričati. Svašta bi još mogla saznati. Tabloidi bi o tom mogli pisati, a tko zna, mogla bih i ja koju paricu usput na informacijama zaraditi.

FILMAŠ: Hajde, Tina, ostavi me na miru. Nemaš pametnijeg posla nego mene daviti. Vidim da imaš vremena na pretek jer si sva u tetovažama. Mogli bi te izložiti kao eksponat što je sve čovjek od svoje vlastite kože u stanju učiniti. Uostalom, ludilo i neuroze kod različitih ljudi različito se i manifestiraju.

TINA: Mene si se dokačio? Neće ići. Nego, daj obrati pažnju na onu književnicu, na tu mačku koja se skriva iza stupa. Svako malo vadi iz džepića bilježnicu i nešto zapisuje. Sinoć sam ju pitala skuplja li možda građu za novi roman. Ništa mi nije odgovorila, samo je tu tekicu ponovno gurnula u džep. Vidim da nismo s iste planete. Šutljiva je i očito razmažena. Ta se rodila sa zlatnom žlicom. Da joj gladnoj padne na pod kriška kruha, ta ne bi samo malo puhнула i pojela ga. A, ne! Ta bi izabrala i dalje gladovati. I ti sâm odmjeravaš ovu princezu na zrnu graška u najnovijim *timberlenkama*. Ti se dopada opis? Bilo bi zanimljivo gurnut' glavu u njezinu naprtnjaču i vidjeti što to ona danima vucara po ovim vrljetima. Pretpostavljam da unutra ima više papirnatih i vlažnih maramica nego knjižica s nabožnim pjesmama za hodočasnike. Pitaj ju nešto! Primijetit ćeš koliko je odsutna duhom. Svako pitanje polako ponovi. Skužila sam joj štos, tako dobiva na vremenu. Nisam ti ja od jučer. Sve mi se čini da ne zna što bi sa sobom. U očima joj se vidi razočaranje. Znaš onu foru – svečanost poezije u čast Vesne Parun? Onda se ekipa u Zagrebu dogovori i sjedne u dva auta, u jednom se vozi žiri koji zna kom treba dodijeliti nagradu, plakete su već

napisane, a u drugom autu se vozi ekipa kojoj će biti uručene. Bila sam lani u Krapini i sve to pratila onako, kako se to kaže, iz prvog reda i poslije sam slijedila trag tog pjesničkog izleta po medijima. Pa da, u biografiji, pardon, životopisu lijepo je kad se može napisati gdje je sve netko nagrađen. A ako već nema nagrade, onda može i pohvalnica za poeziju. Pohvalnica? Kaj me gledaš kak' telac u šarena vrata? Provjeri ak' mi ne vjeruješ. Ima i toga. Fora, dobra fora, ali nekako mi to više zvuči kao listek za mamu, tatu, bake i djedove da se mogu prenemagati pred susjedima i rođacima. Ipak, dok tako gledam našu spisateljicu dok se skriva iza stupa sa željom da bude nevidljiva, ipak se pitam odakle joj ta dubina u stihovima, mogu si zamisliti da nije luda za nastupima, naročito ne po selendrama i birtijama. Nju takva raja ne može razumjeti. Sigurna sam da najbolje pjesme u javnosti i ne čita. Piše onak', nekako pomaknuto i samo da naslutiti kako zna mnogo više nego je spremna to podijeliti s drugima. Čula sam da ima odraslo dijete, ali o tom nigdje ništa ne možeš pročitati. Nema je ni na Facebooku ni na Twitteru. Filmaš, daj se malo prošeci do nje. Nikad ne znaš gdje te čeka srećica, a vidim da si potonuo, sav si potuljen. Znam da te živciram sa svojim primjedbama, ali i ti mene živciraš jer uopće više ne ličiš na sebe. Nestao je iz tebe sav žar. Stala sam na nešto. Krunica! Bože me sačuvaj, gazim po krunici koju je netko izgubio! Je li ja to dobro čujem? Netko svira usnu harmoniku. (*glazba*) Strašno je zahladilo. Bilo bi mi bolje da sam otišla na more, a ne u ova brda u zemlji nedodijeli. I ove stijene oko nas i pogled u provalije! Čim padne sumrak, mene obuzme tjeskoba. A opet, i to mi je draže od one gužve u Splitu ili Dubrovniku, umjesto ljepote kamena prilijepi se na nečije znojno tijelo i zaglaviš među turistima. Umjesto mirisa mora, daviš se u mirisu ćevapčića, pizza, hamburgera. Lovaše uglavnom i ne vidiš.

Kako bi bilo da se malo prošeeš?!

TINA: Opa, stari, namrgodili smo se. Bit će tu u skloništu gromova i munja. Oluja je već počela.

PRIPOVJEDAČ: Moj glas vam se čini nepoznat. Pitate se tko sam? Vaš pripovjedač. Onaj koji je uvijek u vašoj blizini, ali ga ne zamjećujete. Ja sam onaj koji sve bilježi i utiskuje u dušu kod vaše sudbine. Zapis na koji ne možete utjecati jer i ne znate da postojim, pa tako ne možete doći u napast da me potkupite kako bih nešto drugo unio u sliku koju ćete sa sobom u smrtnom času s ovog svijeta ponijeti. U svjetlu ili tami, ja sam vaše uliveno motrenje. Znam kad, nevine duše, padnete u šake neprijatelja i osjećate se bespomoćni, znam kad nesebično pomažete drugima, znam kad tugujete i kad ste sretni. Ja sam onaj koji se raduje kad se smijete i koji plače kad vi plačete. Ali ja nisam onaj koji može promijenit' vašu sudbinu, ja samo bilježim. Ali ne strahujte, ona nije statična i jednom zauvijek zadana. Možete ju promijeniti molitvom, milosrđem i kajanjem. Jedino ja znam broj dana koji su vam na zemlji poklonjeni. Mnogo je kušnji i

strašnih čuvara prolaza koji vam ne daju napredovati. I samo oni koji nađu snage pobijediti tamu dalje napreduju. U snu takvima pomažem naći i doživjeti ono što im budnima nedostaje. S vremenom postanu dobri čitači znakova. Tumači tajanstvenih poruka. U skloništu upaljene su svijeće, drugog svjetla nema. Mrak se razlio kao crna tinta i vani sve prekrio. Ništa se ne vidi. Navučeni su zastori od teških, tmastih oblaka. Samo ću ja povremeno izlaziti van i ulaziti u sklonište, čuvajući vas od sjećanja na sve što ste proživjeli. Na trenutak naći ćete se u bestežinskom stanju, čudno opijeni, u drugu sferu uzdignuti. Ni na nebu ni na zemlji. A onda ćete se svi razbuditi od gromova i munja.

Iz vas će poletjeti čudne ptice, zalepršat će na sve strane, zbunjeni i uzbuđeni pokušat ćete zadržati u duši slike koje su se oslobodile iz vaše duše. Uzalud. Kružiti će oko vas, nastat će kaos, neće ih vaša umorna tijela biti u stanju pokupiti i sakriti. Inicijacijsko putovanje u ovom gnijezdu-skloništu upravo počinje. Tko tu ne ostavi svoju nepotrebnu prtljagu, taj na novi uspon neće moći. Ključat ćete jedni drugima bubrege i jetru, rezati pupkovinu, razdirati na srcu verižnjaču, rasplesti sve što je čvorićima i čvorovima svezano. Ptice panike već slijeću na krošnju drveta koje je izvrnuto, korijeni dotiču Nebo, na prozračnim granama blješte uspomene dok se indigo noć sve više zgušnjava.

EVA: Ma, što je ovo? Je li to sklonište za sve nas? Za koga su ga napravili? Za Snjeguljicu i sedam patuljaka? Ma što blebecem, ne bi bilo dovoljno mjesta ni za njih. A vidi te uske krevetiće kao da smo društvo anoreksičara. A ti što neprekidno cmizdriš otkako smo krenuli na hodočašće, daj se već jednom saberi i prestani tuliti! Stvarno si me počeo nervirati, kao da se svinjarije u životu samo tebi događaju. Pogledaj ovu ćelavicu. Misliš da će se svaki trenutak onesvijestiti. Zna ono dobro, ne mora biti Einstein pa da shvati koliko je sati. A ne plače. Jesi li ju možda upitao koliko ima godina? Kakvi su joj bili planovi? A ne. Životna drekarija samo se tebi dogodila. Ušuti ili ću te ja ušutkati!

MIA: Zašto sad svi buljite u mene? Da, buljite, ne gledajte u pod. Svi ste maločas buljili. Umirem, moglo bi se reći vama pred očima, pa što? Možda je to previše za vaše nježne, fine dušice? Trebala bi krepavati na intenzivnoj, na nekom izoliranom onkološkom odjelu, a ne izazivati u vama loš osjećaj dok me gledate kao da bi se to možda uskoro moglo dogoditi i nekom od vas? Ne možete izolirati u životu sve što vam se ne sviđa. Ako vam je muka gledati u moju ćelavu glavu i nezdravu boju lica, a vi gledajte negdje drugdje.

A ti, Eva, što urlaš po tom skloništu, nedostaje ti ovo ili ono, krevet ovakav ili onakav, kupaonica sva u mramoru, možda i *jacuzzi*? Čisto sumnjam da kod kuće živiš u dvorcu ili te možda Todorici pozivaju vikendom u Kulmerove dvore? Proseravaš se. To radiš. Znam ja dobro na što slične vaše potleušice na Kajzerici koje takvi kao ti nazivaju kućom ili stanom. A

i djecu si ostavila mami, koja je već stara i umorna, na brigu i čuvanje. Tko zna, daj si razmisli, možda bi Bogu bilo milije da si ostala s njima i skuhala im nešto što vole i pričala s njima i nasmijavala ih, nego što tu nas daviš. Uopće me ne čudi da šljakere poput tebe iskorištavaju. Zna se samo derati, ali točno zacrtati što hoćete i kako to provesti, a to ne. Malo bumo protestirali pa onda si popili gemišteca i pemo domov. Kaj ne? A da ujedinite sindikate, pozovete cijelu Hrvatsku na noge da se konačno probudi i kaže: *Dosta je?* To ne. Glavna deviza je i dalje *ni reč da bi rekel ni suzu da bi spustil*. Razmisli si malo i o tom. Hoću li ja umjesto tebe stajati na nekoj barikadi i vikati: *Domoljubi, dosta ste nas pljačkali!* A što se tiče onog tvog kretena doma koji te ostavio, samo jedno ću ti reći: *Ženska glavo, imaš više sreće nego pameti!*

JOSIP: Dajte, cure, malo se stišajte, ima nas koji smo umorni i rado bi barem malo odspavali. Nije mi drago da se svađate, radije molite. Imajte obzira prema drugima i birajte riječi. Niste na tržnici, i goropadne piljarice su pristojnije od vas.

TINA: O, vidi, vidi tko to popuje. Nismo ti mi ovčice u tvojoj crkvi pa da nam prijetiš vragom i paklom. Nek ženske govore kaj hoće. Ne buš im ti to zabranil. Ti, koji pojma nemaš o stvarnom životu, ali dijeliti s visoka savjete, to znaš. Tko ti je dao to pravo? Misliš da si nešto bolji od nas? Pet dana tu zajedno hodamo, a zatajio si do večeras da si redovnik i da živiš u samostanu. I ti bi Evi držao prodiku, a nisi u životu platio račun za struju ili vodu. Nemoj samo od nas sirotinje još početi ubirati novac kak' da smo na nedjeljnoj misi. Samo ti prevrći očima i križaj se kak' da sam črni vrag. I da jesam, a kaj to tebe briga? Samo još fali da ispružiš svoju bijelu rukicu s nježnim, dugim prstekima da ju poljubimo. Kaj god! Svašta ćeš se ti još naslušati. Nismo ti mi stare bakice na ispovijedi, dok ti u onoj škatuli s druge strane zijevaš i umireš od dosade. Mi smo ti život. Stvaran život, i to poprilično pokakani.

JOSIP: Tina, za Boga miloga, pa ti zbilja huliš! To nije u redu. Ja tebe ni sa čim nisam uvrijedio. Mogla bi imati barem malo poštovanja prema jednom svećeniku!

TINA: Da, prema svećeniku koji je tajio tko je. Tko si ti zapravo? Gospodin bezgrešni. Čula sam te kad si Erika pitao, pokazujući očima na mene: *A tko je ona mala istetovirana?* Pun si predrasuda, a sve nešto glumataš finjaka. Dobro sam još i prošla da nisi glasno pitao: *A što će ona drogerica s nama?* Hoću li ja tebi tumačit' što je istinska ljubav ili ti meni, koji glumiš sebi i dragom Bogu da sve ljude voliš jednako? Stari moj, istinska ljubav je za tebe neotkrivena galaksija. Vjerojatno su ti godinama ispirali mozak o ženi zmiji i grešnici pa nikog od nas žena ne možeš ni u oči kao čovjek pogledati. A ja ću ti nešto reći: *Adam je prema Evi bio inferioran. Dobro si me čuo. I- n- f- e- r- i- o- r- a- n. Da nije bilo Eve, još bi kao trut pod drvetom knjavao!*

JOSIP: Ja te zbilja molim da prestaneš. Da imaš imalo srama, ti bi se sad, ne samo meni nego svima ispričala. Dobro, priznajem, možda sam pogriješio što odmah nisam rekao da sam redovnik. Ali što bi to promijenilo? Što mi zamjeraš? Da nisam bio iskren? Nisam. U redu?!

ERIK: Pa dobro, smirite se, nećemo se valjda do jutra svađati. Možemo se dogovoriti da jedna grupa spava četiri sata, a jedna za to vrijeme moli i zatim se zamijenimo za mjesta.

MIA: Ma vidi ti birokratu! Naš uvaženi školovani činovnički kadar. Boli tebe dupe što ja imam tumor. Ti bi samo pogledavao na svoj šminkerski sat i brojao minute i sate pa da me izbaciš iz kreveta. I onda neka ja molim na hladnom jutarnjem zraku. Čovječe, znaš li na kojoj smo nadmorskoj visini? Pojma nemaš. Glavno da imaš tu skupu čuku na ruci. A zamisli si ovaj scenarij, ako noćas odapnem, ti ćeš biti među onima, skupa s ovim redovnikom, koji će me kilometrima nosit' u dolinu do svetišta. Kako ti se sviđa ta varijanta? Vidjela bih ja vas dvojicu da vama netko hladno uruči komad papira na kojem piše da umirete. Gledate u vrhove gojzerica. Zbilja su jako interesantni. A ti, filmaš, tako da znaš, od mog slučaja nećeš snimiti film o curi zvanj Mia luzerica.

FILMAŠ: Sad si se mene dohvatila, daj me pusti na miru! I ti, Tina, izigravaš tu neku sveticu kao da se ne znamo godinama. Nisam ti ja kriv što si upala u loše društvo i pikala se. Pola života si prespavala u bunilu. Preuzmi malo i ti za sebe odgovornost. Nisu ti svi drugi krivi što si tako živjela. Prestani neprekidno upirati prstom u druge, pogledaj malo na trag svojih izbora i svoje ruke. A za moj film ti ne brini. Studirao sam u Pragu pa se u Prag mogu i vratiti ili otići u Dansku ili Švedsku. Jer pun mi je kufer potkusurivanja, ja bum malo love tebi dal, a onda buš ti dignuo ruku da ja dobijem lovu ili dobit ćeš novac, ali daj nađi neku ulogicu-rolicu za mog nećaka, mali bi htio biti glumac. Uostalom, ne moram snimati filmove, mogu u životu i nešto drugo raditi. Mogu biti programer, to mi dobro ide, ali ne sviđa mi se jer prerano od stresa umiru.

ČOVJEK KOJI PLAČE: Neka više nitko ne spominje smrt. Prije dva mjeseca moj sin od petnaest godina umro je od leukemije. I shvatite, kad počnem plakati, ne mogu se zaustaviti. A ti, Mia, možda se dogodi čudo. Ti imaš snažnu volju za životom, inače ne bi bila tu. Samo, molim te, nemoj umrijeti ljuta i ogorčena. Osjećam da to ne bi bilo dobro.

KNJIŽEVNICA: Čovjeku ponekad naprosto popuste živci, pukne mu film.

EVA: Nemoj mi samo ti o tom pričati ovako ulickana. Da te život ipak nije mazio, ne bi tako izgledala. Stalno nosiš one tvoje *rejbanice* o kojima ja mogu samo sanjati. Za lovu koju si dala za njih moja bi djeca dva tjedna imala što za jesti. Je l' to tebi jasno?! I s tim dugim, nalijepljenim noktima, tu na hodočašću možeš samo muhe na njih napikati. Otkud ti pravo da se sada snuždiš? Je li tebe muž tukao i pijan, zajedno s djecom, usred noći

izbacivao na dvorište? A ja sam šutjela jer sam se sramila od susjeda i počela sam vjerovati kako nisam dobra supruga i majka. Čekali bismo satima po kiši i snijegu da manijak zaspe pa da se vratimo u kuću i onda bi ih budila ujutro onako snene i jadne da ne zakasne u školu, a ja neispavana na posao. I ti bi, ili netko drugi ovdje, da ja dižem bunu i revoluciju?! Kad god mogu, radim i po kućama, peglam, perem prozore samo da mi djeca imaju što za jesti. Kad naiđe auto s hranom i lijekovima, bolje ti je, mala, da se vratiš kući.

FILMAŠ: Otkud, Eva, tebi pravo da nju šalješ kući? Ovo hodočašće njezin je izbor, jednako kao i tvoj. Ti znaš zašto si ovdje, kao što i ona zna.

TINA: Marina, tako se zoveš, zar ne? Čitala sam tvoje pjesme i volim ih, imaju ono nešto što ti dotakne dušu. Nadam se, kad se vratimo kući, da ćemo se jednom svi naći i zamolit ću te za posvetu. Meni si simpa. Svi kažu da si darovita, samo osjećam da ti lova stalno izmiče i ne znaš zašto. Ja ću ti reći, jer ne razmišljaš poput većine. Očekuješ da ako si ti korektna, da takvi budu i drugi. Ali taj film se kod nas odavno više ne vrti. Muči te i osamljenost, moja Marina, milijarde ljudi oko tebe ima isti problem.

JOSIP: Iznenadjen! Tina kad hoće može biti draga i umiljata.

TINA: Pusti ti mene, nego voljela bih, ako ništa drugo, nego da napokon shvatiš što je ljubav. Mia je zaspala. Pomolimo se svi zajedno da se ujutro probudi.

PRIPOVJEDAČ: Pripovjedač? Upravo tako, prepoznajete mi glas. Već ste pomislili da sam nestao. A, ne, tu sam, stalno sam tu. I u ovom osmom, posljednjem danu hodočašća. Naša povorka hoda zavojitom stazom, bijeli trag ispod plavog neba bez ijednog oblaka. Ta staza koja krivuda i lagano se spušta u nizinu, vodi ravno do svetišta. S mjesta na kojem se sad nalazi crkva, vidi se kao na dlanu ruke, a i hodočasnici koji ulaze u nju i na drugom kraju izlaze zamišljeni, kao da su napokon otkrili tajnu svijeta i vremena. U svetište neki ulaze na koljenima. No odjednom nastaje ispred crkve komešanje, ljudi zastajkuju i jedni drugima pokazuju na povorku hodočasnika koja se približava.

Sve su oči uprte u Josipa i Erika koji, svaki s jedne strane, pridržavaju Miju da se ne sruši. Više ju nose nego što ona nogama dotiče zemlju. Ali još diše, s vremena na vrijeme otvori oči kao da želi upiti i uliti u dušu ono što vidi, gotovo nečujno uzdahne i onda ju polako vuku i nose dalje. Iza njih hodaju Marina i Tina, Eva i Filmaš koji je napokon skinuo svoju kapu u poniznosti pred onim što vidi i osjeća. Iza njega hoda Čovjek koji plače, ali sad bez suza, jer zna da njegova bol nije samo njegova. I kad napokon stižu pred svetište, ljudi se razmiču, prave im prolaz, nitko ništa ne govori jer to je točka na kojoj se nebo i zemlja dodiruju.

Erik ispituje Mijino lice i šapne Josipu: *Još diše, još je tu.* I zatim podiže njezinu desnu ruku i lagano ju pritisne o relikviju svetca, mističnog čudotvorca. I u tom trenu Mijino lice doživljava preobrazbu. Njezino unutarnje

svjetlo probija se kroz bljedilo kože koja počinje kao alabaster sjajiti. Na licu nema više patnje, samo blagi osmijeh one koja je oslobođena. No tijelo je naglo klonulo i Josip nosi Miju iz svetišta na rukama kako bi ju položio na kamenu klupu isklesanu za odmor umornih hodočasnika. Znao je da joj nikad više neće moći reći da ga je baš ona naučila hrabrosti i bezgraničnoj ljubavi. Erik, Tina, Filmaš, Eva, Marina i Čovjek koji plače, svi su se okupili oko Mije. I duboko potreseni šutjeli. Činilo se da se cijeli svijet zaustavio. Nije bilo cvrkuta ptica ni vjetra, ničeg. Nedaleko od njih bila je stara zgrada od cigle sva obrasla u bršljan. I iz te kuće dopirao je šum koraka što ih je sve zbunilo. *To je Muzej izgubljenih hodočasnika*, rekao im je jedan čovjek i dodao prije nego što je nestao: *To su duše onih koje su krenule na put, ali nikad nisu pronašle put do svetišta jer nisu našli put do samih sebe.* I kad njihovi koraci utihnu, čuje se glas nadnaravnog bića koje pjeva: *Jedna je duša svih duša. I u tami svijeta samo ljubav sjaji.*

KRAJ

Zdravko Gavran

Uvodna riječ

Okvirna tema lanjskih, jubilarnih 40. Zagrebačkih književnih razgovora bila je *Što je književnost danas?*. Takvim odabirom teme Povjerenstvo za ZKR kanilo je posvijestiti to da se tijekom pola stoljeća, koliko se dugo Razgovori održavaju (u prvo vrijeme bijenalno), promijenila i književnost i refleksija o njoj. Posvijestiti iskustvo da su u međuvremenu među umjetnostima u prvi plan nadrle određene umjetničke vrste, napose one novije kao što su film, strip i moderna (masovno privlačna) glazba, da su sve umjetnosti doživjele preobrazbe te da je i književnost i umjetnost uopće u svojevrsnoj krizi i svoga sadržaja i svoga smisla i kriterija umjetničkosti.

O odnosu *klasičnoga* i *popularnoga* u književnosti razgovaralo se je prethodne godine. O odnosima među raznim vrstama umjetnosti i književnosti te o odnosima književnosti i društva, književnosti i povijesti, književnosti i znanosti, književnosti i vjere, književnosti i rata, književnosti i tržišta, književnosti i prevodilaštva, nacionalne književnosti i *Weltliteratur*, o tradiciji i individualnome talentu, o kakovostima i kakvoćama umjetničkih djela, o hrvatskoj književnosti u europskome i svjetskome kontekstu, o književničkom organiziranju, nakladništvu, knjižničarstvu i predavanju književnosti... govorilo se je dosad u okviru zasebnih tema. A na svakim Razgovorima dolazi i do prožimanja raznovrsnih pristupa, aspekata i presjeka s, te godine, glavnim tematskim poljem.

Na ovogodišnjim (g. 2020.) Zagrebačkim književnim razgovorima okvirna je tema *Književnost i pamćenje*. Ona će se logično nastaviti na prošlogodišnja intelektualna, esejistička, analitička, sintetička i praktička razmatranja o tome što *umjetnost riječi* jest danas, u čemu se razlikuje od one jučer i prekjučer, kako prolazi na *tržištu*, a napose što ju čini osobitom, a što nenadomjestivom bilo kojom drugom umjetnosti ili znanosti. Odgovori koji su dani uvijek su, dakako, parcijalni. No cjelovitost je ionako ideal; Zagrebački književni razgovori donose izoštrenja i hrabre prodore, a

prije svega drugoga, oni su mjesta razgovaranja, duhovne razmjene i susretanja ljudi različitih jezika, svjetonazora i gledišta. Oni hrvatskoj intelektualnosti donose obogaćenja, proširuju obzore i produbljuju uvide – ne samo u svijet književnih fenomena nego i u *širokopojasni* svijet u kojemu živimo i potvrđujemo se kao književnici i intelektualci, kao ponosan narod i kao zrela kultura.

Auktorski prilozi prošlogodišnjih sudionika, koji se donose u ovome bloku u Republici, to će zorno potvrditi.

Miro Gavran

Književnost je još uvijek važna

Unatoč tomu što se u novije vrijeme može čuti tvrdnja kako književnost nije važna kao nekada i da književnici nemaju onu aureolu koju su imali u osamnaestom i devetnaestom stoljeću, ovim kratkim tekstom pokušat ću argumentirati svoj dojam da su i u naše doba književnost i književnici još uvijek važni, odnosno da se tako percipiraju i da im se pridaje mnogo veće značenje nego brojnim drugim djelatnostima i profesijama.

Pojavom novih medija, od radija, filma i televizije pa sve do interneta, često se moglo čuti mišljenje da će ti mediji istisnuti književnost i učiniti ju manje atraktivnom. Neki su išli tako daleko da su najavljivali smrt romana i smrt književnosti u bliskoj budućnosti, do čega nije došlo.

Zavodljivost tehnoloških novotarija i njihova masovna popularnost u prvim godinama od njihove pojave pomutila je razum i najumnijima, pa su tvrdili kako će novi medij svojom superiornosti i snagom poništiti važnost starijih medija, učiniti ih praktički nevažnima. Ali uvijek se, nakon početna oduševljenja, došlo do svojevrstna *otrežnjenja* i spoznaje da je novi medij tek nakratko bio *pomodarski hit* čija se snaga i blještavilo zgasnulo pojavom nekoga novog medija.

I radio, i film, i televizija, i internet preuzimali su i *krali* od književnosti, a da pri tome književnost nije izgubila ništa od svoje važnosti i privlačnosti. Književnost bi nakon pojave svakoga novog medija postala još više svojom, samosvjesnijom i posebnijom.

Istini za volju, moram priznati kako su filmovi i televizijske serije na posredan način utjecale na strukturu nekih suvremenih romana. Postupak filmske montaže, kojim se brže prelazi iz jednoga u drugi prostor i kojim se u trenutku povezuju dvije ili više linija pripovijedanja, postao je vidljiv i u literarnome postupku suvremenih romanopisaca.

Ozbiljniji literarni teoretičari i književni povjesničari, kada pišu o novijim literarnim razdobljima, nerijetko navode i najvažnije filmove koji su se

pojavi u godinama u kojima su se pojavila književna djela koja tematiziraju, znajući da je razvidan njihov uzajamni utjecaj.

O tome kako se s pojavom dnevnih novina pojavila i afirmirala kratka priča, već su mnogi prije mene pisali tako da se zadovoljavam tek podsjećanjem na to kako nova *platforma* može poroditi i novi književni žanr.

Također ću se zadovoljiti tek podsjećanjem na to da je pojavom interneta poezija dobila neku novu priliku za život, neki nov zamah koji su joj prije nešto više od pola stoljeća dali popularna glazba i pojava masovne uporabe gramofona i ploča.

Pojavom interneta, WhatsAppa i Vibera najkraći mogući filmovi postadoše nevjerovatno popularni tako da su neki od tih začudnih vic-filmića u dan ili dva znali imati desetke tisuća pregleda.

Ali vratimo se ozbiljnoj književnosti u ovome našem vremenu. Usudim se ustvrditi kako i danas od književnih djela, a napose od romana, čitatelji očekuju dobiti razumijevanje svijeta i sveukupan pogled na čovjekovu egzistenciju. Naša svakodnevica, naš život, razmravljeni su u tisuće naoko nepovezanih, nevažnih događaja i doživljaja, na desetke tisuća trenutaka koji nam se ponekad čine rasutom zbirkom beznačajnosti i banalnosti kojima poželimo dati uzročno-posljedičnu povezanost i bilo kakav smisao.

Pojavom romana kao da smo napokon uspjeli dati komprimiran prikaz kompleksna života, jasan i povezan doživljaj svijeta kojim smo omeđeni i determinirani. Roman je postao nešto poput slike našega života u malome, nešto poput zgusnuta prikaza naše stvarnosti i svijeta, s jasno vidljivom uzročno-posljedičnom povezanosti. Zahvaljujući romanu, prikazani životi imaju svoju boju, okus i miris, neki viši smisao i svojevrsno opravdanje.

Prije stotinjak godina u Europi se vjericima izjašnjavalo 98 % ljudi, pa su tada tumačenja ovoga svijeta ljudi dobivali od religije. Preostalih 2 % ateista pokušavali su od filozofije dobiti odgovor na pitanje tko smo, kamo idemo i koji je smisao našega postojanja na ovome svijetu.

Dok pišem ovaj tekst, teče godina 2019., a u Europi se broj vjernika i ateista izjednačio. Živimo u vremenu kada se više ni vjernici ne zadovoljavaju samo religioznim tumačenjem svijeta, a na filozofiju se uglavnom gleda kao na arhaičnu misaonu disciplinu od koje malotko traži odgovor na najvažnija pitanja života i smrti.

Usuđujem se ustvrditi kako danas više nego ikada ljudi od književnosti, a posebice od romana, očekuju dobiti odgovor na pitanje tko smo mi danas i kakav će naš svijet izgledati u bliskoj budućnosti. Suvremenost i bliska budućnost plaše današnjega čovjeka, zbunjen je brojnim mijenama u političkome i društvenome životu, zbunjen je novim pogledima na psihologiju, na međuljudske odnose, na medicinu, na bioetiku, na ljudsku seksualnost i ljudsku duhovnost.

Podsjećam vas da su proteklih desetljeća iznimnu popularnost stekli distopijski romani koji su podjednako razobličavali sadašnjost i prorokova-

li neposrednu budućnost čovječanstva. Spominjem najpopularnije: Aldous Huxley: *Vrli novi svijet*, George Orwell: *1984*; Ray Bradbury: *Fahrenheit 451* i nedavno objavljeni romani Michela Houellebecq *Pokoravanje* i *Elementarne čestice*.

Pokazalo se da, pored interesa za književno djelo pisca kakav je Houellebecq, čitatelje zanimaju i njegovi kontroverzni stavovi o životu, politici, čovjekovoj sudbini i budućnosti. Čitatelje zanimaju stavovi suvremenih pisaca o tijekovima naše povijesti, o kompleksnim društvenim, međuljudskim, međunacionalnim i međuvjerskim odnosima.

Još uvijek u svijesti mnogih čitatelja živi ideja kako književnik treba biti glas i savjest ovoga vremena, svoje zemlje, svoje nacije ili sveukupnoga čovječanstva.

U globaliziranu svijetu čije trendove u svim djelatnostima, a tako i u književnosti, diktiraju veliki centri moći, književna djela koja dolaze iz manjih zemalja ili iz jezika kojima govori manji broj ljudi u opasnosti su ostati *nevidljivi*.

Ali, bez iskustva o kojima svjedoče pisci malih zemalja i malih jezika, ne možemo imati sveobuhvatan pogled na doživljaj svijeta koji očekujemo od svjetske literature.

Doista se drukčije živi u Litvi, Slovačkoj, Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji, Makedoniji ili na maloj Malti nego u Sjedinjenim Američkim Državama, Francuskoj ili Rusiji.

Suvremeni čitatelji, poput čitatelja iz prošlih stoljeća, za literaturom posežu i iz želje da putem nje poduzmu svojevršno putovanje po predjelima u kojima nikada nisu bili i vjerojatno nikada neće biti, ali će zahvaljujući tim djelima dodirnuti na posredan način iskustvo drugih ljudi i dalekih nepoznatih podneblja.

Kada je u pitanju kazalište, u novije vrijeme, kao i u vrijeme socijalizma, pojedine angažirane drame, satire i komedije pretendirale su na društvenoj i političkoj kritici, na tumačenju i mijenjanju ovoga svijeta, na ismijavanju brojnih društvenih devijacija.

Čak i u poeziji znademo zamijetiti potrebu za angažiranim tumačenjem ovoga svijeta i za njegovim mijenjanjem i *popravljanjem*.

Iznimno sam često proteklih godina znao primijetiti u nekim ozbiljnim publicističkim, sociološkim ili politološkim tekstovima da autori, kada žele dati ozbiljnost svojim tvrdnjama, citiraju književnike i njihova djela ili njihove intervjuje. I ta činjenica uvjerava me kako književnost i književnike još uvijek smatramo važnima, te je i to dokaz kako se od književnika i njihovih djela mnogo očekuje i da ih se ozbiljno tretira.

A da su književnici važni čak i politici i političarima, možemo potvrditi i nedavnim događajima u susjednoj Bosni i Hercegovini – nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma donesena je odluka da se otisnu i nove novčanice, tzv. *konvertibilne marke*. Nakon duže rasprave o tome koje se osobe

trebaju naći na tim novčanicama, a da ih se poštuje u svim trima konstitutivnim narodima, odlučeno je da na novčanicama budu književnici. I doista: do danas su na tim novčanicama fotografije književnika Hrvata, Bošnjaka i Srba.

Na koncu, da zaključim: književnost i književnici u prvim desetljećima 21. stoljeća još uvijek su važni. Čitatelji i društvo pridaju im veliko značenje, a na književnicima je da svojim tekstovima, intervjuima, pa i svojim životom opravdaju povjerenje koje uživaju.

Michael Dudley

Uzajamna sinteza

Kanada, moja domovina, golema je zemlja koja se sastoji od mirijada različitosti – velebna, u sebi umrežena mješavina zemljopisa i ljudskoga roda. Unutar nje ima šest različitih vremenskih zona, šest velikih regionalnih ozemlja, osam klimatskih sektora koje možemo jedne od drugih zorno razlikovati i 20 ekozona. Kanada nema službenu crkvu i privržen je vjerskomu pluralizmu: unutar njezinih granica redovno se prakticira svih dvanaest religija koje imaju najviše pripadnika. Među kanadskim državljanima nalaze se potomci više od 250 etničkih skupina. Više do 200 jezika identificirano je među stanovnicima kao materinski jezici. Jedan od pet državljana bio je rođen u nekoj od zemalja koje nisu Kanada. Četiri od deset državljana pripada prvomu ili drugomu naraštaju Kanadana.

Toronto, urbano središte u kojemu sam rođen – znan kao velik grad s mnoštvom zajednica – naširoko smatraju najmultikulturalnijom metropolom u svijetu: približno pola njegovih stanovnika rođeno je u nekoj od zemalja koje nisu Kanada; u njemu živi više od 200 etničkih skupina; i premda su francuski i engleski dva službena kanadska jezika, više od 140 jezika govori se u kućama i na ulicama Toronta. „Želi li tko putovati po svijetu“, kaže se, „treba samo krenuti u šetnju pločnikom“.

Moja omiljena tinejdžerska sjećanja odnose se na čuđenje pred torontskom multikulturalnom vitalnosti, posebice u povijesno znamenitim trgovačkim zonama Kensington i St. Lawrence, gdje subotom ujutro čovjek može svjedočiti zemaljskomu buđenju, biti zahvalan na mnoštvenosti različitih stilova odijevanja, jezika, umjetnosti i kuhinje. Varijacije tonova i aroma posebice bi me zanosile, podjarivale moju maštu. Često sam razmišljao o mnogim zemljama na svijetu te bih poželio neke od njih posjetiti na jedan dan. Upravo tom raznolikosti personalnosti, karakterā, povijesti, kulturā, rasā, jezika, vjerā torontske trgovačke četvrti izražavale su tada, a nastavljaju to i danas, transcendentnu, dinamičnu cjelovitost.

Sati vrijedni vremena koje sam provodio u šetnjama pločnicima u trgovačko-poslovnome središtu grada, u prolazima između sjedala, uzduž trgovačkih stolova i stalaka, iznutra su i dubinski oblikovali začudnost u meni i moje divljenje raznolikosti stvorenoga. Ondje sam otkrio juhu od tripica, udisao miomiris *curryja* od kurkume i kima, upoznao okus falafela i tabulea, bivao pokretan instrumentalnim ritmovima Dalekog istoka, a jednoga dana, dok sam tumarao i tumarao, naišao sam na haiku – što ga je učitelj haiku Santōka Taneda nazvao *dubokim disanjem života* – konciznu, slikovitu, u prirodi usidrenu poetsku formu koja je sedam stoljeća prije toga nastala u Japanu. Bijah zapanjen njezinim vještim opisima životno važnih jukstapozicija prostodušnosti i kompleksnosti, duhovnim i fizičkim dinamizmom, a posebice momentima s univerzalnim domašajima. Mnogo godina poslije toga, dok sam proučavao i istraživao haiku te se naprezao u pisanju, spoznao sam da ga njegova jedincatost kao najkraće pjesme na svijetu; intrigantna povijest njegova rođenja iz u sebi povezana, u skupini pisanoga stiha; i njegova impozantna globalna popularnost čine najprivlačnijim i najrelevantnijim oblikom za združene projekte.

Takvi su individualni i socijalni korijeni onoga što je postalo mojim osobnim, društvenim, kreativnim žarištem: suradnja – narodā, kulturā, oblikā, pisaca; nakana, odlučnost i djelovanje ljudi različitih glasova, podrijetla, baština, vjerovanja i jezika s ciljem izraziti i dati kao prinose svoje različite kvalitete, atribute i vještine u združen, suradnički, umjetnički projekt.

Otpriblike godine 1983. upoznao sam amatersku izvođačku trupu u Cambridgeu, u Ontariju, s kojom sam razvio prvi formalni pothvat ulaska u združeno stvaranje. Mi smo skupa su-stvarali seriju dramskih prizora, svaki od njih koliko je moguće vjerno uprizorenje iskustva koje bijaše nadahnulo moje pisanje nekoga konkretnog haiku. Uprizorenje čega u cijelosti bilo je zaustavljano i uvježbavano, a poslije je javno izvedeno na pozornici, zajedno s recitacijama tomu pripadnih pjesama: u biti, haiku-drama, koju sam susljedno nazvao *haiama*. U sklopu rezonantne atmosfere stvorene pojačanim osvjetljenjem, zvukom, kostimima, odjeljcima pozornice i kazališnim rekvizitima, ekspresivne glumačke izvedbe eksperimentalno su pozicionirale svakoga u publici kao osobna svjedoka. Nakon izvedbe dolazilo bi do hvalevrijedne otvorene rasprave s posjetiteljima.

Tijekom vremena dolazilo je do združenih projekata s drugim umjetnicima, od kojih su dva projekta bila apstraktnija po formi, a svaki je uključivao originalnu živu glazbu i recitiranja haiku; jedan je od njih u sebi sadržavao i originalno, interpretativno kretanje naprijed s integriranim, naizmjeničnim prijevodima na dva druga jezika. Svako uključivanje u projekt – od zametka, preko razvoja, organiziranja do izvedbe – bilo je bogato iskustvo, takvo da čovjeka ispunjava i osobno i kreativno. Davanje i oduzimanje različitih perspektiva, dinamička međuigra oprečnih ide-

ja, uzbudljivo kapanje nepredviđenih mogućnosti, dijeljenje međusobno povezanih osobnih iskustava... svakoga na njemu navlastit način, sve to davalo je članovima energiju, motiviralo ih te pogonilo sâm projekt, često u nepredviđenim, blagotvornim smjerovima. Dakako da je i e-pošta olakšavala raspravu i daljnji razvoj, dok su različite tehnološke aplikacije omogućivale uvježbavanje licem-u-lice u realnome vremenu, neovisno o tome kolika fizička daljina bila među sudionicima.

Kada su g. 2017. okolnosti postale povoljne time što su mi omogućile osobnu prigodu za ekstenzivno, stalno putovanje po svijetu, započeo sam razmatrati mogućnosti za komunikaciju, povezivanje i zajedništvo s drugim umjetnicima u zemljama u kojima bih se mogao naći na putovanju. Moj nakladnik preporučio mi je uspostaviti kontakt s vrsnim piscem i glazbenikom Tomislavom Maretićem dok budem boravio u Zagrebu i Tom je bio taj koji me uveo u evokativni haiku kojemu je autor Dejan Pavlinović iz Pule. Kada sam poslije posjetio njegov grad, Dejan i ja započeli smo suradnički, su-stvaralački projekt za Gradsku radionicu, nevladinu organizaciju, kojoj je predsjedao jedan od njezinih osnivača i vodećih umjetnika Marjan Sinošić. Gradska radionica energično razvija i afirmira stvaralaštvo i kulturu u toj zajednici. Njezin je pristup interdisciplinarnan, težište je na timskome radu, a među njezinim postignućima su sadržajne skupne aktivnosti, obrazovno i socijalno programiranje, program s tu nastanjenim umjetnikom te ugošćivanje radionica i kreativnih izvedbi koje se stalno održavaju.

Ivana-Nataša Turković, tomu posvećeni umjetnici različitih disciplina te Dejan i ja razvili smo razvojni projekt, istraživali ideje, improvizirali i imali probe u Društvenome centru Rojc, bivšem vojnom zdanju koje sada vitalno funkcionira kao *alternativno mjesto umjetnosti, kulture i civilnog društva*, ugošćuje 111 udruga i promiče simultanu autonomiju i društvo. Naše kreativno okupljanje nazvali smo Sinergijski ansambl, a naše 45-ominutne javne izvedbe uključivale su originalna uprizorenja, glasovne efekte, zvukove sudaranja predmeta, videografiju, glazbu, recitiranja haiku na hrvatskome i engleskome te sinkroniziran, sintetiziran zvukovni ambijent. Izvođenje je bilo snažno ushićujuće, no ono je bio međusoban su-djelatni proces uzajamnosti, ravnopravnosti i uključivosti, koji je bio osobito obojaćujući.

Književnost danas živi u svijetu čudesnih mogućnosti, tehnologija i sinkronizacija koje premošćuju raspolućenosti, uspostavljaju poveznice s onim što je izolirano i podupiru afirmativno povezivanje. Lokacije i organizacije koje omogućuju, promiču i štite projekte čestite razmjene razvijaju nove načine mišljenja, predviđanja i ostvarivanja.

Neprofitna transkulturalna su-djelatna umjetnička kolonija u Nungui, u Gani, ističe višenaraštajne, multikulturalne suradnje posredstvom vizualne i taktilne umjetničke kreacije. *Projekt 'neprijatelji' (the 'Enemies Project')*,

što ga je g. 2010. utemeljio engleski pjesnik, likovni umjetnik, performer i pisac Stephen J. Fowler, priskrbio nam je više od 200 svjetskih događaja u više od 21 zemlje, u koje se uključilo više od 500 pjesnika, likovnih umjetnika, fotografa i glazbenika koji su u tome združeno imali udjela, surađivali i su-stvarali. Takve inovativne i u sebi raznovrsne organizacije poput tih i Gradske radionice te Društvenoga centra Rojc na sadržajan i smislen način ujedanjuju različite ljude i umjetnost. Svojim vizijama, svojim nakanama i svojim ostvarenjima one njeguju prisne odnose i slogu. Duhovni učitelj Amit Ray nazvao je suradnju *samom srži života*. Današnja književnost ima mnogostruka mišljenja, ponude i otvorene pozive na djelatno egalitarno partnerstvo u mjesnim, nacionalnim i internacionalnim projektima bitne uzajamne sinteze.

Magdalena Dyras

Književnost u novim kulturnim i društvenim kontekstima. O promjenama nakon 1989.

Odgovor na pitanje *što je književnost* zahtijeva referencu/pozivanje na značenje i mjesto književnosti u povijesnome i društvenome kontekstu¹. Nije dovoljno samo istaknuti obilježja koja razlikuju književne tekstove od neliterarnih djela, *iznijeti u prvi plan jezik i način građenja značenja* (J. Culler). Potraga za takvim odgovorom također zahtijeva razmišljanje o tome što je književnost bila prije tridesetak godina, kako smo razmišljali o njoj u drugoj polovici 20. stoljeća, sve do značajnih povijesnih događaja u kasnim 80-ima i početkom 90-ih.

Upravo zbog toga sam se u naslovu svoga teksta pozvala na određene datume (prijelomnu 1989.) i kategoriju novosti te time ukazala kako se radi o zemljama koje su pripadale istočnomu bloku, što je podrazumjevalo (prividno) jednoumlje i blokovsku podijelu svijeta. Književni tekstovi koji su napisani iza *željezne zavjese* vodili su život drugačiji od onih na *Zapadu*. U slučaju poljske književnosti, dugi je niz godina na književnost utjecao osjećaj misije/poslaništva i odgovornosti za sudbinu narodne zajednice.

Zbog cenzure su se brojni tekstovi pretvarali u parabole o ideologiji i vlasti. Stoga su čitatelji navikli na dvostruko kodiranje i poseban način čitanja (*navikli smo čitati ove knjige s naglaskom na pozadinu*, zaključuje poljska istraživačica Janina Abramowska). Slična situacija bila je i u Hrvatskoj u kojoj su vladala *olovna vremena*². Krešimir Nemeć je u analizi romanesknih oblika u posljednim desetljećima XX. stoljeća ukazao na slične pojave u hrvatskoj književnosti. O sedamdesetim godinama pisao je kao o vremenu *pojačane ideološke represije i kontrole umjetnosti. Nakon burnih*

¹ Takav pristup zagovara Ato Quayson koji je skovao sljedeću definiciju: *književno djelo je poseban estetski oblik koji je ujedno i prozor otvoren prema drugim razinama kulturnog i društvenopolitičkog života.*

² K. Nemeć, *Tragom tradicije. Ogleđi iz novije hrvatske književnosti*, Zagreb, 1994., str. 161.

zbivanja na političkoj sceni 1971. godine, kada su liberalne struje sasječene u korijenu, hrvatski su umjetnici sasvim potisnuti u položaj društvenih marginalaca. Društveni eskapizam bio je, dakle, iznuđen, a fantastika se ukazala mogućom alternativom vladajućem diskurzu; bio je to prostor čiste slobode, prostor koji je umjetniku omogućavao ostvarenje prava na individualnost, posebnost i razliku³.

Poljska znanstvenica Maria Janion s pravom je obratila pozornost na činjenicu da je prema nekim zapadnim istraživačima fokusiranje kulture na duhovne vrijednosti bilo karakteristično za Srednju i Istočnu Europu. Strast ljudi istočnoga bloka (koji su živjeli u totalitarnim režimima) prema kulturi bila je jednostavno vrsta kompenzacije za nedostatak drugih vrijednosti kojih su bili lišeni.⁴

Već nakon 1989. bili su čitljivi znakovi prijeloma koji je doveo do promjene značenja i uloge književnosti u društvenoj komunikaciji. pisci su se mogli osloboditi političkih zabrana, nestala je cenzura i izrazito je oslabio osjećaj odgovornosti za sudbinu naroda.

Zajedno s padom socijalističkih režima, nakon 1989. godine nestala je takozvana *velika povijest* i na njezinu se mjestu iznenada pojavio *prazan prostor* koji je trebalo popuniti. Maria Janion zaključuje da se u to vrijeme konačno potrošila romantična paradigma koja je vladala od XIX. stoljeća, te se na tome mjestu pojavilo pitanje slobode pojedinca (pojedinca, ne zajednice). Dakle, prijelaz u devedesete i poslije u dvijetisućite bio je povezan s povratkom stvaralačke slobode i zatvaranjem povijesne misije književnosti. Raspad centra značio je otvaranje mjesta za regionalizam, zavičajnost, autobiografizam, traumatična iskustva, jezike nove osjetljivosti. Povjesničari književnosti čak govore o *resetu*, *apetitu za promjenom*, *tragovima prijeloma*, ali vidljivo je da su paradigme, koje su na Zapadu bile rezultat evolucije, kod nas (mislim na blok koji se oslobodio ideološkoga pritiska) postale rezultat revolucije. Naime, estetika postmodernizma bila je dobro poznata, pisci su se godinama služili postmodernističkim tehnikama, ali interpretacija ove pojave kao posljedice potrošačke zasićenosti, stagnacije postindustrijskoga društva u našem dijelu Europe uopće nije ni uvjerljiva ni opravdana. Anna Nasiłowska u analizi estetike poljskoga postmodernizma zaključuje: *Postmodernizam se tretira kao pojam koji podvlači izrazitu cezuru, diskontinuitet, koji se koristi za dokazivanje odvajanja od svih opterećanja prethodnog doba s tehnološkom zaostalosti, političkom specifičnosti sustava i ograničenjima slobode*⁵.

Slika hrvatskoga postmodernizma isto se tako razlikuje od *zapadne* slike. Krešimir Nemec primjećuje da je za postmodernizam karakteristična *redefinicija samog pojma umjetnosti: umjetničko djelo ne određuju više pre-*

³ Ibidem, str. 163.

⁴ M. Janion, *Do Europy tak, ale z naszymi umarlými*, Warszawa, 2000., str. 31.

⁵ A. Nasiłowska, *Estetyka postmodernizmu wobec literatury w dobie Internetu*, str. 198.

sudno ni estetski ni ideološki parametri, već ponajprije same umjetničke konvencije i postupci. Stoga se i granice književne umjetnosti pomiču prema dolje i ubuhvaćaju i dio produkcije koja se uobičajeno smatrala subliterarnom. Tržište usmjerava tijekom literarne produkcije: piše se sve više ono što se traži. U porastu je proizvodnja lako potrošnog romanesknog štiva kao posljedica depatetizacije i merkantilizacije literature. Pišu se djela po uzoru na zapadnjačke bestsellere i po njihovoj recepturi za uspjeh. Zajednički je nazivnik razdoblja upravo nedostatak zajedničkog nazivnika: u produkciji se osjeća posvemašnja disperzija, raspršenost stilova i poetika, umnažanje različitosti. Nedostaju kohezivske sile i na deklarativnoj i na poetičkoj razini⁶. U spomenutoj analizi pojavljuje se i sintagma *književna roba* koja ukazuje na usmjerenost i narav promjena.

Dakle, primjer postmodernizma pokazuje kako se svaka nacionalna književnost trudi uključiti u dominantne trendove, prijeći iz svoje lokalnosti u ono *svjetsko*, globalno, ali i na svojstveni način odgovoriti na pitanja: *Što je danas književnost? Što je nama književnost?*

S druge, pak, strane, svjesni smo svoje posebnosti kojom se ponosimo, ukorijenjenja u drugim svjetovima i kontekstima. Zbog toga u potrazi za odgovorom ne možemo zaobići i pitanje: *Koje su odlike srednjoeuropske književnosti?* Jer osjećamo da živimo *između* Zapada i Istoka, u tome do kraja neodređenome prostoru o kojemu su pisali Milan Kundera, Timothy Garton Ash, Czesław Miłosz, Josef Kroutvor, Jan Patočka, da spomenem samo najvažnija imena. Znamo da ne pripadamo zapadnomu modelu kulture, iako nas on privlači i bježimo od utjecaja Istoka.

Spisateljica Olga Tokarczuk, dobitnica Nobelove nagrade⁷, koja u svojim tekstovima pokušava odgovoriti na gore postavljeno pitanje, primjetila je kako se književnost ne razlikuje od bioloških oblika. Isto kao one, *raste* u određenu mjestu, podliježe utjecajima sredine, klime i običaja; *sve to dovodi do toga da književnost nalikuje biljci koja svoj oblik, miris i djelovanje duguje mjestu u kojem raste*⁸. Srednjoeuropski pisci svjesno traže vlastita rješenja, vlastiti jezik književnosti i oblike koje neće poštovati sve što se smatra kanonom⁹.

U posljednje vrijeme brojni znanstvenici pokazuju da bi bilo potrebno razmisliti i o sintagmi *svjetska književnost* i mogućnostima prevrednovanja takvih pojmova kao *Weltliteratur* koji je funkcionirao stoljećima (od Goetheovih vremena) i podrazumijevao hegemoniju *kanonskih* književnosti, strategiju uključivanja i isključivanja iz toga kruga. Svijet je, pak, pun raznolikosti i suprotnosti, pokriven mrežom granica, slično njemu

⁶ K. Nemeč, *Tragom tradicije*, op. cit. str. 166.

⁷ Olga Tokarczuk dobila je Nobelovu nagradu za književnost za 2018. godinu 10. 10. 2019.

⁸ O. Tokarczuk, *Fantom Europy Środkowej przegląda się w literaturze. Czy istnieje powieść środkowoeuropejska?* str. 20.

⁹ Ibidem, str. 21.

funkcionira univerzum književnosti u kojemu dolazi do transfera obrazaca, koji najčešće kreće od centra prema periferiji, ali dolazi i do razmjene među pojedinim dijelovima. Przemysław Czapliński¹⁰ u analizi *Svjetska književnost i njezine figure* upozorava da čak imenica *književnost* pokazuje na lažnu ujednačenost književnosti jer imamo posla s mnoštvom i s različitosti. Dakle, trebalo bi koristiti plural: svjetske književnosti. Isto tako treba obratiti pozornost na problem neprevodivosti koji naglašava Emily Apter¹¹, na potrebu vraćanja književnostima njihove raznolikosti, gramatike vrijednosti i neophodnost pobune protiv svjetskih tendencija asimilacije (hegemonije Zapada i književne globalizacije). Ipak, književna globalizacija isto traži žrtve, treba se riješiti nekih smislova i nijansi, posebnih *okusa*.

Ilustrativan je ovdje primjer koji navodi Olga Tokarczuk u već citiranu tekstu o srednjoeuropskome romanu. Naime, njezina joj se prijateljica, spisateljica iz multikulturne Kanade povjerila da ako želi doprijeti do šire čitalačke publike mora... cenzurirati svoje tekstove. Nisu dozvoljeni lokalni idiomi, aluzije na regionalnu književnost, čak ni latinski citati. Tako se lakše može primamiti prosječna čitatelja. Spisateljica zaključuje kako lokalno treba tretirati kao egzotičan začim, s kojim treba pažljivo postupati tako da ne bi pokvario poznat okus¹².

Srednjoeuropski pisci koji koriste svoje začine svjesni su da time izbjegavaju univerzalne i ponekad pojednostavljene oblike, traže vlastite forme koje se ne uklapaju u globalne trendove. Govore malim jezicima i stvaraju neobične svjetove, često bježe od stvarnosti, ali zahvaljujući svojim spisateljskim strategijama bivaju uspješni kao Olga Tokarczuk koja naglašava da: *Postojimo na pograničnim područjima, na marginijama dok smo u stalnoj migraciji k središtu*¹³. *Vjerujem u književnost koja spaja ljude i pokazuje kako smo slični, koja daje nam do znanja da svi smo povezani nevidljivim mrežama*.¹⁴

¹⁰ P. Czapliński, *Literatura światowa i jej figury*, Teksty Drugie 2014/4, str. 38.

¹¹ E. Apter, *Against world literature. On the politics of untranslatability*, Verso, London, 2013. Emily Apter protivi se neprevodljivosti, gubitku ili izostavljanju smislova koji su karakteristični za pojedine kulture. Citiram prema: P. Czapliński, *Literatura światowa...*

¹² O. Tokarczuk, *ibidem*, str. 21.

¹³ M. Ochędowska, *Do grona szczęśliwych*, *Tygodnik Powszechny* 20. 10. 2019., str. 18.

¹⁴ O. Tokarczuk u *Gazeta Wyborcza*, 12. 10. 2019. (dodatek *Nasza Tokarczuk*).

Tihomir Glowatzky

Književnici lažu

Svi književnici lažu, tako, na primjer, i Günter Grass, no on to čini na osobito fascinantnan način. Pjesnici nemaju druge no lagati zato što je, povrh svega ostaloga, njihov posao čitatelju omogućiti susresti fiktivnu, novu, umjetno stvorenu, no ujedno i moguću zbilju. Posredstvom književnikove kreativnosti, u zbiljski svijet kako ga vide oči i svijesti čitatelja udahnuto je ono pomoću čega književnici mogu tumačiti i razumijevati svoje vlastito životno iskustvo. Možete kao čitatelj uroniti u druge svjetove i živote, možete imati kritički pogled na utopijske nacрте ili proširivati svoj umni obzor.

Dopustite mi navesti neke aktualne hrvatske primjere *lažućih* pisaca. Slobodan Šnajder je u jednome intervjuu za *Novi list* o svojoj novoj knjizi eseja pod naslovom *Umrijeti u Hrvatskoj* kazao: *Izvori romana Doba mjedi i oni za knjigu ogleđa često su jedni te isti, [...] razlika je samo u tome, što sam u Umrijeti u Hrvatskoj ispisao samo ono malo što sam mislio da znam, dok sam u romanu imaginarno nadogrudio sve što nisam znao, niti sam mogao znati.*

Zbog njegovih *laži* u posljednjemu romanu *Proslava* Karakaša su kritizirali s razloga nekih šokantno negativnih detalja njegove regije Like, pa je bilo zatraženo da demantira neke izjave koje se percipiralo kao uvredljive. Njegov je odgovor bio da je zapravo nemoguće demantirati fikciju. *Priznajem da sam cijeli roman Proslava izmislio.*

Miro Gavran u pogovoru svoga romana *Kafkin prijatelj* piše: *Pišući ovaj kratki roman, služio sam se poznatim izvorima o životu Franza Kafke i Maxa Broda. Dobar poznavatelj njihovih životopisa primijetit će da sam neke činjenice poštivao, neke izmijenio, a neke izostavio. U cilju romaneskne uvjerljivosti dopustio sam svojoj mašti da slobodno djeluje u gradnji priče, od prve do zadnje stranice. Kreativna vrsta laži, koju još jasnije priznaje u slučaju svoje drame *Ljubavi Georĝea Washingtona*, da je, iako je poznato*

da je Washington jedini američki predsjednik koji nije imao ljubavnicu, izmislio ljubavnicu – koja vodi predivan dijalog s udovicom Washingtona.

Marcel Proust je u svome djelu *Pronađeno vrijeme* napisao: *Zbiljski život, život naposljetku otkriven i objašnjen, jedini život koji se dosljedno zbiljski živi, jest književnost.*

Možda to zvuči odveć izravno za današnju predodžbu o pisanju, no po mojemu mišljenju trebali bismo sebe smatrati sretnima zato što su pisci tako zadivljujući i kreativni lašci. Oni nam otkrivaju ono čega je u nama bilo, a za što nismo znali zato što su nam nedostajale riječi.

To je razlog zašto književnost i dalje ima moralnu snagu zabaviti i poučiti, čak i danas i unatoč suparništvu modernih medija.

Osim antičkoga gledišta *prodesse aut delectare*, danas se moraju priznati drugi aspekti književnosti:

1. Književnost je autoritet pravednosti i slobode, ona putem procesa pisanja odnosno čitanja omogućuje individualnu odgovornost književnika i čitatelja. Književnikova želja da govori njihovim svijestima i dijeli njihove ideje odgovara želji čitatelja za umnim unosom koji potvrđuje ili ispravlja njihovo vlastito mišljenje.

2. Ona je poput ugovora između obiju strana, iznova ujedinjujuće iskustvo. No književnost mi daje i mogućnost mišljenja o stanju svijeta ili motrenja sebe kritički. Odbijanje priznanja da književnost ima bilo koju drugu snagu doli puku re-kreacijsku bila je pokretačem obezvrijeđene slike o čitanju kao zgoljnu rekreacijskom užitku. To je opasno i nije poželjno. Tu se slažem s Antoineom Compagnonom, profesorom na pariškom Collège de France.

Dopustite da nastavim s još jednim aspektom književnosti.

Svako novo djelo, poetsko ili epsko, pridonosi snazi i bogatstvu jezika kojim je napisano. Književnost služi kao korektiv i kao motivacijska sila za jezik i kulturu svake pojedine zemlje.

Ona ispravlja iskrivljenja jezika. Književnost govori svakomu, poseže za zajedničkim jezikom, ali ga preokreće u sebi navlastit jezik – poetski ili književni. Tako čitatelj može vježbati vlastiti jezik i vlastiti stil govora.

Važno je reći kako tijekom mnogih godina književnost nije bila osamljena u polaganju prava na sposobnost davanja oblika ljudskom iskustvu. Kino i mnoštvo različitih društvenih i drugih medija imaju s time usporedivu sposobnost. Ukratko, književnost nije više favoriziran način stjecanja estetičke i čudoredne svijesti. Razmišljanje o svijetu i čovjeku pomoću čitanja književnosti nije više najrašireniji pristup, ne onako kako je to bilo prije kojega desetljeća. Svi oblici pripovijedanja, uključujući film i videoklipove, govore nam o nekoliko oblika ljudskoga života. Pa ipak, roman to čini brižljivije negoli pokretna slika zato što je instrument njegove prodornosti jezik. To je razlog što književnost ostaje najbolji uvod u razumijevanje slika. Književnost – roman, poezija ili drama – uvodi me na

vrhunski način u finije točke jezika. Književnost više nije jedina, no ona je ta koja posvećuje više pozornosti izražaju nego što to čini slika.

Broj se čitatelja smanjuje, ne samo u Hrvatskoj. U članku od 27. srpnja 2019. u *Novom listu* pokazuje se ovaj tijek: broj onih koji su prethodne godine pročitali jednu knjigu kretao se godinama oko 50 %, no u 2019. taj je postotak spao na svega 42 %.

Sumjerno tomu, političari su uvijek posvećivali posebnu pozornost književnoj djelatnosti u svojim zemljama te su od nje pravili važan element svojih kulturnih politika. Tako književnost uvijek bijaše ovisna o različitim vanjskim okolnostima kao što su politika i financije, a takvo stanje, nažalost, nastavlja se i danas.

Želio bih, pak, usmjeriti pozornost na posebne, hotimične, *prave* čitatelje koji i prije i sada prate i proučavaju književnike i njihova djela: na političare, vlade, cenzore i takozvana *ministarstva kulture* u nekoliko zemalja i tijekom stoljeća. Oni se boje mišljenja, okvirā svijesti, kritičkih izjava, možda subverzivnih misaonih sklopova i tako redom.

Njihove su reakcije cenzura, osude, prikrivanja, zabrane zapošljavanja, čak i progona i utamničenja.

Oni znaju da književnost može imati veliku snagu, sociokulturnu energiju, nova i drukčija značenja, i to ih straši. Mislim da ovom slušateljstvu nije potrebno nimalo više razlagati to pitanje.

Možete kazati kako je to povijest, da je ona davno prošla i ostala daleko za nama, no dat ću vam primjer iz ove godine: katolički svećenik u Poljskoj spalio je nekoliko knjiga u ceremoniji koja je uključivala romane gđe Rowling iz ciklusa o Harryju Potteru; rekao je da te knjige promiču čarobnjaštvo. Mislim da je taj čin bio napadaj na maštu. Tako bi se moglo zabraniti *Petra Pana*, *Čarobnjaka iz Oza*, *Alisu u Zemlji čuda* i mnoštvo drugih dječjih knjiga. Ili Grimmovu bajku *Snjeguljica* odnosno *Ivicu i Maricu*, pa čak i Shakespeareov *San ivanjske noći*. Po mojem mišljenju, zahtjev Željke Markić da se zabrane neke knjige za hrvatske škole prije nekoliko godina bio je slična akcija. Njemački feljtoni zabavljali su se time da je čak i roman *Parfem* Patricka Süßkinda bio na njezinoj listi zabranjenih knjiga. To zvuči kao da je srednji vijek, no ovo je 21. stoljeće u Europi!

Postoje i žrtve cenzure u hrvatskoj književnosti.

Primjerice, roman Slobodana Novaka *Izvanbrodski dnevnik* (1977.): simbol očajne situacije u Titovoj Jugoslaviji. Ispričao mi je o toj situaciji kakva je bila šezdesetih: *Morali smo pisati Ezopovim jezikom*. Taj se tekst prešućivalo godinama.

No vidim i neke žrtve u ovoj prostoriji. Prešućivao se i roman *Orden* (1982.) Stjepana Čuića; njegova dramska inačica bila je zabranjena g. 1983.

Svjetska organizacija pisaca PEN uvijek je isticala hitnost šticećenja svih pisaca od progona i cenzure. Svi mi moramo štititi djela, ideje, maštu svakoga autora!

Možemo, eto, vidjeti da književnost ima enormnu snagu, na pozitivan i – neki će radije reći – na negativan način. Meni je, dakako, draži onaj pozitivni. I u tome nisam jedini. Diljem svijeta ima mnoštvo književnih nagrada koje se dodjeljuju svake godine, počevši od Nobelove nagrade, zato što postoji potreba za podupiranjem i promicanjem najboljih knjiga. One su vodilice za kulturni razvoj čovječanstva, a isto tako i za svaki narod. To je razlog što se u Hrvatskoj godišnje dodjeljuju 84 književne nagrade, među kojima je sedam nagrada Društva hrvatskih književnika; u Njemačkoj ih ima 365. A neke dobitnike takvih nagrada mogu vidjeti i ovdje u publici. Nagrada za dobre lašce!

Možda se na moju pohvalu književnosti može gledati kao na konzervativnu utopiju ili na nostalgiju za izgubljenim poglavljem kulturne povijesti, no ponavljam i nadam se da ćete stati uza me: književnost se mora čitati i proučavati zato što nam omogućuje sačuvati iskustvo drugih i iz njega učiti, iskustvo onih koji su daleko od nas u prostoru i vremenu. Književnost nas uči osjećati se bolje, to je vježba u mišljenju! Ona ostaje idealno mjesto za učenje o sebi i o drugima. Ona je seizmograf za potrese, sukobe, egzistencijalne izazove i neodgodiva pitanja našega doba. Trebali bismo ju poštovati! Književnost nam je potrebna, napose u lošim vremenima (poput današnjega). György Konrad, koji je umro prije nekoliko tjedana, rekao je: *Loša vremena uvijek su dobra za književnost* – a svi znamo zašto!

Unatoč svim tekućim problemima s kojima se književno tržište mora suočavati i unatoč sve manjemu broju čitatelja, dijelim mišljenje Itala Calvina: *Moja vjera u budućnost književnosti oslanja se na uvjerenost da postoje stvari koje nam samo književnost može dati* – čak i ako svi književnici lažu.

Mladen Machiedo

Od književnosti *mimo* knjige

*Potvrđuje li nebo da ima sunca nakon zalaza,
naime nakon što je sunce izašlo iz neba?*

(Emanuele Severino, *Milanska predavanja
o ontologiji i nasilju* / 2016. – 2017./, 2019.)

Bilo bi lijepo kada bi se problematika ovoga teksta mogla kretati između dviju čvrstih točaka, u znaku *od – do*. Ostaje, međutim (ili ipak), barem jedna: književnost kao uporište, ali naspram iskustveno skliska područja, k tomu puna povremenih iskliznuća. Književnost bih kao poziv (a širi je to pojam od akademskoga zvanja te, pogotovo, bivšega namještenja) odabrao u bar još trima životima (pri zaigranoj hipotezi od njih sedam). Ali uvijek drugu književnost kao glavnu (da izbjegnem monotoniju), dok bih preostale živote podijelio između likovnoga poziva i fotografije (onkraj svojih, zasad, gotovo marginalnih izložbi), potom bih – kao bivši *realac* – odabrao biologiju (s perspektivom rousseauovskog stanovanja i pisanja knjiga *à la Konrad Lorenz*) te, napokon, zemljopis (podsjećam da je među mojim uzorima, premda na razdaljini, djelovao Carlo Dionisotti kojemu dugujem vlastitu razradu/dopunu talijanskoga književnog zemljopisa i kreativnu, nadam se, analognu primjenu u kroatistici).

Drži se, makar s podsmijehom, da autor u stanovitoj poodmakloj životnoj dobi (a godine se nakupe čovjeku sasvim nehotice!) smije sebi dopustiti uvećan postotak egoiteta. Moram, međutim, odmah naglasiti kako sam prvu poduku – da ne kažem cjepivo – primio u tome smislu još kao student prof. Mirka Deanovića, utemeljitelja hrvatske talijanistike i akademika (već onda ili uskoro), koji bi – nakon početne jezične poštapalice *polako/adagio* (ili obratno, a ovisno o prigodi) – običavao upozoravati na to da je u talijanskome, kao i u hrvatskome, izlišna uporaba zamjenica u 1. licu uz glagol i dovoljno je reći *parlo* ili *govorim* ako nema posebne potrebe za naglašavanjem. Isto vrijedi za španjolski i portugalski, za razliku

od jezika koji nameću: *I, Je, Ich...* Glede procjene egoiteta, varali su se u pravilu loši i lošiji studenti, pripisujući tek osobnoj ambiciji nastavnika neprimijećenu strast za struku. Srećom, oni bolji i najbolji (u mojim sjećanjima) shvaćali bi da pedagogija nije iskazivanje ega, nego što je moguće uvjerljiviji prijenos znanja.

Bez obzira na implicitno prvo lice u ovome tekstu, stavljam u zagradu sebe kao osobu. Zahvalan sam, dapače, medijima (premda im to nije bila, i nije, velikodušna nakana) što me drže izvan dosega. Zahvalan stoga što nikada ne bih želio javno izigravati megakompetenciju u važnim, manje važnim i nevažnim stvarima. Bit će, dakle, riječ gotovo nehotice i neizravno o meni, a svjesno i znakovito o mojim nakladničkim i medijskim iskustvima. O predmetu iznad subjekta. Ustanove će biti citirane poimence, a urednici tek u inicijalima ili parafrazom (zbog autentičnosti iskaza, ali i želje da recepcijsko primjećivanje osoba ne nadvlada *pojave* u prvome planu). Uostalom, nije mi namjera da nekima od pogođenih *zapne kost u grlu*, premda to ne mogu sasvim isključiti.

U užemu krugu prijatelja i rođaka katkada uveseljavam društvo svojom negativnom nakladničkom ljestvicom. To je nešto poput sportskoga pobjedničkog postolja u minusu ili naglavce. Pa, evo ishoda!

Brončanu medalju *svih vremena* zaslužuju riječki *Dometi* davne 1979. godine za knjigu koju bijah priredio, ali ju bibliografski više ne nastojim citirati. Dvojezičan odabir pjesama Drage Ivaniševića (*Mnogi ja / Moltepllice io*), uza suradnju još trojice prevoditelja, tiskan je s 15-ak pogrešaka, no – gore od toga i unatoč mojim vapajima za više pažnje – na listiću za *errata corrige* ostalo ih je pola (istih ili maštovito drugih). Sâm Ivanišević uvjeravao me je kako je urednik Lj. S. diljem Rijeke tražio nekoga tko bi knjigu napao, ali neuspješno. Bio bi to, u protivnome, mikroprimjer usporediv s *Probadačima (I pugnalatori)* Leonarda Sciascie (gdje mafijaški predci *pokrivaju* vlast, a *prikrivaju* urotu) ili, pak, s *Građevinskom spekulacijom* Itala Calvina (gdje proizvođaču zagađenja kao alibi služi njegov vlastiti ekološki bilten).

Srebrnu medalju, pak, zaslužuje *Istarska naklada* iz Pule 1986. godine za *uspješno* upropašten odabir poezije i pisma Michelangela Buonarroti-ja (*U kamu vrletnom i tvrdom*). Direktorica firme E. Č. mogla je, slično jednomu mađarskom filmu iz onih godina, biti na čelu plantaže voćaka, kao i postrojenja u teškoj industriji. Dopale su ju, međutim, knjige, a od kvalificirana urednika A. K.-a nije bilo koristi. On će slegnuti ramenima nad ishodom. Kakvim? Jedan je recenzent uz prezime dobio titulu, ali je izgubio ime; drugomu je ostalo ime i prezime (potonje pogrešno), ali je izgubio titulu! Za 22 nužna ispravka – jer mi tekst na korekturu nije niti dostavljen – morao sam se pobrinuti na dvama listovima *u kućnoj radinosti* za uži krug. Knjiga do zagrebačkih knjižara nikada nije doprla, ali jest u povećim količinama – uvjerali su me očevidci – do puljskoga otpada.

Gotovo u finišu osvaja zlatnu medalju i uspinje se na vrh *pobjedničkoga postolja* naklada *Antibarbarus* iz Zagreba, koja mi je – da stvar bude gora – prije tri godine tiskala jednu lijepu (bez navodnika i ironije), grafički zahtjevnu knjigu. No moji *Nepredviđeni* (predgovori i pogovori za talijanske klasike, dapače *antiklasike*) postali su predmet neslućene, *zakaparene otmice!*

Rukopis sam (gotovo: bijah) predao u ljetu 2017. – naivno vjerujući da će kod manjega nakladnika i čekanje biti kraće – a u lipnju 2018. knjiga je vidljivo bila pred izlaskom. Otada je sve krenulo nizbrdo. Nakladnik, u vlasti i kompetenciji S. G., tajio mi je gotovo godinu dana *odbijanje* vrlo dostatne potpore nadležnoga ministarstva, upravo kao i upis u međunarodni registar (ISBN) Nacionalne i sveučilišne knjižnice, po kojemu knjiga postoji, ali *nije dostupna*. Naravno da nije kada je nema, a *predbilježba* se izdaje za fantazmagorijsku činjenicu! Obmanjivački SMS-ovi (od kojih ključne čuvam u opterećenoj memoriji mobitela, a druge u prijepisu) jamčili su – nakon inflacije pomaka i izmicanja – tisak ovoga (sada već prošloga!) ljeta u nakladi od 400 primjeraka. (Na analognoj promociji, pod istim poduzećem – prebrisane službene adrese – primjeraka je u zadnji čas, kažu, bilo tek 10-ak!) A što se zapravo dogodilo? *Antibarbarus* je dvjema potporama želio objaviti pet knjiga (to potvrđuje jedan SMS), no s druge tri je očito nešto zapelo. A budući da su prije stotinjak dana presahnuli i SMS-ovi, razložno sumnjam u ikakvo razrješenje, pa mi preostaje tek da kod drugoga nakladnika počnem ispočetka. Usput budi rečeno: *Nepredviđeni* su prvi dio kritičke *trilogije*, pa će biti nelagodno pojave li se prije drugi i treći dio, s uvodnim referencijama na prazno mjesto.

Uvjeravam vas, konkurencija je za minus-ljestvicu bila vrlo jaka. Primjerice, na svoju prvu autorsku knjigu čekao sam u *Čakavskoj riječi* (danas *Književni krug Split*) punih pet i pol godina. Dok je moj naraštaj tiskao poeziju (a ja svoju čuvao u nevidljivim fasciklima do *Aerolita*, 1982.) i – sukladno tomu – stvarao rang-liste za *vječnost*, trošio sam skroman honorar na uzaludne poštanske apele. Nakladničku je vlast predstavljao Ž. J., otrovno duhovit na riječima, a nepodnošljivo uspavljujući u vlastitoj prozi, bodrio je mlade Dalmatince u (metaforički) prvih pet minuta da bi ih potom njegova zavist gotovo uvijek potjerala u Zagreb. Kako sam ondje, tj. tu, već bio preventivno rođen, nisam morao u infrahrvatski *egzil*. A glede mojega prvijenca *Od kanconijera do svemirske nepoznanice*, ipak tiskanoga 1973. nakon, čini se, zagovora J. F. P.-a, časna idealista iz onih vremena (koji se, koliko znam, nije koristio funkcijama za vlastiti književni probitak) meni iza leđa, pamtim lokalnu recenziju kritičara ruskoga prezimena (zaboravih mu ime) koji se čudio što li je to navelo (mene) pisca da u isto djelo uvrsti studije o *tršćanskome pjesniku* Umbertou Sabi i *genijalnome* Pieru Paulu Pasoliniju (kvazi *in extremis* još živom)! Obojicom ću se i dalje baviti bez potrebe izbavljanja prvoga iz zemljopisne restrikcije. A ono nakladničko čekanje bilo bi, pretpostavljam, znatno kraće da sam uvažio

primjedbu korektora, bivšega sudca vaterpola: *Tako je to kada ne surađujete... No suradnja se nije odnosila na tekst, nego na nešto drugo.*

Naravno, među malim nakladnicima ima korektnih, pa i prijatelja. Ali tada obično zaškripi nešto sa strane. Po četvrti put (gotovo rekordno) s Nakladom Đuretić, morao sam iznimno podnijeti odnosno, omedavno zakonski nužno su-izdavaštvo s firmom Studio Moderna (tko će znati zašto ženski pridjev uz imenicu muškoga roda!). Antologiju *Japanski haiku i jisei* Ministarstvo kulture nije poduprlo niti otkupilo, pa mi je preostalo da barem poneki primjerak, preko mene, preživi u knjižnicama. Nakon godinu dana Studio Moderna mi je dostavio priželjkivani paket, premda u drugome pokušaju (jer je iz prve dostave izronila pogrešna knjiga), no *Đuretićev* su-nakladnik odbio je bilo kakvu sugestiju o prodaji, tvrdeći da je samo tiskara! (Za utjehu našim institucijama: Japancima sam uspio pokloniti spomenutu pjesničku antologiju, uz privagu Mishime u prijevodu Višnje Machiedo, izd. Ceres, premda nakon mjesec i pol iščekivanja, točnije ubrzo nakon što bijah rekao da ću knjige poslati njihovu Ministarstvu vanjskih poslova u Tokio, budući da ih nisam uspio uručiti u Zagrebu. Primio nas je vicepovjerenik za kulturu, zahvalio i rekao da će pokloni ući u biblioteku njihova veleposlanstva.)

Dobra je (bila) i suradnja s *ArTresorom*. Knjige grafički besprijeorne, ali nevidljive na Interliberu, gdje su, naprotiv, dominirale reklamne piramide romana i romančića. Moji Giovan Battista Marino i Marcel Proust bili su, bez uočljive reklame, pokriveni spušenim cijenama. Ishod predvidljiv. Proust još kako-tako prodavan u distribuciji, dok nailazeći studenti talijanistike kao da ne znaju za jednoga od dvojice (s Góngorom) najvećih pjesnika europskoga baroka. (Malen, jeftin reklamni pano na Interliberu upozorio bi na ta izdanja.)

Već sada čujem primjedbu: a zašto ne surađujete s velikim nakladnicima? Prešutjet ću zašto s nekima ne bih, zašto neki ne bi sa mnom, ne isključujući ni slučajeve obostrane *simpatije*. No među prihvatljive (u par navrata) uvrstio bih Maticu hrvatsku. Moj odabir iz cjelokupne vlastite poezije, pod naslovom *Balzami* (2018.) promoviran je u punoj maloj dvorani odnosne knjižare, a nije izostala ni vidljiva reklama u *Vijencu*. Valjda ju je primijetio kritičar M. M.-ić (dodajem nastavak da se ne brka s mojim inicijalima), a valjda mu je stigla i poštom poslana pozivnica. Njegov monopol nad godišnjom bilancom poezije, štoviše, u dvjema emisijama *istoga* programa Hrvatskoga radija (*Katakultura* i *Kutija slova*) bio bi nezamisliv i za *opunomoćenoga* iz vremena socrealizma. K tomu, s *istim* tekstom (jednom kraći, jednom dulji), a izostankom knjige od preko 400 strana (uključivši odabir citata iz oko 35 domaćih i stranih kritičara), a uz pohvale inim zbirkama i zbirčicama.

Ali nije Matica hrvatska (čiji mi honorar guta kupnja dodatnih *Balzama* uz 10 % popusta, zasad ne više) jedini *moj* veliki nakladnik. Nakon

skromne reklame, loše prodaje tijekom sedam godina i navodno besplatna dijeljenja knjige (sasvim neprovjerljiva) Školska knjiga mi – nakon 3. – kani objaviti i 4. izdanje *Quadrifoliuma*, antologije iz spisa Leonarda da Vinci. Naklada će biti skromno ista – 500 primjeraka (naspram 5000 + 2000 iz 1. i 2. izdanja, kod drugoga nakladnika, ali za veće tržište bivše države u '80-ima) – dok mi honorar za *pripremu*, za drugo ništa, iznosi 500 kuna. Napominjem da sam u predgovoru izmijenio samo dvije riječi. Nerado spominjem novac (bio bih za besplatnu kulturu kada bi autori od nule mogli živjeti!), ali me svota navodi na sljedeći proračun: ako 1 kunu pretvorim u *cente* eura, potreban mi je honorar za 15 – 20 primjeraka *Quadrifoliuma* za kavu s nogu (naime, uz tezgu) u Trstu. Ugovor, uz to, predviđa tisak do kraja godine (= Leonardove obljetnice). Protekloga travnja u punoj dvorani Gradske knjižnice u Zagrebu (o Leonardu troje sudionika, ali nitko nazočan iz Školske knjige) bilo bi se moglo prodati par desetaka novoga izdanja. Unatoč svemu, ostaje mi rijetko zadovoljstvo što mogu, u malome, subvencionirati jednoga od dvaju najbogatijih nakladnika u Hrvatskoj.

Količinski nesimetričan, ali nikako manje upečatljiv, bit će nastavak ovoga teksta posvećen medijima. Ali najprije malo statistike. Bibliografija mi broji 55 knjiga (uključujući antologije i prijevode, uz one autorske) i 3 u suradnji. Od toga ih je na talijanskome 15. Ako sam dobro računao, 27 odnosnih naslova uklapa se u razdoblje moje aktivne mirovine od 2006. godine. Koliko mi je poznato, zvanična televizija (HRT 1, 2 i 3, Nova i RTL) nije spomenula *nijednu* od tih knjiga (osim, nedavno, jedne *polovične*), ni dvije izložbe (jedna je bila otvorena mjesec i pol u najvećoj tršćanskoj knjižari Lovat).

Prigodna tvrdnja da sam najprešućivaniji autor u domovini temelji se na trima čimbenicima: 1. vidljivoj životnoj dobi; 2. spomenutoj bibliografiji, količinski; 3. stručnim priznanjima (njih 15 talijanskih naspram 5 hrvatskih, dapače, uzme li se u obzir da se nagrada *Frano Čale* dodjeljivala u Talijanskome institutu za kulturu, točniji bi omjer bio 15 ½ prema 4 ½). Kako rekoh na početku, privatnost kao osobe čak mi i godi. Ne godi mi prešućivanje *desetoboja* temā (sportska metafora) kojima se bavim. Poradi njih sam spreman verbalno lomiti koplja! (Prešućivanih opusa, naravno, ima još – poneki pisac i umre, a da vijest jedva *procuri* sa zadržskom! – no teško da se itko živ može natjecati u nametnutoj *odsutnosti*.)

Primaknut ću se zaključku jednim primjerom i dvjema upečatljivim anegdotama. Na Hrvatskoj televiziji postoji i emisija posvećena književnim klasicima, monografski. Meni bi najzanimljivije (i najaktualnije, smijem li reći!) bilo razlučivanje klasik/antiklasik teorijski, na temelju primjera. Da pobrojim svoje u zasebnim knjigama? Leonardo, Michelangelo i Marino kao antiteza, a – barem – Ungaretti, Montale, Salinas, Jiménez i Proust kao teza! Međutim, ništa... Djeluju li uredništva iz kulture po svojem (usklađenom!?) nahodanju ili?... U prvome slučaju, nekome su odgovorna, a ako nisu, teško da će odgovora biti.

Krajem rujna prošle godine držao sam u Splitu na već tradicionalnoj *Knjizi Mediterana* uvodno predavanje. Dok se publika okupljala u očekivanju otvorenja, lokalni studio HRT-a intervjuirao je akademika N. C.-a (čita se K.) koji je po završetku, a kao za svaki slučaj, operaterima pokazao mene kao sljedećega. Upao je, međutim, drugi intervju i to s akademikom J. B.-om (također zaslužnim za manifestaciju), dok je u pozadini završio moj, za Hrvatski radio izniman, na upite M. V.-a. Prišao mi je član TV ekipe i rekao da se maknem (razdaljina je iznosila 6 – 7 metara) kako bi bila *čista pozadina*. Potom je moje izlaganje za govornicom trajalo 45 minuta, a u drugome dijelu još 20-ak uz obnovljen časopis *Mogućnosti*. Na malome ekranu vidjelo me se 2 – 3 sekunde, *bez imena*. Doista je nečuveno da budu intervjuirana dvojica akademika, a treći (glavni govornik večeri) smeta čak i kao kulisa. Postupak me čudi utoliko više što se prema meni uvijek odnosio s uvažavanjem spomenuti suradnik Hrvatskog radija (premda kao *unicum*), a i dnevnik *Slobodna Dalmacija* (za razliku od medijskoga kvaziembarga u dnevnicima metropole).

Dodat ću da je onaj uvodni tekst *Mediteran: jučer i danas* (koji ne bi škodio ni političarima) tiskan na uvodnome mjestu u *Forumu* (br. 10–12, 2018.), ali ne stoga što ga je sročio član uredništva jer o mjestu priloga u kazalu, u takvim slučajevima, odlučuju drugi.

Nedavno se jedna zagrebačka HRT-ova ekipa pojavila na (glede publike, nažalost, otužnoj) promociji poezije Piera Paola Pasolinija (*Jedan od mnogih epiloga*). Djelo je priredio moj vrijedni puljski suradnik V. M. (spajajući po pola prijevode i kritičke tekstove nas obojice). Kako nakladnik Meandarmedia nije u nemilosti HRT-a, a uredništvo je, očito, držalo da Pasolini spada u njihovu *jurisdikciju* (ne tek književnu), ustupili su mi, nakon priređivača (što je i bio red), vrijeme za opširniju rečenicu. Ali cenzurirane su iduće tri replike, od kojih su prva i treća moje:

- Da znate što je Pasolini pisao o televiziji, ne biste sada bili tu.
- A što je pisao!?
- Krleža bi vam rekao: *Čitajte, informirajte se*.

Mojoj ludičkoj komponenti ne samo da prešućivanje godi nego me, upravo dok pišem, čak i zabavlja. Uostalom, biti najprešućivaniji autor u domovini nije ni tako loš epitet. Može nekoga čak i zaintrigirati!

Kako u pravilu dvaput godišnje boravim u Italiji po svojem nahođenju, a nula do tri puta po pozivima, pitanje *Kakav je položaj pisca u Hrvatskoj?* nije tek retorička hipoteza. Naravno, na osjetljivo se pitanje općenito može, uza smiješak ili bez njega, ne odgovoriti. No zapadni će građanin takvu šutnju pripisati produženoj inhibiciji ili retroaktivnim potiskivanjima s bivšega Istoka. Bit ću, stoga, doista vrlo zahvalan svakomu tko mi bude sugerirao prikladan odgovor: istovremeno patriotski i istinit.

A što se književnosti tiče, nitko mi ju ne može oduzeti u četiri zida, s pokojnim i još ponešto živim autorima, pa i vani uz odabrane osobe, mjesta i prigode. U preostatku života, a – nadam se – ni kasnije...

Jasna Horvat

Središnje mjesto književnoga teksta u koncentričnim kružnicama kreativne industrije

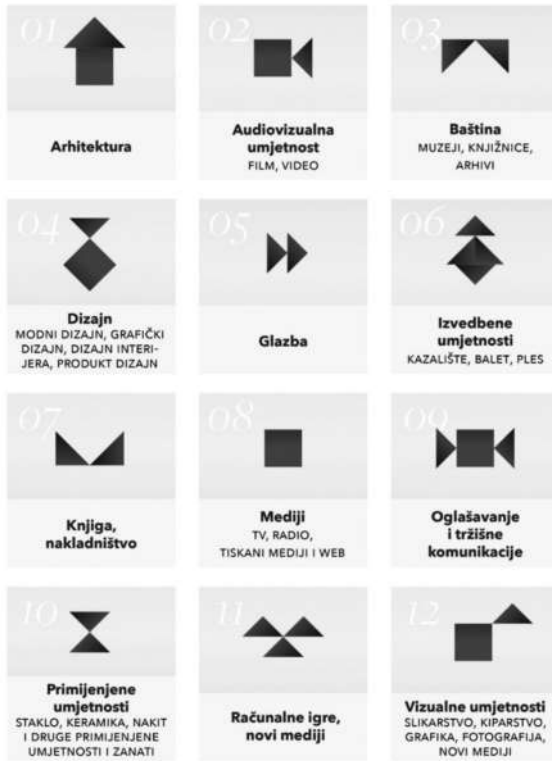
Tehnologije su oduvijek utjecale na književno izražavanje, ali se književnost tek danas pokušava razumjeti unutar jedne cijele industrije u nastajanju. Riječ je o kreativnoj industriji začetoj na početku novoga milenija čije se djelovanje još uvijek definira u zakonskome, teorijskom i kulturološkom smislu. Ne ulazeći u dublje rasprave o fenomenu kreativne industrije, za naglasiti je kako se nakladništvo u svim postojećim modelima kreativne industrije navodi jednim od njezinih sektora. Znajući kako je nakladništvo djelatnost u kojoj se književni tekstovi proizvode suradnjom književnika, urednika, jezikoslovaca i grafičkih oblikovatelja, dolazi se do razloga radi kojega je važno promotriti ulogu književnoga teksta u kreativnoj industriji. Ujedno se književnomu tekstu dodjeljuje središnje mjesto za autorska izražavanja u drugim medijima te ishodištem kulturnih i kreativnih projekta.

Pri tome se polazi od Throsbyjeva *Koncentrična kružnog modela* (2008.) i teze kako temeljni kulturni izraz počiva na književnome tekstu, a uz njega na glazbi te na izvedbenim i vizualnim umjetnostima. Na primjeru romana *Vilijun* (2016.) pokazuje se prelijevanje književnoga teksta u preostalih jedanaest sektora kreativne industrije i ostvarivanje projekta globalnih dosega. Projekt koji u ishodištu sadrži književni tekst podrazumijeva *kruženje* književnoga teksta kao ishodišna autorskoga poticaja za druge oblike kulturnih i kreativnih izražavanja u svim sektorima kreativne industrije, ali i podlogom za ostvarivanje ciljeva, misija i vizija projektnoga djelovanja. Promatrano sa stilističkoga stajališta, književni tekst u novome dobu dobiva nove oblike književnoga pripovijedanja te ostvaruje komunikacijsku strategiju konvergiranja tiskanoga i digitalnoga medija.

(Ovaj je rad nastao u okviru projekta Ekonomski temelji hrvatske književnosti koji financira Hrvatska zaklada za znanost (IP-2016-06-2613).

Uvod

Utjecaj tehnologije na književno stvaralaštvo ostvaruje se sustavno: počevši od prvih zapisa na glinenim pločicama preko Gutenbergova izuma tiskarskoga stroja pa sve do uspostave digitalnih tehnologija i njihova korištenja u oblikovanju, pohranjivanju i dijeljenju književnih tekstova. *Područje na kojemu se književnost citira i način na koji se to čini često su i vrlo uvjerljiva svjedočanstva o pojedinoj kulturi i njezinim vrijednostima* (Dubravka Oraić Tolić 2019: 83).



Shema 1: Sektori kreativne industrije u Republici Hrvatskoj

Izvor: Horvat, Mijoč i Zrnić 2018: 15, prema *Mapiranje kreativnih industrija* (hkkkk.eu/dokumenti/mapiranje.pdf, preuzeto 15. 7. 2019.)

Da je književnost dio novouspostavljene *kreativne ekonomije* potvrđuje i nakladništvo kao djelatnost oblikovanja, umnožavanja i distribucije knjižnih proizvoda unutar kojih svoje mjesto pronalaze i književni teksto-

vi. Pojava *kreativne industrije* te njezina institucionaliziranja u zemljama razvijenih gospodarstava rezultira navođenjem nakladništva kao jednoga od sektora *kreativne industrije*¹. Postojeće stanje kreativne industrije Republike Hrvatske istraženo je 2015. godine u publikaciji *Mapiranje kreativnih i kulturnih industrija u Republici Hrvatskoj* (Rašić Bakarić, Ivana; Bačić, Katarina; Božić, Ljiljana), a nakladništvo je navedeno jednim od dvanaest sektora.

Shema 1 donosi prikaz prijedloga sektora kreativne industrije (arhitektura, audiovizualne umjetnosti, baština, dizajn, glazba, izvedbene umjetnosti, knjiga/nakladništvo, mediji, oglašavanje i tržišne komunikacije, primijenjene umjetnosti, računalne igre / novi mediji, vizualne umjetnosti) pri čemu se baštinski sektor (arhivi, knjižnice i muzeji) ističe svojom organizacijskom i upravljačkom različitosti u odnosu na ostale sektore.

Svi sektori kreativne industrije stvaraju tri vrste proizvoda/usluga (kulturni, kreativni i kulturno-kreativni), ovisno o udjelu kulturnoga sadržaja ugrađenoga u proizvod ili uslugu te ovisno o vrsti djelatnosti kojom su sektori određeni.

Književni tekst i koncentrične kružnice kreativne industrije

Kružnost u kreativnoj industriji pojam je preuzet iz gospodarenja okolišem i nakanom višestruka korištenja jedne sirovine odnosno njezinim kruženjem kroz što više različitih djelatnosti.

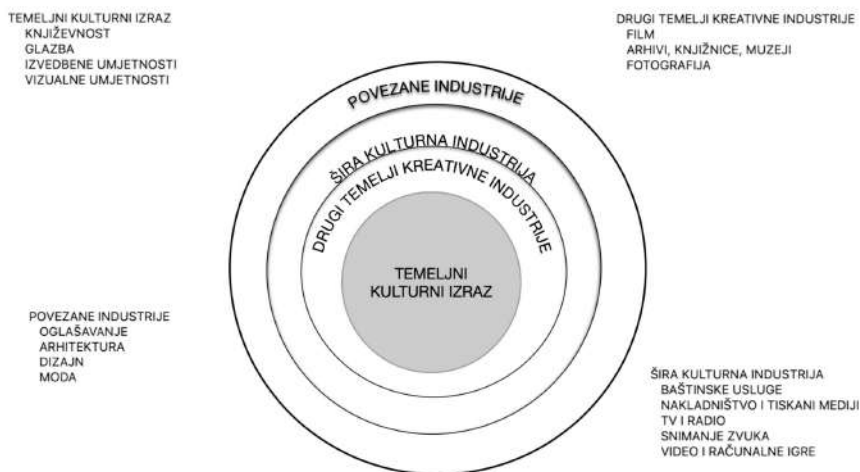
Kružnost u kreativnoj industriji podrazumijeva kruženje autorske ideje sektorima kreativne industrije, odnosno koncentričnim kružnicama Throsbyjeva Koncentričnog kružnog modela (Throsby 2008: 150).

U središtu Koncentričnoga modela kreativne industrije nalaze se djelatnosti *temeljnoga kulturnog izraza* (književnost, glazba, izvedbene te vizualne umjetnosti) kao one koje donose ostvarenja najveće umjetničke vrijednosti. Udaljavanjem djelatnosti od središta modela (od temeljnoga kulturnog izraza) rezultira smanjivanjem udjela kulturnoga sadržaja odnosno povećavanjem udjela komercijalnoga sadržaja u kulturnim i kreativnim proizvodima koje te djelatnosti proizvode.

Throsbyjev kružni model stoga se može uzeti kao polazište za sljedeće pretpostavke:

1. temeljni kulturni izraz

¹ Jedna od mogućih definicija govori kako *kreativna industrija podrazumijeva proizvodnju zaštićenu autorskim pravima, a obuhvaćenu projektima koji stvaraju (ne)materijalne proizvode i usluge namijenjene razmjeni na tržištu* (Horvat, Mijoč i Zrnić 2018: 14–15). Izvor: Andizet – Institut za znanstvena i umjetnička istraživanja u kreativnoj industriji (<https://www.youtube.com/watch?v=4xk3iKBq-Aw>, preuzeto 15. srpnja 2019.).



Shema 2: Koncentrični kružni model kreativne industrije

- a) počiva na književnome tekstu (a uz tekst glazbi, izvedbenim i vizualnim umjetnostima)
- b) idejno je polazište za ostale sektore kreativne industrije
- c) *kruženjem* u drugim sektorima kreativne industrije ostvaruje *kružne*, tj. *potpune* proizvode (istovrsne teme/ideje, ali ostvarene raznovrsnim izražajnim tehnikama i sredstvima).

Navedenim pretpostavkama nije iscrpljen istraživački prostor kružnosti u kreativnoj industriji nego su tek naznačeni smjerovi njegova propitivanja. U nastavku se prikazuju načini na koji je kreativna industrija u svojoj kružnosti i idejnoj zamisli propitivana u okviru projekta *Vilijun* kojemu je nositelj Institut Andizet.

Projekt *Vilijun*

Projekt *Vilijun* rezultat je višegodišnjega rada Instituta Andizet, usmjeren na propitivanje teorijskih spoznaja iz polja kreativne industrije. Polazišna postavka Instituta Andizet glasi: *kultura je kapitalni resurs koju lokalna zajednica korištenjem umnaža stvarajući vlastitu brendiranost temeljenu na kulturnoj prepoznatljivosti* (www.andizet.hr, preuzeto 15. srpnja 2019.). Metodologija projekta zasniva se na definiciji kreativne industrije (Horvat, Mijoč, Zrnić 2018) te pregledu 12 sektora kreativne industrije (Shema 1) u kojemu je nakladništvo jedan od dvanaest sektora, a tekst, glazba, vizualna i izvedbena umjetnost drže se ishodištem kreativne proizvodnje (Shema 2).

Projekt *Vilijun* temelji se na istoimenu književnome tekstu objavljenom 2016. godine u izdanju Naklade Ljevak kao proizvodu iz sektora nakladništvo, jednog od 12 sektora kreativne industrije. Radom Instituta Andizet taj je projekt višestruko analiziran i promoviran², a zadatak mu je ostvariti postavljeni cilj (brendirati Republiku Hrvatsku i povezati ju s Narodnom Republikom Kinom), misiju (ostvariti promociju hrvatsko-kineske kulturne i gospodarske suradnje na Putu svile) te viziju (doprinositi kulturnomu i gospodarskomu razumijevanju te povezivanju).

Roman *Vilijun* u dvama je navratima predstavljen u Kini (na Pekinško-me sajmu knjiga 2016. te na EU-Kina književnome festivalu 2017. godine u Pekingu i Chengdu), u Subotici (2017.), u Beču (2017.), u Sjedinjenim Američkim Državama (Atlanta, 2019.) te više puta u Republici Hrvatskoj.







Kružni rezultati projekta *Vilijun*


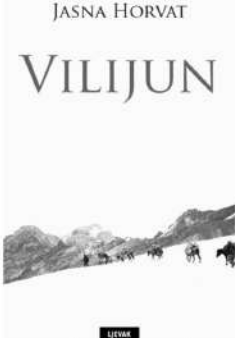



Rezultati projekta *Vilijun* kreativni su proizvodi izgrađeni korištenjem književnoga teksta inoviranog ugradbom digitalnih sadržaja putem QR kodova. Kako je cilj projekta *Vilijun* međunarodna promocija kulturne i gospodarske suradnje Republike Hrvatske i Narodne Republike Kine te drugih država koje se nalaze na prostorima drevnoga Puta svile, u ovome poglavlju izlažu se rezultati projekta. Trenutačni rezultati projekta *Vilijun* navedeni su u Tablici 1.

Institut Andizet je na Osječkome ljetu kulture 2017. bio nositelj prazivedbe happeninga *Vilijun*, a godinu dana kasnije on je osvojio nagradu *Ful kulturno* koju dodjeljuje Suberbrands za najbolji niskobudžetni događaj u kulturi. Time je potvrđena uspješnost brendiranosti projekta *Vilijuna* kao kreativne poveznice Republike Hrvatske i Narodne Republike Kine.

Kako je pokazala analiza ostvarenih kulturnih i kreativnih proizvoda u kružnome projektu *Vilijun*, strateškim upravljanjem produkcijom moguće je proizvesti diversificirane proizvode iz domene kreativne industrije koji proistječu iz istoga književnog teksta.

² Roman *Vilijun* u svojim dionicama oživotvoruje postaje na Putu svile te je kulturološka iskaznica Hrvatske i brojnih zemalja na Putu svile. Uživljavanjem u duh Marka Pola, prvoga globalnog putnika i drevnoga istraživača, čitatelj je pozvan na interaktivnu uporabu ove knjige igracke i njezino iščitavanje u mnogim smjerovima i na mnoge načine. (Horvat, Mijoč i Zrnić 2018: 38).

Sektor kreativne industrije	Rezultati projekta / Proizvod	QR kod
Arhitektura	Građevine, ceste i drugi arhitektonski spomenici na Putu svile.	(Povijesno nasljeđe na Putu svile.)
Nakladništvo	Roman <i>Vilijun</i> . Autorica Jasna Horvat, Naklada Ljevak (Zagreb, 2016).	
Dizajn	Dizajn unutarnjeg prostora. (Kreativna riznica 2016., Ekonomski fakultet u Osijeku). Produkcija: Institut Andizet.	
Glazba	Uglazbljena poema <i>Milijun</i> , Matija Dedić (Šibenik, 2015). Međunarodni kongres <i>Marko Polo i njegov utjecaj na Put svile nekad i danas</i> , u organizaciji međunarodne udruge Putevima Marka Pola.	
	Uglazbljena pjesma <i>Vila oblakinja</i> , Tamara Šarlija (Kreativna riznica 2016., Ekonomski fakultet u Osijeku). Produkcija: Institut Andizet.	
Izvedbene umjetnosti Hepening <i>Vilijun</i> dobitnik je nagrade FUL KUTLURNO 2018. Superbrandsa Hrvatska za najbolje brendirani niskobudžetni događaj u kulturi.	Hepening <i>Vilijun</i> . (Osijek, Osječko ljetno kulture 2017.) Redatelj: Robert Raponja Asistentica: Ana Zrnić Vizualni identitet: Jasmina Pacek Glazba: Tamara Šarlija Koreografkinja: Maja Huber Projekcija vizuala: Dino Spaić i Ana Zrnić Tonska režija: Nikola Martić i Mario Miloloža Produkcija: Jasmina Mesarić	
Film	Film <i>Vilijun</i> . (Osijek, 2017.) Produkcija: Institut Andizet.	

Baština (arhivi, knjižnice, muzeji)	Topoteka <i>Vilijun</i> ³ , digitalni arhiv. Produkcija: Institut Andizet.	
Fotografija	Na naslovnici romana <i>Vilijun</i> fotografija je Jeffa Fuchsa, fotografa nagrađivanoga za fotografije načinjene na Putu svile.	
Elektronski mediji	Novinski članci i nastupi u radio i TV emisijama. ⁴	– dostupno na internetu
Oglašavanje i marketinška komunikacija	Marketinška nagrada Ful kulturno (2018). Nagradu dodijelio Superbarnds.	
	EU – China međunarodni književni festival: • Peking (23. 11. 2017.) • Chengdu (26. 11. 2017.)	
	Facebook stranica.	

Tablica 1. Diversificirani proizvodi Projekta *Vilijun*

³ Digitalni arhiv Europske unije (<http://vilijun.topotheque.eu>, preuzeto 18. srpnja 2019.)

⁴ Pregled dostupan na mrežnoj stranici www.Vilion.eu koja je u vlasništvu Instituta Andizet.

Rasprava

Kružnost u kreativnoj industriji nadgradnja je fenomena kreativne industrije, a počiva na suradnji sektora kreativne industrije. Polazeći od pretpostavke kako je model kreativne industrije koncentričnoga oblika (Throsby 2008) u čijemu se središtu nalaze temeljni kulturni izrazi (književni tekst, glazba, audio i vizualna umjetnost), propituju se potencijali književnoga teksta kao podloge za proizvodnju diversificiranih kulturnih i kreativnih proizvoda. Kružnost kreativnoga projekta ostvaruje se strateškim definiranjem cilja, vizije i misije *kružnog projekta* te uključivanjem svih (ili što većega broja) sektora kreativne industrije. Kružni kreativni proizvodi/usluge pojačane su komunikativnosti, izvozno su atraktivni i prikladni za brendiranja, a njihova je umjetnička potka to jača što su proizvodi bliži temeljnom kulturnom izrazu. S obzirom na to da je književni tekst predstavnik temeljnoga kulturnog izraza, njegova je budućnost usko povezana s diversificiranim proizvodima koji će nastati iz nadahnuća književnim tekstom. Jednako tako, integriranjem digitalnih sadržaja putem QR kodova u tiskani medij objavljenoga književnog teksta ostvaruje se konvergiranje digitalnoga i tradicionalnoga, tiskanog medija. Navedenim konvergiranjem književni tekst ostvaruje nove stilističke mogućnosti, ali je jednako tako, u svim oblicima pripovijedanja, književni tekst polazište kojemu se smisao, nakana i stremljenja autorski ne iscrpljuju, nego upravo suprotno, proširuju i nadograđuju.

Literatura

- Rašić Bakarić, Ivana; Bačić, Katarina; Božić, Ljiljana. 2015. *Mapiranje kreativnih i kulturnih industrija u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Ekonomski institut.
- Horvat, Jasna. 2016. *Vilijun*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Horvat, Jasna; Mijoč, Josipa; Zrnić, Ana. 2018. *Ars Andizetum*. Osijek: Andizet – Institut za znanstvena i umjetnička istraživanja u kreativnoj industriji: Osijek.
- Horvat, Jasna; Tomašević, Nives. 2012. *Nevidljivo nakladništvo*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Hrvatska enciklopedija (<http://www.enciklopedija.hr>, preuzeto 15. srpnja 2019.)
8. Industrijska strategija Republike Hrvatske 2014-2020., Ministarstvo gospodarstva Republike Hrvatske. 2014. (https://www.mingo.hr/userdocsimages/industrija/Industrijska_strategija.docx, preuzeto 17. travnja 2019.)
- Mrežna stranica Instituta Andizet (www.andizet.hr, preuzeto 15. srpnja 2019.)
- Mrežna stranica Jasne Horvat (www.jasna-horvat.com, preuzeto 15. srpnja 2019.)
- Mrežna stranica Jasne Horvat (www.jasnahorvat.com, preuzeto 15. srpnja 2019.)
- Mrežna stranica Kreativne riznice (www.kreativna-riznica.com, preuzeto 15. srpnja 2019.)

- Oraić Tolić, Dubravka. 2016. *Ars Horvatica* (u *Vilijun*. Horvat, Jasna). Zagreb: Naklada Ljevak. 209–218.
- Oraić Tolić, Dubravka. 2019. *Citatnost u književnosti, umjetnosti i kulturi*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Throsby, David. 2008. The concentric circles model of the cultural industries, *Cultural Trends*, 17:3. 147–164.

Francisco Javier Juez Gálvez

Književnost i život: Boris Maruna u Madridu 1997.

Boris Maruna (1940-2007), pjesnik, esejist, filolog i diplomat, tada dopredsjednik Društva hrvatskih književnika, u ožujku 1997. boravio je nekoliko dana u Španjolskoj.

Konkretan je povod Marunina dolaska bio izlazak antologije njegovih pjesama u španjolskom prijevodu u lipnju 1996. Zbirka je objavljena pod naslovom *Limitaciones. Poemas Escogidos 1972-1988* („Ograničenja. Odabrane pjesme 1972.-1988.“) kod nakladnika „Ediciones Doce calles“. „Doce Calles“, tj. „Dvanaest ulica“, urbano je središte historijskog gradića Aranjueza, od Madrida udaljenog četrdesetak kilometara. Nimalo slučajno, jer upravo je Aranjuez bio boravište akademskog slikara Pere Marune (1938-2016), Borisova starijeg brata; to objašnjava izbor lokalne izdavačke kuće koja je objavila knjižicu od 60-ak stranica u kojoj se nalazi tridesetak Maruninih pjesama.

Zbirka nije opremljena podacima o tome tko je obavio izbor pjesama, po kojem kriteriju, nema ni proslavni epilog, a o autoru, njegovoj pjesničkoj i životnoj karijeri te o samoj antologiji jedinu informaciju nalazimo na zadnjoj korici te tanke knjige.

Iako nigdje nije, kako smo spomenuli, tako označeno, a još manje eksplicitno navedeno, nama se čini da je *Limitaciones* vrlo autorska knjiga. To je, zapravo, jedina Marunina antologija pripremljena od samoga autora. Po naravi i točnosti podataka izloženih u spomenutoj sažetoj bilješci sa zadnje korice pretpostavljamo da ju je napisao sam autor za španjolsko izdanje svojih pjesama. To se također daje zaključiti na temelju toga što se ističe i obrazlaže Marunina veza s hispanskom kulturom i njegovo poznavanje hispanске poezije. On je najvjerojatnije sam napravio i izbor pjesama: na to ukazuje činjenica da ima pjesama koje nisu uključene u prethodne zbirke, redoslijed pjesama nije kronološki nego tematski, po subjektivnom kriteriju autora, pa zato pjesme u knjizi nisu grupirane pod

ikakvim odsjecima ili podnaslovima. Podatci o dataciji pojedinih pjesama nalaze se tek u zadnjem kazalu knjige ("Índice", str. 61-62), gdje možemo još jednom naslutiti autorsku ruku Borisa Marune, među ostalim i u tome što se pjesme ne ograničavaju na razdoblje označeno u podnaslovu zbirke (tj. 1972.-1988.), nego zapravo obuhvaćaju od 1969. do 1989.

Prva je to antologija Marunina pještinstva, i ujedno kronološko-tematska („todos los poemas de este libro están escritos en la emigración“ [iz zadnje korice knjige]), i po tome se silno razlikuje od sljedećih, puno opširnijih i s ambicijom sveobuhvatnosti, organiziranih prema objavljenim zbirkama: Boris Maruna, *Upute za pakleni stroj: Izabrane pjesme*. Izbor i pogovor: Tonko Maroević. Nakladni zavod Matice hrvatske: Zagreb 1998.; Boris Maruna, *Era più facile amarti da lontano (I croati mi danno sui nervi)*. Poesie scelte a cura di Marina Lipovac Gatti. LINT: Milano 2000. [dvojezično izdanje]; Boris Maruna, *Svijet koji znam: Izbor iz poezije*. Priredio Bruno Kragić. Društvo hrvatskih književnika: Zagreb 2015. Tako možemo ustvrditi autorsku ulogu Borisa Marune u antologiziranju, ulogu Pere Marune pri nalazenju nakladnika, a još ostaje neriješeno kako to da su upravo ti prevoditelji izabrani za prevođenje odabranih pjesama.

Zbirku su na španjolski preveli („Traducción de:“, str. 5) hrvatska prevoditeljica *Jadranka Vrsalović Carević* i španjolski pjesnik i kulturni djelatnik *Cecilio Fernández Bustos* (1940-2016), koji je i sam bio tijesno povezan uz grad Aranjuez, gdje se i rodio i proveo cijeli život. Vjerojatno ga je bio angažirao nakladnik, sa kojim je u nekoj kasnijoj publikaciji surađivao i kao autor predgovora, kako bi pošpanjolčio rezultat prevoditeljčina „obratnog“ prijevoda. Do trenutka kad se pripremao španjolski prijevod *Ograničenjâ*, Cecilio Fernández Bustos nije bio uredio ni tuđu knjigu ni tuđi prijevod, kao niti ikad poslije toga, a *Jadranka Vrsalović Carević* u obratnom je smjeru bila prevela tek Pavićev *Hazarski rečnik* sa srpskog na katalonski (Milorad Pavić, *Diccionari khàzar: versió masculina*. Traducció de *Jadranka Vrsalović Carević* i *Francesc Prat*. Columna: Barcelona 1989.). No i uz suradnju španjolskog pjesnika, španjolski je tekst na više navrata čudan, stran, mjestimice i s problematičnom grafijom vlastitih imena i dr.

Po našem mišljenju, Boris je Maruna htio putem zbirke *Limitaciones* ispuniti dug koji je osjećao prema hispanskom svijetu, želeći se predstaviti svojim pjesničkim opusom u vlastitom izboru u španjolskom prepjevu.

Osim što se tiče prijevoda, *nomen est omen*, i kad je posrijedi naslov. Ova je zbirka stihova nazvana *Limitaciones*, tj. *Ograničenja*. Naslovom je isto-vjetna Maruninoj zbirci iz 1986. (Boris Maruna, *Ograničenja*, Knjižnica Hrvatske revije, Hrvatski pjesnici, Knjižica dvanaesta, München-Barcelona 1986.), no ne i sadržajem. Španjolska je zbirka imala vrlo ograničen odjek u hispanofonom svijetu: objelodanio se 1997. prikaz u rubrici „Publicaciones“ buenosaireskog časopisa *Studia Croatica* (Carmen Vrljičak-Espain, „Limitaciones“, *Studia Croatica* XXXVIII/3 (135) 1997., str. 268-270)

te je uvrštena u cijeloviti osvrt recepcije južnoslavenskih književnosti u Španjolskoj (Francisco Javier Juez Gálvez, „Južnoslovenske književnosti u Španjolskoj“, *Književna smotra* 2000 br. 117(3), 153-67/, str. 64). Dakle, pretpostavljena namjera Borisa Marune da se ovom knjigom predstavi hispanofonom svijetu može se dugoročno smatrati silno limitirana.

Da bi se predstavila Marunina knjiga, organizirana je književna večer u prestižnome madridskom kulturnom povijesnom centru *Ateneo de Madrid* – ustanovi koja se, prema riječima samog Pere Marune u tom javnom sjedištu, može usporediti s Maticom hrvatskom– u srijedu 19. ožujka 1997., uz glazbenu pratnju gitarista Saše Dejanovića; španjolske je stihove recitirala madridska glumica Yolanda Ulloa.

Neslužbeno bila je prilika i za upoznavanje s posljednjom Maruninom zbirkom na hrvatskom, *Bilo je lakše voljeti te iz daljine* (Boris Maruna, *Bilo je lakše voljeti te iz daljine: Povratničke elegije*. Priredio Vlaho Bogišić. Matica hrvatska: Zagreb 1996.), izašla tek godinu dana prije pjesnikove posjete Madridu, u kojoj se kod više autora očituje Marunino razočaranje između u egzilu sanjane Hrvatske i onakve kakva je bila nakon njegova povratka iz emigracije (*npr.* Ivica Matičević, „Slučaj pjesnika Borisa Marune ili o identitetu hrvatskih emigrantskih pisaca“, *Republika* LXXII/11-12 2016., 92-96; „The case of the poet Boris Maruna or on the identity of the Croatian emigrant writers“, *Most / The Bridge* 1-2 (2017.), 168-173).

Uoči toga datuma, u utorak 18. ožujka 1997., Borisu Maruni je tadašnji pododsjek za slavistiku organizirao javno predavanje na Filološkom fakultetu Sveučilišta Complutense u Madridu. Predavanje, vrlo posjećeno, održano je na španjolskom jeziku pod naslovom „Poetas croatas en el exilio“ („Hrvatski pjesnici u egzilu“).

Egzil je *Leit-Motiv* i spomenute publikacije i toga sveučilišnog predavanja. U bilješci o autoru u zbirki stihova ističe se kako je Boris Maruna trideset godina bio politički egzilant, od 1960. do 1990., te da je tada objavio tri zbirke (1964., 1972., 1986.), i kako sve pjesme uključene u knjigu potječu iz godina emigracije u pet zemalja, na dva kontinenta.

Zato je Maruna i odabrao i takav naslov predavanja, naslov koji će mu dozvoliti da raspravlja kako o hrvatskim pjesnicima različitih naraštaja, tako i o vlastitu iskustvu, pjesničkom i životnom, u emigraciji. I kako se našao u španjolskoj sredini, nije propustio priliku usporediti španjolske i hrvatske prilike u odgovorajućim poraćima, kao i iskustvo obaju egzila, hrvatskog i španjolskog.

Devedesete su godine bile godine procvata i cvata španjolske slavistike. Nije zato neobično da je posjet Borisa Marune madridskom Filološkom fakultetu bio željno očekivan i da je njegovo predavanje probudilo velik interes sveučilišne zajednice, a posebno velikog broja studenata.

Maruna je raspravljao o svom sudjelovanju u hrvatskome emigrantskom tisku, najprije u londonskoj *Slobodnoj Hrvatskoj*, a poslije u argentinskom

časopisu *Hrvatska revija*, koji je jedan od tri lista koje su Hrvati osnovali u Buenos Airesu, uz *Hrvatsku* i *Glas svetog Antuna*. Urednici *Hrvatske revije*, osnovane 1951., bili su Vinko Nikolić i Antun Bonifačić; ona je, kako je izlagao Maruna, bila glasilo koje je kvalitetom bilo iznad razine publikacija drugih emigrantskih naroda, npr. poljskog. *Hrvatska revija* je bila najbolji časopis svih političkih europskih emigracija, rekoše španjolski diplomati, prema riječima Borisa Marune.

Boris Maruna usporedio je i hrvatski emigrantski tisak sa španjolskim. Osvrnuo se na publikaciju pariškog nakladnika *Éditions Ruedo Ibérico*, koju su tek 1961. lansirala petorica španjolskih političkih emigranata. Prema Maruninim riječima, emigrantske publikacije unutar španjolske kulture imale su marginalnu ulogu. Ideološka odrednica „problematičnih“ autora bila je sekundarna tadašnjemu španjolskom režimu; primarna mu je i pozitivna bila pripadnost hispanofonom svijetu.

Hrvati, za razliku od Španjolaca, nisu imali sreću imati jedan „vanjski hrvatski svijet“ gdje bi ih se moglo tiskati. Španjolci su, naprotiv, mogli objavljivati, ako ne u Madridu ili u Barceloni, u Buenos Airesu, naprimjer. S druge strane, ako je *Ruedo Ibérico* bio organizacija španjolskih egzilanata, čini se periferna i sćušna u usporedbi sa središtima hrvatske emigracije, koje su se nalazile od Sydneyja u Australiji do Barcelone, Münchena ili Švicarske u Europi.

U vezi s hrvatskim pjesnicima u egzilu Boris Maruna osvrnuo se na jednoga koji nije preživio Bleiburg, Vinka Kosa (1918-1945), iz sjeverne Hrvatske, kao vrlo talentirana književnika i velikog pjesnika. Nadalje je i opširnije Maruna pripovijedao o trojici pjesnika različitih generacija, preživjelih Bleiburšku tragediju i Križni put.

Antun Bonifačić (1901-1986), s otoka Krka, studirao je među ostalim i na Sorbonnei, objelodanio je veoma cijenjenu monografsku studiju o Paulu Valéryju, pa je nakon rata odlazio u Italiju, a potom u Ameriku, prvo u Brazil te nakraju u Chicago, koji je bio značajan hrvatski centar tiskarstva kojim su upravljali franjevci. Bonifačić je napisao neke od ponajboljih pjesama hrvatskog pjesništva, među kojima je i velika poema *Hrvatska simfonija*, pod utjecajem Ezre Pounda i pomalo T. S. Eliota, a koja je Maruni predstavila veliko otkriće kad je kao mladić stigao u egzil.

Viktor Vida (1913-1960) drugi je pjesnik na Maruninu popisu. Nije ga uspio upoznati, jer kad je stigao u Buenos Aires, Vida je već bio počinio samoubojstvo. Vida je nosio sa sobom hrvatsku tradiciju, ali u isto vrijeme je poznavao sve talijanske pjesnike za vrijeme Drugoga svjetskog rata, npr. u rimskom Caffè Greco, koji bi odgovarao madridskome kultnome umjetničkom okupljalištu Café Gijón. Vida je posvetio jedan svoj esej Salvatoreu Quasimodu i preveo rukovet njegovih pjesama, a nakon što je taj talijanski pjesnik dobio Nobelovu nagradu za književnost 1959., Vidin se esej objavio u *Hrvatskoj reviji* 1960. [Viktor Vida, “Quasimodo ili odiseja

lirike” i “Rukovet prepjeva”, *Hrvatska revija / La revista croata* X 1 (37) 1960., 61-71 i 71-75]. Samome Quasimodu je nakon toga esej na talijanski preveo jedan talijanski profesor hrvatskog, a kad je isti poslao pismo zahvalnosti Vidi u kojem mu je priznao da je taj osvrst o njegovoj poeziji napisan bolje i s više mudrosti nego što su to činili talijanski kritičari, Vida se već bio ubio. (Počinio je samoubojstvo 25. rujna 1960., a Quasimodovo je pismo datirano u Milanu pet dana poslije; faksimil je pisma objavljen u: Viktor Vida, *Sabrane pjesme*. Priredio Vinko Nikolić. Predgovor: Ivo Lendić. Knjižnica Hrvatske revije: Buenos Aires 1062., str. 273.). Maruna vjeruje da bi to pismo možda sprečilo da se Vida ubije, budući da nije bio vrlo stabilna osoba.

Vida je također odlično poznao španjolske narodne tradicije i španjolsku poeziju, ne samo Garcíju Lorku, već i lirsku poeziju. Vidino pjesništvo može se nekako usporediti s pjesničkim pismom Juana Ramóna Jiménez-a, koga spominje i u naslovu jedne od posljednjih svojih pjesama, koje se pojavile u *Hrvatskoj reviji / La revista croata* 1960 X 2-3 (38-39) 1960. („Preobražaji J. R. Jiménez-a”, str. 184-185).

Sam je Maruna posvetio Vidi i odulji esej koji se objavio u *Hrvatskoj reviji / La revista croata* XVII 1-2 (65-66) 1967., pod naslovom „Dvostruki emigrant, ili principe constante in exilio: O pet-godišnjici smrti pjesnika Viktora Vide“ (str. 61-68), koji evocira Calderónovu *comedia famosa* „El príncipe constante“ (1629). Marunin je tekst ponovo tiskan u: Boris Maruna, *Što je čuvalo nadu*. Predgovor: Slobodan Prosperov Novak. Matična hrvatska: Zagreb MMVIII., str. 19-29.

Treći pjesnik o kojem je govorio Maruna u svojem predavanju bio je Ljubo Wiesner (1885-1951), najstariji od emigranata, devetnaestostoljetni, koji je umro u Rimu. Najbolji liričar hrvatskog modernizma, može se reći da je neka vrsta Rubéna Daríja hrvatskoga pjesništva. Nije puno pisao tijekom svog egzila. Igrao je značajnu ulogu za hrvatsku poeziju, među ostalim i zato što je sastavio antologiju koja je revolucionirala hrvatsku poeziju, *Hrvatska mlada lirika* (Zagreb 1914.), iz koje je izašlo najbolje od hrvatske poezije 20. stoljeća.

Kad je došao red na to da govori o vlastitome stvaralačkom opusu, Boris Maruna je izjavio kako su u vrijeme njegova prvog nastupa Vida i Wiesner već bili mrtvi, a Bonifačić ga pozdravio kao obnovitelja hrvatske poezije u egzilu kad je Maruna objavio svoje prve pjesme u *Hrvatskoj reviji*.

Svoje je pjesničko djelo ostavio u drugom planu i prednost dao svojem životu.

Kad je izašla njegova prva zbirka u 1964., *I poslije nas ostaje ljubav*, stric ga je pozvao u SAD da bi na Sveučilištu Loyola u Los Angelesu studirao englesku književnost, koju je kasnije i magistrirao. Baš kad se spremao za povratak u Hrvatsku, dogodilo se Hrvatsko proljeće sa svim posljedicama u obliku represija pa je ipak odlučio ostati na Zapadu. Povratak u Sjedi-

njene Države nailazio je na poteškoće, a i njegova je supruga bila preselila u Barcelonu da bi podučavala engleski, pa je i Maruna ostao u Europi. Godine od 1971. do 1973. proveo je u Barceloni gdje je studirao postdiplomske *Estudios Hispánicos para Extranjeros*, između ostaloga i kod profesora Blecue.

Godinu 1975. proveo je u Italiji. To je bila sveta godina pa se lako zaposlio kao tumač za irske hodočasnike u Rimu. Iduće se godine vratio u SAD da bi pomagao hrvatskim otmičarima aviona TWA kao tumač za engleski i hrvatski. Otprilike u isto vrijeme imenovan je izvršnim tajnikom Hrvatskoga svjetskog kongresa, te je tada tek shvatio kolika je snaga, gospodarska među ostalim, hrvatske emigracije. I kako je to bio opasan posao, jer su ga mogli ubiti svaki tren. O tome je napisao knjigu *Otmičari ispunjena sna* (Mozaik knjiga: Zagreb 1995).

Godine 1990., nakon devet godina u svijetu mikroračunala (završio je u međuvremenu školu za programiranje u Anaheimu), i kad je odlučio otići u Toronto da bi dovršio svoj doktorat, dobio je poziv predsjednika Tuđmana za zauzme mjesto *Hrvatske matice iseljenika*. Prihvatio je poziv. Vratio se. Preživio je rat, koji je bio užasan.

Nakon dvije godine i tri mjeseca odlučio je da ne može dalje raditi za politiku koja zahtijeva od njega previše moralnih kompromisa.

Ivica Matičević

Može li se preko institucija do Parnasa?

Kakvo je stanje hrvatske književnosti danas, napose s obzirom na stanje njezinih institucija zamrznutih u udruge, fakultetske katedre i tzv. *slobodne strijelce* koji se ponašaju kao da su sami institucije, živući spomenici trajniji od mjedi...? Najkraći bi odgovor glasio: nikad gore! Ali takva lakonska sintagma, ponešto i vulgarna (valjda zbog simplifikacije), u sebi nosi pregršt slojeva, pa se cijela situacija doima poput Grassova autobiografskoga ljuštenja luka. Jedan zamah, drugi zamah analitičkim nožićem... do ogoljenja jezgre, kiselkaste i nadražujuće za naš spoznajni, intelektualni i emotivni habitus. Dakle, ono što bitno razdvaja hrvatski književnički korpus jesu upravo institucije kao refleks, u ponešto iskrivljenu zrcalu iz muzeja iluzija, svojih predstavnika, konfliktnih ideologema, aktivističkih liberalnih opredjeljenja, mučnih tribina i lažnih karizmi. Srećom, produktivna hrvatska književnost ne obazire se na takve pragmatične sankcije svojih protagonista i, godinama unatoč, još uvijek u kulturnu javnost izbaci pokoje djelo vrijedno pažnje, takvo koje će možebitno opstati u književnoj memoriji nacije. Kao njezin član, pače kao persona koja ponešto i utječe na njegov rad, valja mi na prvome mjestu spomenuti najstariju udruhu hrvatskih književnika – Društvo hrvatskih književnika. Kao i ostale slične cehovske organizacije iz kulture, u stalnoj je borbi s izvorima novčanih potpora. Članovima DHK-a, onima koji u toj udruzi nešto čine i rade, a to je otprilike 5 posto njezina razvedenog/razvodnjenog članstva koje ima tendenciju dosegnuti magičnu brojku 600 u doglednoj budućnosti, posve je jasno da se najveći institucionalno-financijski *fight* vodi s Ministarstvom kulture: hrvatski književnici vs. hrvatska država, ne zvuči logično i naravno, ali tako je u borbi dviju strana.... Nije to baš borba za goli opstanak, neki se novci ipak dodijele i prikupe, ali neki će teško shvatiti zašto uopće postoje dvije slične udruge hrvatskih književnika (DHK i Hrvatsko društvo pisaca) jer im nije normalno da tako nešto postoji, pa se čak eto i naslovi njihove temeljne periodike nazivaju zapravo isto: *Republika* i *Književna republika*.

Šteta što se ti neki pritom ne mogu koncentrirati na sasvim *proste faktore*: zar uopće treba sumnjati u udrugu koja postoji gotovo 120 godina? To je kao da se počnete pitati treba li nam još uopće Matica hrvatska osnovana 1842. Za mene nešto što postoji tako dugo ne može i ne smije biti upitno, ako ništa drugo a onda barem zbog svoje povijesne vertikale na, kako nam to često serviraju, geografski, politički i vojno prevažnome dijelu Europe. U redu, moglo bi se prigovoriti s više instancije, možda i ministarske, niste trenutno baš cvijeće hrvatske kulture, rad vam je tako-tako, vi ste onako, šta-ja-znam, pomalo ognjištarci... ali ste kao predstavnici one udruge koja je branila i sačuvala identitet ove nacije zaslužili ipak ponešto drukčiji tretman, čak do te mjere da vam se barem institucionalno ukaže, prije konačne ministričine odluke, ako niste ispunili sve retke prijavnice za potporu knjigama. To bi bilo poštovanje prema povijesti i svemu što je DHK učinio za taj mali nacionalni raj, otok ponosni, sidro domovine... Da, o kulturi je riječ, o mjeri preživljavanja u matici zlogukih i nećudorednih povijesnih mijena! No dobro, valjda je to tako u modernome svijetu gdje je protokol i forma ono esencijalno prvo i najvažnije, a poznavanje i izbjegavanje boljih običaja drugo. U svijetu polako nestaju humanističke katedre, što u tome znači jedna mala kap na jugoistoku Europe... DHK je, reklo bi se, najširi književnički front, spontano okupljanje naroda, udruga koja sabire od vrijednih i važnih pisaca do diletanata i književnih nevježa, mnogih među njima već nekoliko desetljeća bez relevantne knjige. I to je sasvim u redu, DHK u svojoj povijesti nije bio samo književnička nego i kriptopolitička udruga koja je uglavnom ponosno i pametno pronosila najbolji glas svoje *književne republike*. Pa ipak, čini se kako bi dekapitiranje članstva (defenstracija je isto u redu, jedino je navodno bolnija) za cca 200 članova bilo posve funkcionalno i ne bi remetilo ni rad udruge (dapače!) niti bi umanjilo ugled DHK-a u kulturnoj javnosti. Prema onoj drevnoj kineskoj: manje glava, više pameti! Ili: Sto jezika, a nema glasa! Posve je izvjesno kako se to u dogledno vrijeme neće dogoditi jer valja osigurati glasački stroj, teatralni *deus ex machina*, kada već ne ide drukčije. A drukčije rečeno: rad DHK-a trebao bi početi ovisiti o dinamičnome mlađem naraštaju hrvatske književnosti, a ne se gubiti u postpreporodnim, protokolarnim i prosvjetiteljskim nastojanjima između tzv. *vrijednih poteza* prijašnjih i sadašnje uprave. Zašto toliko gorčine u ovih nekoliko redaka, i to još od njezina aktualnoga člana Uprava: e pa zato što je voda lagano došla do grla, a slamka za dotok zraka krhko je oruđe preživljavanja. Kako postići primjerenu intelektualnu drenažu, odvod balastnih voda iz zamučena akvatorija i pristup većoj društvenoj vidljivosti – temeljne su problemske stavke ove udruge. Tu se hoće neka vitaminska infuzija, složna je većina, samo se još ne zna kakva i tko će ju prikopčati! Omraženi Churchill je zanovijetao: hrabrost, gospodo, hrabrost!

Hrvatsko društvo pisaca ima u tome smislu važnu stratešku prednost: njihovo je članstvo mlađe, mobilnije, operativnije... Tako se barem čini i tako bi to formalno trebalo biti. Međutim, nema u HDP-u onoga čega u DHK-u ima znatno više: tolerancije i otvorenosti prema drugima. Zvuči blasfemično, ponešto i kontradiktorno jer se baš ti hrvatski pisci trude izgledati kao vjesnici liberalnoga, otvorenog, slobodoumnog poretka... lučonoše pameti i nacionalni spasitelji u oblasti kritike čistoga uma... Nego, zbilja! Zbilja ih pobija jer su upravo građani i građanke iz vile Arko umnogome zatvoreniji, zazidaniji i nepristupačniji u svome djelovanju... Vila kao citadela za odstrel mučkih konzervativaca i tradicionalista! Dovoljno je podsjetiti se kako je prije nekoliko godina tamošnja uprava tražila od članova HDP-a da se opredijele hoće li biti članovi HDP-a ili DHK-a... jer da se dvostruko članstvo dalje nije moglo trpjeti. Postalo teretom, bjesomučnom bagažom. I malo-pomalo, dok su se jedni opredjeljivali, drugi to nisu mogli, pa i danas postoje duplići što Društvu kod konja i sablje (pače banske) nije nikad smetalo. Otvorenost koja se gradi na zatvorenosti, inkluzivnost koja računa na ekskluzivnost odanih i pravovjernih. Bojovnici izmišljene slobode duha i napredne misli, a u stvari duše robova... Poput prisiljenoga zelja zagubljeni u bespućima povijesne neozbiljnosti.

I baš kod tih Čičikovljevih duša dolazimo do najstarije, ali pokazalo se ne i najmudrije ustanove u kulturi, koja se supstancijalno dotiče jezika i književnosti jer je iz skrbi za njih i nastala, a to je slavna ter kremenita Matica hrvatska. Izjavimo lakonski i ostanimo živi, baš kako je to prije nas učinio prije 70-ak godina Antun Barac na jednoj od sjednica tadašnjega Glavnog odbora: povijest Matice hrvatske umnogome je i povijest novije hrvatske književnosti! Matica je bila poluga i za osnutak DHK-a i toliko je toga dobrog proisteklo iz njezina majčinskog krila. Jednom Matica, uvijek Matica – hm, pa i nije baš tako. Nije samo matera, ponešto je i maćeha. Barem je to nakon odlaska jedne od njezinih najboljih urednica u povijesti, fine gospođe, kako je to znao govoriti Matoš, Jelene Hekman koncem prošloga desetljeća. Praktički, tada je načinjena čistka – gospođa Hekman kao urednica svih izdanja MH-a, akademik Dubravko Jelčić kao negdašnji potpredsjednik MH-a, inače pokretač i urednik u *Stoljećima hrvatske književnosti* i moja osobnost s mjesta urednika novina *Vijenac* i izvršnoga urednika u *Stoljećima*... sve to kao dio paketa u zamislama tadašnjega i sadašnjeg aktualnog tajnika MH-a Zorislava Lukića, uz odobravanje Predsjedništva i tadašnjega predsjednika Igora Zidića koji je rafinirano pridržavao ljestve. No kako je pravda ipak dostižna i kako na kraju uvijek dođe konjica i sredi Indijance (pritom mi je uvijek najviše bilo žao konja) tako je i ime ovoga slavnog anonimusa na aktualnoj policijsko-istražnoj tapeti. Institucije izgleda rade svoj posao: ako, valjda, možda, vjerojatno... Stevie Wonder bi rekao: vidjet ćemo! U svakome slučaju, velika je nevolja zadesila ovu slavnu kuću nakon što je ostala bez svoje najagilnije urednice jer je njezina

zamjenica bila upravo sramotna, izgubljena, žalosna do smijeha (ili bola, zavisno od individualne tolerancije...). Broj se knjiga znatno smanjio, ali više od svega Matica je izgubila svoju dinamičnu vezu s hrvatskim piscima. Negdašnja soba glavne urednice bila je mjesto susreta, živih razgovora starih i mladih, oaza sudara, prostor slobode... svakodnevno, bez pardona, istinska matica aktualne hrvatske književnosti... do te mjere da je gospođa urednica svoj posao morala nositi doma jer na radnome mjestu to nije, zbog aktivnih miroljubivih vizitacija, bilo moguće... Sjajna vremena koja se neće vratiti i ponoviti. Hrvatsku književnost, dokaz je to, uvijek su činili ljudi, marni i vrijedni, nekad bolji, nekad lošiji po svome značaju... Ali rijetko je tko zamjenjiv, suprotno uvriježenu stavu!

Hrvatska književnost danas, razlomljena, fraktalna, kvantna, raspršena u horizonte svojih umišljenih predstavnika, osnažena korovom elektronskih medija, potlačena slobodom feminističkih i LGBT gomilica... književnost je slučaja, bez organiziranih veza, bez moćne infrastrukture, posve blijeda slika prošlih vremena za koja smo mislili da je dobro da su prošla. Jesmo li se ipak prevarili? Znači li to da previše slobode nije dobro za istinsku slobodu hrvatske književnosti? Znači li to da je za književnost bolje ako se događa u nekoj vrsti izolacije, ako je alternativa društvenim činima...? Ne znam odgovoriti na ova pitanja bez ostatka, sumnjam da to itko može, ali ovo što vidim svaki dan jer tu i takvu svakodnevnicu čitam i pišem, pišem i čitam... nije za pustopašno radovanje i čašćenje bez grižnje savjesti. Duboko smo podijeljeni kao društvo, kao nacija, kao ljudi... pa nam je takva i književna praksa. Kao da će nam našu, nacionalnu književnost napisati netko drugi. Institucije hrvatske književnosti na primjeru ovih triju udruga pokazuju kako se ne snalazimo u prostoru književne slobode. Kako nerijetko nismo dorasli tomu sučelju i kako se još uvijek moramo silno truditi postići ljudsku dimenziju teško dohvaćene slobode. Naravno, i to je onda ipak ono što donekle rasvjetljuje sipino crnilo: vrijedna književna djela ipak nastaju... a to je jedino što se pamti. U tome je snaga književnosti kao umjetnosti, kako nekada tako i sada, a tako i ubuduće. Nema nam druge nego vjerovati da će ljudski duh, pa makar i hrvatski, kao i uvijek, nadvladati instituciju. Nemojmo se zavaravati jer je jednom za svagda: mi smo ovdje zbog književnosti, a ne ona zbog nas. Mi smo njezine sluge, njezini dvoritelji, ponizni objekti njezine mašte... kada to shvatimo, postat ćemo i subjekti njezina imena. Kada se suživimo s autoritetom književnosti, postat ćemo i sami autoriteti. Nisam siguran da nam danas u tome naše institucije pomažu, a ne znam ni rješenje za takvo stanje. Možda bi se ponajprije i ponajviše trebalo vratiti samima sebi, zagledati se u svoje srce kao ikonu duha i dobiti moćan odgovor, *taj žarki ilinštak*. Može li u konačnici taj odgovor prevladati našim bićem, unatoč vanjskoj bijedi književnih institucija? Vrijedna književnost, dakako, ne ovisi o institucijama, ali joj loše institucije mogu odmoći kao što joj dobro ustrojene institucije

mogu i pomoći. Shvatimo li cijelu trenutnu situaciju kao avanturu i izazov možda i ima nade, baš kako je to bilo nakon otvaranja Pandorine kutije... na dnu je ostala nada, naš moćni saveznik, barem prema jednome tumačenju toga drevnog mita koji smo izabrali važiti u ovome našem slučaju. Strepnje je ionako previše. Put neće biti lak, ali u avanturi se odrasta. Ako pisac nije avanturist, onda je prokleti konj, a s takvima, vjerujem, nitko ne želi imati posla.

Leszek Małczak

Što je prijevodna književnost danas?

Htio bih temi *Što je književnost danas?* ovogodišnjih *Zagrebačkih književnih razgovora* pristupiti iz perspektive discipline kojom se bavim, naime, traduktologije. Kada kažem prijevodna književnost, istodobno mislim na hrvatske prijevode strane književnosti i prijevode hrvatske književnosti na strane jezike, smatrajući ih integralnim dijelom hrvatske kulturne baštine koji zaslužuje i zahtijeva veću pozornost. Pitanje *Što je prijevodna književnost danas?* razmotrit ću u trima aspektima. Svaki od tih aspekata govori nam zašto je u općemu procesu smanjivanja značenja i uloge književnosti te pisaca u današnjemu društvu kriza, kako ju često nazivamo, cijele humanistike najmanje pogodila prijevodnu književnost. U spomenute aspekte spadaju:

- epistemološko-ontološka dimenzija prijevoda
- uloga prijevodne književnosti u izgrađivanju nacionalne kulture
- uloga prijevodne književnosti u doba globalizacije te u kontekstu izazvanoga globalizacijom neizbježna procesa slabljenja nacionalnih država i nacionalnih kultura odnosno njihove drukčije uloge danas.

O tome da značenje traduktologije raste svjedoči njezin razvoj te sve veći broj stručnjaka koji se bave prevođenjem, bez obzira na to što još uvijek formalno ne postoji kao zasebna znanstvena disciplina. Njezin je status neodređen. Ili ju se smatra subdisciplinom lingvistike ili subdisciplinom znanosti o književnosti. Traduktologija ne postoji ni u poljskim ni u hrvatskim klasifikacijama znanstvenih područja i polja.

Počeci hrvatskoga zanimanja za prevođenje vezani su uz radove Vladimira Ivira koji se već 1970-ih godina intenzivno počeo baviti problemima prijevoda, prije svega iz lingvističke perspektive. U Drugoj Jugoslaviji prevoditelji su imali neusporedivo bolje institucijske uvjete za razvoj i svoj rad nego u Poljskoj gdje se ih smatralo opasnim čimbenikom za sistem – *gnijezdom oporbe*. Društvo poljskih prevoditelja osniva se tek 1981. za

vrijeme uspona sindikata Solidarnost. Sve prethodne pokušaje suzbijala je vlast. U Drugoj Jugoslaviji organizacija prevoditelja osniva se mnogo ranije, u isto vrijeme kao na Zapadu. Savez književnih prevodilaca Jugoslavije nastaje 1953., iste godine kao i FIT, međunarodna organizacija prevoditelja (u povijesti FIT-a organiziran je 21 svjetski kongres, od kojih su čak dva održana u Drugoj Jugoslaviji: 1963. u Dubrovniku i 1990. u Beogradu; u Poljskoj jedan – u Varšavi 1981.). Ubrzo zatim nastaju i republička društva. Godine 1953. Društvo hrvatskih književnih prevodilaca, 1957. Društvo znanstvenih i tehničkih prevodilaca Hrvatske, 1974. Društvo konferencijskih prevodilaca Hrvatske.

Na Zapadu razvoj književno orijentirane traduktologije nastupa 1970-ih godina, kada postaje popularna polisistemska teorija koja je u prijevodnoj književnosti vidjela jedan od podsistema cjelokupna književnoga polisistema i tako obratila pozornost na recepciju strane književnosti u ciljnoj, prije svega nacionalnoj književnosti i kulturi (no inspiracije crpi iz radova ruskih formalista, dakle, nije pravi novitet). U traduktologiju su polisistemska teoriju uveli pripadnici tzv. *Translation Studies* u to vrijeme. Kao prvi, izraelski proučavatelj Itamar Even Zohar je u radu iz 1978. *The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem* vrlo dosljedno skrenuo pozornost na činjenicu prisutnosti prijevodne književnosti u povijesti nacionalnih književnosti i njezinu autonomnost u odnosu na original. Naime, u ovoj koncepciji – koja se po tome najviše razlikuje od prethodnih lingvističkih istraživanja koja su naglasak stavljala na uspoređivanje originala i prijevoda s obzirom na, za jezikoslovce, ključnu kategoriju ekvivalencije – prijevod postaje činjenica u ciljnoj kulturi koju treba proučavati u odnosu na ciljni sustav. Zahvaljujući tomu, prijevod postaje autonoman. Prestaje biti kopija, odraz, odjek originala. Postaje aktivan i ravnopravan sudionik književne komunikacije te književnoga i kulturnoga života. Teorije iz 1970-ih temelje se na razlikovanju nacionalne književnosti i prijevodne književnosti. Danas te nekadašnje granice između pojedinih sistema unutar polisistema nisu tako očite i vidljive. Kako zapaža Iva Grgić Maroević u knjizi *Poetike prevođenja*, sve se češće razmišlja o prijevodima i prevoditeljima kao posebnomu elementu koji ima presudnu ulogu u formiranju književnih kanona i kulturnih identiteta.

Epistemološko-ontološka dimenzija prijevoda

Ovaj se aspekt – za razliku od drugoga i posljednjega koji se temelje na deskriptivnome pristupu prevođenju i književno-kulturološkoj paradigmi – oslanja na hermeneutičku perspektivu u znanosti o prevođenju, a vrijedi podsjetiti da *hermeneuein* na grčkome znači interpretirati, objašnjavati, tumačiti i prevoditi.

Hans Georg Gadamer u tekstu *Lesen ist wie Übersetzen* prijevod shvaća vrlo široko –kao jedan oblik lektire koja je hermeneutički čin. Čitanje na vlastitu, materinskome jeziku također je vrsta prevođenja. Djelo u prijevodu, svejedno kojemu, unutarjezičnom, međujezičnom ili međuznakovnom, doživljava svoju drugu egzistenciju, o čemu je 1923. u svome poznatom eseju *The Task of the Translator* pisao Walter Benjamin, a 1975. g. George Steiner u knjizi *After Babel: Aspects of Language and Translation*. Prema Steineru, svaka interpretacija djelu daje novi život, a prevođenje nije ništa drugo doli interpretacija. Parafrazirajući izreku da čovjek živi onoliko puta koliko jezika zna – o umjetničkome djelu možemo kazati da živi onoliko puta koliko je puta prevedeno. Svaki jezik/kod/znak na koji je djelo prevedeno – novi je život toga djela.

Prijevod nam u književnim djelima znaju pokazati mjesta nedostupna u materinskom kontekstu i jeziku. Dozvoljavaju nam bolje upoznati ta djela, pronaći u njima potencijalna neiskorištena značenja. Kao što je svako književno djelo otvoreno za različita čitanja, bez kojih ono zapravo i ne postoji, isto je tako otvoreno i za prijevode koji s jedne strane mogu reducirati određene aspekte književnoga djela, a s druge strane obogaćivati original unoseći u tekst značenja i riječi koje u izvorniku ne postoje.

Uloga prijevodne književnosti u izgrađivanju nacionalne kulture

Na početku razvoja mnogih književnih jezika ključnu ulogu ima prijevod. U kontekstu slavenskih književnosti treba se sjetiti misije braće Ćirila i Metoda te njihove krucijalne uloge u osnivanju pisma, književnoga jezika i srednjovjekovne pismene kulture Slavena. Njihovi prijevodi liturgijskih tekstova i Svetoga pisma stvaraju temelje nove, slavenske civilizacije. No prijevodi Svetoga pisma stvaraju temelje razvoja svake europske književnosti i kulture. Najprije, kod slavenskih naroda do 19. stoljeća prijevodi prije svega sudjeluju u izgrađivanju nacionalnoga jezika. Nakon prosvjetiteljstva ulaze u proces stvaranja nacionalne književnosti i kulture ili – kako među ostalim piše Marina Protrka Štimec, naglašavajući ulogu književnosti u tome procesu – književne nacije.

Prijevod čine važan segment svake književnosti i kulture, bez obzira na to je li riječ o velikoj ili maloj književnosti i kulturi. Jedna od funkcija prijevoda je i obogaćivanje ciljne kulture, unošenje novih umjetničkih formi, konvencija i novih sadržaja. Često se o prijevodu piše kao o načinu upoznavanja druge kulture i načinu uspostavljanja međukulturne komunikacije te dijaloga. Također, prevođenje s jedne strane može biti korišteno u svrhe širenja vlastita utjecaja i kolonizacije drugih, a s druge strane može postati sredstvo subverzije i otpora protiv kolonizacije. U romantizmu, u kojemu započinje proces međusobna prevođenja slavenskih književno-

sti i prije svega izgrađivanja nacionalnih književnosti i kultura, prijevod vrši suprotne i kontradiktorne funkcije, ovisno o kulturi o kojoj je riječ. U shvaćanju ovoga paradoksa pomaže i knjiga Ewe Thompson *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism* u kojoj se razlikuju dvije vrste nacionalizma: agresivna koja drugima nameće identitet i teži zauzimanju teritorija drugoga te obrambeni nacionalizam koji za cilj ima obranu vlastita identiteta. Slično je i s prijevodima. U slučaju velikih kultura prijevod često postaje sredstvo ekspanzije. U 19. stoljeću je kod politički nesamostalnih slavenskih naroda prijevod ponajprije način jačanja vlastite kulture u obrambene svrhe. Riječ je o tome da se kulturom održi vlastiti identitet, pruži otpor procesima, primjerice, kada se uzme u obzir povijest Poljske i Hrvatske, germanizacije, islamizacije, mađarizacije, rusifikacije i talijanizacije.

Francuska teoretičarka Pascale Casanova u članku *Consecration and Accumulation of Literary Capital. Translation as Unequal Exchange* ukazuje na dvije funkcije prijevoda: prijevod kao akumulacija kapitala (eng. – *Translation as accumulation of capital*) – naravno, riječ je o kulturnome i književnome kapitalu te prijevod kao konsakracija (eng. – *Translation as consecration*). U prvome slučaju prevoditelji su svojevrsni uvoznici (eng. – *importers*) koji prijevodom pridonose procesu autonomizacije nacionalnoga književnog polja. U drugome slučaju, oni su izvoznici (eng. – *exporters*) koji se trude prevoditi male nacionalne književnosti i jezike u velike jezike i književnosti kao način njihove legitimacije i konsakracije u književnim centrima.

Uloga prijevodne književnosti u doba globalizacije književnoga polja i u procesu smanjivanja društvene uloge nacionalne književnosti

U dobu koje se često opisuje kao kriza humanistike, njezin razvoj i budućnost povezani su s traduktologijskim i komparatističkim studijima koje će, čini se, postati integralni dio nacionalnih filologija. O 20. stoljeću nedvojbeno možemo reći da je bilo književno stoljeće, s obzirom na značenje književnosti u društvenome životu i u kulturi. Nov, ne toliko istaknut i važan položaj književnosti u društvu u digitalnoj eri mijenja metodologiju njezina istraživanja i znanstvenoga bavljenja njome što se vidi i u temama i u problematici znanstvenih radova te u studijskim programima. Današnja se filologija bavi različitim vrstama diskursa (komparatistika diskursa) i nije toliko, kao u 20. stoljeću, usredotočena na nacionalnu baštinu.

Suvremena se društva raspadaju i sve je teže o njima govoriti kao o jednoličnoj interpretacijskoj zajednici. Tih zajednica ima sve više. Svaka od njih upotrebljava svoje metajezike, teško se danas složiti oko definicije

najosnovnijih pojmova, kategorija, ideja. Njihovo razumijevanje odnosno konstruiranje njihova značenja ovisi o tome u kojemu se interpretacijskom kontekstu funkcionira s obzirom na spolnu, kulturnu, ideološku i političku pripadnost.

Danas u globalnome prostoru književnosti podsistemi književnoga sustava izgledaju drukčije nego prije. Granica između nacionalne i prijevodne književnosti nije toliko važna i vidljiva. Prijevodnu se književnost ne doživljava više u tolikoj mjeri kao strani element. Problemi o kojima govori ta književnost i književne konvencije kojima se služi današnjemu čitatelju nisu toliko egzotične i strane jer opisuju svijet koji možemo osobno doživjeti.

Živimo u svijetu globalnoga književnog tržišta. Književno djelo u prijevodu, pogotovo u slučaju manjih književnosti, uvijek može doprijeti do veće publike nego u originalu. U tome kontekstu vrijedi podsjetiti na književni opus Marka Marulića, prvoga hrvatskog pisca koji je postao autor svjetskih bestsellera. Detaljne podatke o inozemnoj recepciji i Marulićevu opusu nalaze se u monografiji Mirka Tomasovića *Marko Marulić, Marul*. Knjiga *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum*, koja je splitskomu pjesniku donijela slavu, imala je mnoga izdanja diljem Europe na latinskome i u drugim prijevodima. Objavljena je kod slavni tiskara i nakladnika u gradovima koji su bili središta tiskarstva i nakladništva (Mletci, Basel, Köln, Solingen, Augsburg, Pariz, Douai, Lisabon, Prag). Knjiga je doživjela 31 izdanje na latinskome jeziku te 30 izdanja u drugim prijevodima. Najprije u razdoblju od 1498. do 1555. izlazi 19 izdanja na latinskome, zatim od 1563. do 1697. 12 izdanja latinskoga izvornika i 30 izdanja u prijevodu na talijanski (12), njemački (8), francuski (6), portugalski (2) i po jedan na češki i japanski. Dakle, prodor na *europsko tržište* bez dvojbe zahvaljuje latinskomu izvorniku i to je prva faza recepcije. Druga je faza recepcije u znaku prijevoda. A *Institucije* nisu jedina prevedena Marulićeva knjiga.

U globalnoj komunikaciji, u globalnoj cirkulaciji književnosti koja donekle liči na renesansnu Europu, renesansnu europsku književnu i znanstvenu zajednicu, međukulturne i međuknjiževne veze danas nisu ideološki i politički limitirane kao u razdoblju komunizma u kojemu su dugo vrijeme bile poprište hladnoga rata. Danas vlada ideološki pluralizam koji omogućuje izražavanje različitih svjetonazora. Pascale Casanova nacionalnost književnosti svodi na nacionalni jezik koji konstruira prostor književnoga tržišta. Književna kultura i tržište nacionalnoga jezika primaju tekste stranih književnosti i podređuju ih lokalnim kriterijima vrednovanja i interpretacije te sami podliježu utjecajima globalnoga centra. Kod Casanove presudnu ulogu igra ekonomski čimbenik i Bourdieuovski princip vječna rivalstva u književnome i kulturnome polju koji su polje sila i polje borbi gdje vladaju načela kompetitivnosti i međusobna suparništva.

Globalizacija i sveprisutni tržišni princip ne dovode do interpretacijske i svjetonazorske homogenizacije. Danas za nacionalnu književnost ne mora biti primarno pozivanje na ideju nacije, ona ne mora biti ili glavna ili jedina identitetna odrednica. Ali to ne znači da će prestati biti poljska ili hrvatska, pa i nacionalna. Nije riječ o tome kako živimo u neko doba postnacionalne književnosti i kulture. Nacija još uvijek kao ideja postoji i živa je, rekao bih da je teško zamisliti svijet bez te ideje, ali, bez dvojbe, mi ju na različite načine razumijemo (kada kažem mi, mislim na generacijske razlike u društvu i na razlike između pojedinih nacija). Književnost i nadalje kreira simbolički prostor, samo on više nije opći, sveobuhvatni. Povrh toga, književnost je tek jedan od mnogih diskursa koji taj prostor grade. Svijet je danas previše atomiziran, raspršen, polifoničan i različit.

Marina Milivojević Mađarev

Suvremena drama – od radnje k naraciji

Kada sam prijavila temu *Suvremena drama – od radnje k naraciji*, imala sam sasvim jasnu ideju o kojim piscima želim pisati: Heiner Müller, Sarah Kane, a od regionalnih: Simona Semenič, Tanja Šljivar... Međutim, kada sam pokušala odgovoriti na pitanje kako je došlo do toga da se drama približi naraciji, shvatila sam kako se ne mogu baviti samo izabranim piscima, već moram sagledati širi kontekst i postaviti pitanje zašto je ta tema uopće važna. A važna je jer se među širom publikom, kazališnim praktičarima, čak i među nekim teatrolozima postavlja pitanje u kojoj se mjeri suvremena drama i dalje može smatrati dramskim tekstom budući da je odbacila glavne karakteristike koje su ovu vrstu određivale stoljećima unazad. Za ovakvo razmišljanje postoji niz očiglednih dokaza. Suvremena drama, makar ona nagrađena prestižnim nagradama i teorijski elaborirana, oduzala je od jasne motivacije likova, radnje i sukoba. Jedina dodirna točka mnogih suvremenih tekstova s dramom kako je shvaćana u prethodnome periodu je činjenica da je to tekst koji je napisan kako bi ga glumci javno izgovarali pred publikom. U svemu ostalome važi geslo Heinerja Müllera: *Drama je ono što ja nazivam dramom*. No je li tako?

Kako bismo to razjasnili, moramo se vratiti početcima drame, to jest tragičkim pjesnicima u Ateni petoga stoljeća prije nove ere. Kod Eshila drama, to jest tragedija (*Okovani Prometej*, *Perzijanci*...) obiluje dijelovima u kojima lik detaljno prepričava svoju povijest i svoja osjećanja. Izvjesno ubrzanje dramske radnje i skraćenje naracije (prije svega skraćenje korskih dionica) imamo kod Sofokla (*Car Edip* i *Antigona*). Euripid ponovno proširuje dijelove drame u kojima lik opisuje svoja osjećanja. On opisuje emocionalna stanja ženskih likova (*Alkestida*, *Medeja*, *Fedra*) i vrlo suptilno prikazuje onu točku kada je emocionalna bol toliko jaka da postaje fizička. Naracija, lirika i radnja imale su skladan suživot u antičkoj tragediji u njezinu zlatnome periodu. Tek će se više desetljeća kasnije pojaviti Aristotelov spis *O pjesničkom umijeću* u kojemu će biti iznesena tvrdnja da je za dramu

najvažnija radnja, a zatim karakter, misli, govor, stihovi... Drugi važan moment u razvoju europskoga poimanja drame nastupa u elizabetansko-me dobu. U Shakespeareovim komadima radnja se usložnjava, a zaplet je višestruk. Karakteri su zaokruženi, dosljedni i ostvareni u mjeri u kojoj je to potrebno za radnju, dok misli ostaju u monolozima. Međutim, finalan udarac naraciji u dramskome dolazi ne iz same dramske književnosti već iz teorije. Gotthold Ephraim Lessing želi stvoriti njemačku nacionalnu dramu i emancipirati ju od francuskoga utjecaja. U tu svrhu on intenzivno kritizira francuske dramatičare i suprotstavlja im Shakespeareove drame kao novi uzor. Lessing inzistira na značaju karaktera i radnje – obratite pažnju na diskretan zaokret u odnosu na Aristotela koji smatra da je primarna radnja, a zatim karakteri! Na njega se nadovezuju Goethe i Schiller koji u Shakespeareu također prepoznaju uzor. Na ovu se trojicu nadovezuje Hegel koji izdvaja Sofoklovu *Antigonu* kao uzornu tragediju, ali suštinski ostaje na tragu onoga što je pisao Lessing. Tako sukob postaje osnovna karakteristika drame. Iz građanske se drame postepeno proganja poezija jer dramski likovi moraju govoriti kao stvarni ljudi (u realnome životu mi ne govorimo u stihu) i ukidaju monolozu (jer *normalni* ljudi ne pričaju glasno sami sa sobom). Ono što je ostalo, to jest što se jako uvećalo, je karakter koji je dobio ogromnu biografiju. U Ibsenovoj *Lutkinjoj kući* čitav prvi dio komada prolazi u pričanju priče o Norinu ocu, o tome kako se on odnosio prema njoj, kako su protekle prve godine braka, kako je Nora brinula o kući i djeci... To je čitav niz detalja iz života lika koji kod Shakespearea ne bi postojali jer o njegovim likovima ne znamo ništa osim onoga što je potrebno za razvoj radnje (a ponekad je i neki važan detalj ispušten¹). Dok su u Shakespeareovoj tragediji likovi potrebni kako bi se vodila kompleksna radnja, u građanskoj drami dolazi do diskretna okreta – radnja je potrebna kako bi se iskazao lik.

Tako dolazimo do saznanja da je ono što mi nazivamo *klasičnom dramom* ustvari usko vezano uz građansko poimanje drame koja je klasična zato što ima standardnu, tj. klasičnu strukturu (lik-radnja-sukob) ili je, pak, klasična zato što pripada historijskomu nizu koji su građanski estetičari stvorili da bi utvrdili vlastito uvjerenje po kojemu su vrijednosti građanskoga društva općeljudske vrijednosti koje imaju svoj jasni kulturološko-estetski, pa i politički niz od antike preko renesanse do klasičnoga doba građanstva. Riječ je ipak o izmišljenu narativu, a ne stvarnu kontinuitetu jer Euripida od Shakespearea dijeli 2000 godina, a Shakespearea od Ibsena nepunih 300. Ovaj niz se završava s Ibsenom zato što je on najutjecajniji dramski pisac u vremenu koje možemo nazvati klasičnim dobom građanstva. Pri tome mislimo na ono razdoblje od polovine 19. st. pa sve do Prvoga svjet-

¹ Tako je nastala rasprava oko toga koliko Hamlet ima godina, zašto je Lear naprasno odlučio podijeliti kraljevstvo, što se dogodilo s djecom Macbetha i Lady Macbeth itd.

skog rata kada su konačno uspostavljene sve vrijednosti građanske srednje klase i kada je ona postala apsolutni nositelj vrijednosti i normi zapadnoga čovjeka koje su se, zahvaljujući kolonijalnim osvajanjima (koja su se baš u to doba zaokruživala), nametnule čitavomu svijetu. Budući da smo mi građansko društvo, mi u stvari naš sistem smatramo konačnim, zaokruženim i vječnim, te naše, građansko, poimanje drame smatramo pravom dramom ispuštajući iz vida ono što nama ne ide u prilog. S druge strane, kada počnemo sumnjati u svoj pogled na svijet, počinjemo govoriti o krizi.

Kada je počela *kriza drame*? Godine 1896. na premijeri komada *Kralj Ubu* Alfreda Jarryja dogodio se skandal zato što je glavni glumac (Ubu) na početku komada uzviknuo *govnarija (Merdre!)*. Ova premijera i skandal označili su početak avangarde i najavili da će razne vrste *uznemiravanja javnosti* biti osobina avangardnih pravaca. Danas to nama može biti čudno zato što znamo da se još u Aristofanovoj, dakle klasičnoj komediji, jedan bog, i to ne bilo koji bog nego bog zaštitnik tragedije Dionis, uneredio od straha u jednoj sceni komedije *Žabe* (oko 405 p. n. e.). No čini nam se da njih tada nije uzrujalo Ubujevo prostaćenje, već saznanje da se ruši čovjekova (a to će reći građanska) predstava o samome sebi, a to je drama vrlo precizno detektirala. Ibsen je već krajem prethodnoga desetljeća napisao komad *Žena s mora* (1888.) u kojemu nagovještava psihoanalizu i simbolizam kao pravac. Krajem *klasičnog doba građanstva*, to jest krajem 19. i početkom 20. st. ruši se jedinstvo lika, a s njime i jedinstvo radnje. To se vrlo brzo uočava, ali se dugo ne pronalazi pravi razlog tomu, pa teoretičari pišu o tzv. *krizi drame*. Tako se, na primer, za Čehovljeve komade dugo pisalo da se u njima *ništa ne događa*. Jovan Hristić je u svojoj briljantnoj studiji *Čehov dramski pisac* dokazao kako kod Čehova ima mnogo događanja, ali da su odnosi među ljudima, to jest radnja i sukob daleko kompleksniji (veze među likovima nisu u trokutima kao u Ibsenovoj *drami fotografije društva*, već se nižu u lanac nalik na lanac organske kiseline). Jedinstvenu usmjerenu radnju oko koje je postavljen komad zamijenio je niz mikroradnji. Novi pomak donosi Pirandello koji postavlja pitanje što je na pozornici stvarnost, a što iluzija i dolazi do jednostavna, ali briljantna odgovora – na pozornici je realnost jedino to da smo na pozornici, a sve ostalo je iluzija. U prvoj polovini 20. st. mnogi pisci svojim djelima mijenjaju pojam drame. Brecht se posebno ističe zato što će to pokušati napraviti i na teorijskoj osnovi kritikom aristotelovske dramaturgije. Suprotstaviti će joj epski teatar, čime se pojam epskoga na velika vrata vraća u dramu. Ako pažljivo pročitamo to što je pisao u *Dijalektici teatra*, shvatit ćemo da se on u stvari sukobljava s građanskim, bulevarskim kazalištem svoga doba, tj. s aristotelovskim kazalištem (što nije isto što i Aristotel, a ponajmanje ima veze s grčkom tragedijom zahvaljujući čijem proučavanju je Aristotel napravio djelo *O pjesničkom umijeću*). Njegovi likovi, posebno iz velikih komada kakav je, naprimjer, *Majka hrabrost*, imaju volju, ali u suštini juna-

kinja ne utječe na tijek radnje. Ona *susreće* radnju, to jest nju radnja *nosi* kroz komad. Radnja lika je u odnosu na opće stanje (rat) tek mikroradnja koja se sastoji od niza (ne)uspješnih pokušaja profitiranja na ratu.

Beckett sasvim odustaje od velike radnje i svodi ju na mikroradnju ili, ako ćemo preciznije, on ukida usmjerenu težnju svojih likova. Zato što nemaju jasnu težnju koja bi ih gonila naprijed putem sukoba, Vladimir i Estragon stoje u mjestu – doslovno. Vladimir i Estragon su tek ostatci likova iz građanske drame kojima je ukinuta volja i jako zbrkano sjećanje, ali im je zato *vraćeno* tijelo. Obratite pažnju! Medeja, Fedra, Alkestida imaju tijelo u kojemu osjećaju snažne bolove čiji je uzrok emocionalna patnja. Likovi u građanskoj drami nemaju fizičko tijelo. Dokaz? Nora čitav komad jede slatkiše, ali niti je debela niti ima karijes. Zašto? Pa zato što to nije bitno za Ibsenovu dramu. Važan je odnos s ocem, mužem, prijateljicom... Kod Becketta stvari stoje drugačije. On postavlja pitanje što se sve građaninu može oduzeti, a da on ostane čovjek i što se sve drami može oduzeti, a da ipak ostane drama u onome vidu kako ju razumije građanski teatar. Beckett je svojim likovima vratio tijelo, a od dramske forme ostavio je dijalog. Ali je li to stvarno kraj drame? Nije. Jer ima nečega *iza* ili *nakon*, a možda i *prije* dijaloga, a to je tekst. Aristotel (opet se vraćamo na ovoga antičkog filozofa, jer kud god da krenete u kontekstu zapadne teatrološke misli, prije ili kasnije *naiđete* na Aristotela) prvi kaže da je drama prije svega tekst, a tek onda izvedba, te da dramski tekst može imati svoju vrijednost i bez izvedbe. To inzistiranje na tekstu koje nastavljaju građanski teoretičari i praktičari kazališta dovodi do toga da je u građanskome teatru suština izvedbe u točnom scenskom interpretiranju teksta koji postoji neovisno o izvedbi. Je li Shakespeare svoje predstave stvarao da bi interpretirao svoje tekstove ili su tekstovi nastajali kao *work in progress* čiji je cilj bila izvedba? Ne znamo. Do nas su stigli samo tekstovi od kojih su građanski estetičari stvorili kanon umjetnosti drame.

Heiner Müller će dramski tekst tretirati kao tekstualnu površinu. Likovi i nisu likovi jer ne vode dijalog već rečenice u kojima evociraju nekadašnja osjećanja koja blijede u zaboravu. S gubitkom sjećanja sasvim nestaje i radnja koja postaje jedan velik pokušaj da se govorenjem spasi stvar. Ritam govorenja, ritam smjenjivanja riječi i rečenica stvara strukturu koja komunicira s bazičnim nasljeđem građanskoga kazališta i građaninom prepadnutim od saznanja da bi mogao izazvati uništenje čitave planete. O tome govore *Hamletmašina* i *Zagađena obala Medeja*. Ali strah od kraja svijeta i nije nešto novo. Tim problemom bavili su se neznani sastavljači srednjovjekovnih moraliteta i tvorci misterija. Pa i kralj Lear u sceni oluje sluti kraj svijeta. Što je uopće novo i je li ikada išta bilo novo ili se sve stalno utapa u sve, a svaki novi pisac počinje iz početka iako se nastavlja na druge?

Još od doba moderne koja se posljednjih desetljeća ulila u postmoderanu, a zatim u postdramsko, svaki autor traga za nečim novim. *Novum* je

fascinacija 20. stoljeća koja je na kraju dovela do toga da više ne možemo govoriti o pravcima već o individualnim poetikama svakoga pisca u svakome djelu ponaosob. U posljednjoj dekadi 20. st. *in-yer-face* dramaturgija čiji je najtragičniji i najuzbudljiviji predstavnik Sarah Kane inzistira da se kroz bol i brutalnost pokuša doći do suštine emocije koja je pohranjena u našem tijelu i našim riječima. O tome su već pisali i Euripid i Seneka. Što se brutalnosti tiče, ni to u suštini nije novo – time su svoju publiku pokušavali zaintrigirati jakobinski dramatičari. Dramski se pisci sve više okreću autofikciji i dokumentarnom. Tanja Šljivar i Minja Bogavac od dokumentarnoga i osobnoga prave tekst. Treći pravac zagovaraju pisci koji ne samo da ubacuju elemente iz svoga realnog života već i sami interpretiraju svoje tekstove, kao na primjer Maja Pelević i Simona Semenič. Drama više ne želi biti primarno tekst. Ona želi postati izvedba. Je li to kraj i konačni raskid s dramom? Nije. Tespis je prije Eshila kao rapsod govorio stihove u pratnji kora i glazbe. Suvremeni pisci performer i postaju suvremeni rapsodi. Drama se nije samoukinula, već se vratila svojim prapočetnicima. Izgleda da, ma kako se trudili, ne možemo izići iz vlastite tradicije, čak i onda kada ju dekonstruiramo i preispitujemo. Prosječna gledateljka u dramskome teatru za to i nije briga. On misli kako suvremeni pisci uništavaju dramu i nevoljno sleže ramenima. On i dalje najviše voli gledati Shakespearea i dobro sastavljeno suvremeno djelo s likovima koji se iskazuju kroz radnju koja se razvija kroz sukob. S toga stanovišta mogli bismo od Shakespearea *skrenuti* k Dumasu sinu, Feydeau, T. Williamsu, Koljadi i napraviti niz kojim bismo sasvim zaobišli priču o približavanju drame naraciji. Niz bi bio točan, a zaključak nepotpun, mada bi također išao iz građanskoga okvira. Taj prezir prema okviru društvenoga i ideološkoga narativa i saznanje kako se on ne može ukinuti već samo zamijeniti novim je nova preokupacija građanskoga intelektualca. Frustrira ga saznanje da je kazališna publika i dalje građanska jer mi živimo u građanskome društvu. A što bi gledao građanin u svome kazalištu, ako ne građanske komade?

Peter Kovačić Peršin

Čemu književnost, ako ne odgovara transcendenciji?

Da bismo mogli odgovoriti na pitanje što je književnost danas, trebali bismo najprije ustvrditi što književnost kao umjetnost riječi znači u našoj kulturi od njezina početka do danas. Time ujedno dobivamo i odgovor na pitanje što književnost gubi u našem vremenu, obmanutu kibernet-skom komunikacijom i materijalističkim poimanjem života. Ovdje želim skrenuti pažnju na dva vidika toga složenog odgovora: na narativni jezik suvremene književnosti i na općenito uvažavane sadržaje koji odgovaraju komercijalnomu kriteriju.

Književnost naše civilizacije potječe iz židovsko-grčke kulture, a ona je u svojoj biti postulirana metafizički. Književnost se u tim drevnim vremenima rađa kao religiozna riječ koja je usmjerena prema transcendenciji. Zbog toga ona stvara svečani jezik slavljenja božanstava, jezik koji nadilazi običan govor opće komunikacije. Time stvara estetiku izražavanja i mišljenja. Tomu idealu slijedila je književnost svih kasnijih razdoblja, u najmanju ruku ona književnost koju nazivamo klasičnom literaturom. I upravo zbog toga uzvišenog jezika književnost jest prostor stvaranja jezika, novih pojmova i riječi, jezika složenoga, sofisticiranog izražavanja misli i spoznaja. S vlastitim pjesničkim figurama, osebjnim rečeničnim redom i melodijom govora umjetnik stvara poseban estetski učinak i nadilazi obično ljudsko opisivanje stvarnosti, pa i faktografski opis znanstvenoga jezika. Jezik književnosti postaje nositelj simboličnoga mišljenja i naziranja. Time je sâm po sebi postuliran metafizički. Ako jezik današnjega književnog izražavanja nije na toj razini, onda ne zapisuje književno djelo u umjetničkome smislu. Činjenica da jezik razotkriva mogućnost čovjeka kao bića simboličnoga mišljenja koje stvara svijet metafizike jasno ukazuje na našu duhovnu narav.

Jezik umjetničke književnosti je u tome pogledu nositelj nacionalnoga identiteta. Jezik stvara, kako kaže Wilhelm von Humboldt, čovjekovu

stvarnu domovinu koja je domovina njegova duha i duhovna domovina njegova naroda. Naime, jezik razotkriva vlastitu strukturu mišljenja i poimanja pojedine nacije, razotkriva njegovu dušu. Globalizacija svojim jezikom površinske komunikacije uništava suštinu nacionalnih jezika. Književnost tako postaje posljednje utočište gdje se čuva i stvara jezik, ostaje prvobitna snaga nacionalnoga identiteta. Ali kada taj jezik postane kolaž globalizacijskoga izražavanja i govora, onda se nacionalni identitet gubi, gubi se ono što stvara dušu naroda.

Metafizička struktura jezika prvi je čimbenik metafizike književnoga djela. Drugi pokazatelj je sadržaj književne poruke. Roman Ingarden govori o metafizičkoj kvaliteti književnosti koja potječe iz činjenice da umjetnik na opisivanu stvar ne gleda objektivno kao na predmet svog proučavanja, kao što to radi znanstvenik, već ju promatra na osebujan način, onako kako to sâm doživljava. Razotkriva osobnu viziju stvarnosti i time stvara vlastitu stvarnost pjesničkoga svijeta. Vizija toga svijeta jest ono što stvara duh vremena. Dakle, duh našega vremena razotkriva sadašnja književnost.

Jaz između umjetničke književnosti kao prostora slobodnoga stvaralaštva i trendova civilizacije koji teže za rasonodom i zadovoljavanjem čovjekovih bioloških potreba gura književnost u komercijalizaciju, čime ona gubi metafizički uzgon. Time se odriču uloze koje je stoljećima vršila kao prosvjetiteljska djelatnost. Književnici koji žele uzdržavati tradiciju umjetničke književnosti zatvaraju se u sve uži krug čitatelja. Književnost koja služi interesu komercijalizacije slijedi trendove masovnih medija koji stvaraju žutu štampu skandala i bizarnosti. Time služi i ekonomskim i ideološkim interesima suvremene civilizacije. Ideološki totalitarizmi 20. stoljeća i ekonomski totalitarizam današnjice okupirali su prostore stvaralačke slobode i podvrgnuli su umjetnika ropstvu ideoloških zahtjeva i egzistencijalnih potreba. Kao tržišna roba, ona služi kapitalu i podupire njegovu hegemoniju. Kako se književnost na taj način srozava na dekadenciju, to se najbolje očituje kod suvremenoga kazališta koje napušta dramaturgiju riječi i pristaje na performans.

Kada se gubi ideal autonomije umjetničkoga stvaranja i duhovne slobode stvaralaca, nestaje i poriv slobode osobe i društva kao cjeline. Stoga bismo mogli zaključiti kako jedino autonomna književnost ostaje umjetničko djelo jer nadilazi interes vremena i njegova društvenoga poretka. U komercijalnoj književnosti gubi se metafizički horizont. Sveto koje je u književnosti bilo svjetlo poruke doima se kao iskustvo društvene neuspješnosti, vjera kao izraz neprosvijećenosti čovjeka. Čovjek gubi transcendentni smisao života i tone u nihilizam.

U uvodu je bilo rečeno da je književna riječ u svome izvoru religiozni govor, odavanje počasti božanstvu. Prisjetimo se *Himne božanstvu sunca* faraona Ehnatona koju je pjevao u drevnome drugom tisućljeću prije Krista. Tom je himnom izrekao temeljnu spoznaju čovječanstva o stvoritelju

svega. Tako kaže: *Iz samoga sebe stvorio si milijune bića. [...] U mom srcu si. Nitko drugi nije te upoznao već samo tvoj sin Ehnaton.* Svijest o božanstvu kao stvoritelju uvjerava čovjeka da je stvoreno biće, da nije proizvod pukoga slučaja, da nije sâm sebi posljednja stvarnost i smisao, već je biće obdareno transcendentnim smislom. Taj egzistencijalni stav nadilazi nihilizam koji obmanjuje suvremenoga čovjeka. U tome pogledu još je jasnije izražena svijest čovjeka Biblije koji se domogao spoznaje o Bogu kao duhovnomu Bitku, što izražava njegovo hebrejsko ime: Jahve (Jesam koji jesam).

Prvobitna je književnost uz odavanje počasti božanstvu govorila i o egzistencijalnoj mucij čovjeka, mucij koja je danas ista kao što je bila u početku pisane povijesti čovječanstva. Babilonski ep o Gilgamešu pored straha od smrti izražava i čežnju za vječnim životom. A biblijska *Knjiga o Jobu* izražava upravo duboku vjeru da čovjek ima u sebi nadu u vječni život. Job uvjerava svoje prijatelje: *Jer ja znam da moj Otkupitelj živi i da će on u posljednji dan mene probuditi.* Drevna književnost je u svojoj suštini izražavala transcendentni stav čovjeka. Spoznaja da smo bića konačnosti i nedostataka budi u nama čežnju za puninom života, za vječnim opstanakom. Taj transcendentni stav otvorio je čovjeku put u civilizacijski život jer je formirao njegovu svijest kao metafizičku i time njegov temeljni životni stav kao snagu nadilaženja postojećega stanja, kako u duhovnome tako u materijalnome pogledu. I znanost i tehnološki razvoj mogući su tek na osnovi toga metafizičkog postulata čovjekove svijesti. Lik čovjeka drevnih vremena jeste lik titanskoga čovjeka, ali i lik biblijskoga čovjeka koji nalikuje Obličju Božjemu. Ta dva lika najdublji su poriv i čovjekove duhovne evolucije.

A kakav to lik čovjeka stvara današnja književnost zapadne civilizacije? Ona više ne govori o Bogu kao liku komu trebamo biti na sliku i priliku, skoro ne izražava ni religioznu svijest i ne otvara čovjeka transcenciji. Njezino nebo prekriveno je oblacima beznađa, njezin pogled usmjeren je u zadovoljavanje najosnovnijih potreba čovjekova bića kao tijela. Čovjeka je iz duhovnih visina smjestila u abdominalni dio života, u stroj za zadovoljavanje tjelesnih potreba, bilo standarda, časti, moći ili spolnosti. Njegov obzor ograničen je na vrijeme i prostor ovozemaljskosti. Nestaje svijest o čovjeku kao duhovnomu biću koji svojim mišljenjem i djelatnošću stvara kozmos transcencije. Sadašnji čovjek zapadne civilizacije čak namjerno uništava svoju transcendentnu svijest i ponire u imanenciju biološkoga života.

Ako je jedna od osnovnih tema književnosti, pogotovo poezije, ljubav, onda ta ljubav danas nije shvaćena kao nešto iznad razine senzualne erotike, najčešće se izivljava u opisima seksualnoga života. Biblijska *Pjesma nad pjesmama* postavila je za našu zapadnu civilizaciju normu kako treba shvaćati i živjeti ljubav između žene i muškarca: *Stavi me kao znak na srce, kao pečat na ruku svoju, jer ljubav je jaka kao smrt...* Međuljudski odnosi u

našoj civilizaciji svedeni su na drugoga čovjeka kao predmet svoje potrošnje, a ne suživota, na sukobljavanje svih sa svima, na međusobno ugnjetavanje. Gdje je tu svijest grčke tragedije koja je u stvari bila religiozni čin antičkoga grčkog društva? Sofoklo u *Antigoni* na njezina usta polaže drugu temeljnu etičku normu naše civilizacije: *Nisam se rodila za mržnju, nego za ljubav!* Zašto treba spomenuti ove književne temelje naše civilizacije? Prije svega zato da se osvijestimo u kakav ponor pada naša civilizacija danas. Mržnja, nasilje, grabež, seks i nihilizam glavne su teme filma, kazališta, pa i književnosti.

Trebamo se samo sjetiti kako se antička civilizacija u rimsko doba srozala na slično dno. I grčka je tragedija govorila o nasilju i mržnji kao o zlu koje upropaštava čovjeka i društvo, ali nikada to nije prikazivala na pozornici kako bi u gledateljima izazivala niske instinkte. Svoje značenje pronalazila je u katarzi, u buđenju moralne svijesti gledatelja. Nasuprot tomu, rimsko je kazalište prikazivalo opscene i brutalne scene, samo da bi zadovoljavalo najniže instinkte rimskoga plebsa. Time ga je održavalo u primitivnosti i pokornosti. Takav je model i današnjih totalitarnih politika i ideologija, zbog toga uvažavaju takvu književnost, medijski ju propagiraju i financijski održavaju. Time se najlakše održava sustav totalitarne vlasti. Jasno je da je takav razvoj znak dekadencije i nagovještava kraj zapadne civilizacije. U dobrome i lošem nasljednici smo antike.

Kada govorimo o dometu književnosti u pojedinim razdobljima civilizacije, nailazimo na odgovor kako svako vremensko razdoblje ima književnost kakvu zaslužuje. A trebali bismo reći da baš književnost i njezin pogled na svijet i čovjeka stvara duh vremena. Zato se s pravom postavlja pitanje: Kakva je književnost našega vremena, kakve vrijednosti ona uzdiže? To je pitanje presudno za razumijevanje ne samo našega vremena nego i budućnosti.

U vrijeme kada se rađalo moderno doba, dakle, u zoru moderne europske književnosti koja počinje pokretom romantike, postavio je sudbonosno pitanje Johann Cristian Friedrich Hölderlin. Pitao se: *Čemu poezija u ovo oskudno vrijeme?* Bio je jedan od posljednjih pjesnika tragičke svijesti koji je nastojao oživjeti duh grčke antike. To njegovo pitanje prati sve istinske stvaraoce književne riječi sve do naših dana. I mi se trebamo pitati čemu uopće književnost u ovo duhovno oskudno vrijeme koje osjećamo kao sumrak zapadne civilizacije, sumrak koji najavljuje njezin kraj, ako nastavimo ovim putem. Nije li na ivici ove spoznaje uzviknuo i Friedrich Nietzsche: *Prijatelji, to večer progovara iz nas!* I stravično je ustvrdio: *Pustinja raste!* Tako je, pustinja odsutnosti duhovne svijesti raste danas ubrzano. Živimo u atmosferi religije zadovoljavanja užitaka i to nas zasljepljuje do te mjere da ne možemo pogledati s onu stranu postojanja, da ne možemo sagledati vlastitu mogućnost transcendencije. Smrt Boga u svijesti čovjeka trebala bi izazivati osjećaj tragičnosti i bezizlaznosti. A masovni čovjek

danas više nema svijesti o tragičnosti života, obuzet je mukama kao nečim besmislenim, pada u svakojaku nirvanu. A tko drugi nego umjetnost, ponajviše književnost, može u čovjeku probuditi tragičnu i religioznu svijest? Ovdje valja napomenuti da i današnja književnost koja ostaje na visini klasike pobuđuje tragičnu i religioznu svijest, samo što je ta književnost sve više potiskivana u privatni prostor. Pozornicu javnosti zaposjela je književna i kazališna artistika koja ostaje na razini rasonode. Baš takvu književnu i kazališnu artistiku, koja udovoljava tržišnim kriterijima, podupiru totalitarni režimi globalne merkatokracije.

Možda ovakav pogled na današnju masovnu književnosti i druge umjetničke grane izgleda pogrešan ili previše pesimističan. A takve su spoznaje suvremenih humanističkih znanosti koje proučavaju psihu današnjega čovjeka i našu društvenu klimu te potvrđuju sve veću patologiju. Svako je i odsutnost transcendentale orijentacije jedan od osnovnih uzroka ove dekadencije. Upravo bi umjetnosti, napose književnost, mogle znatno doprinijeti duhovnoj preorijentaciji, budući da su u svojoj suštini metafizički postulirane. Jasno je kako književnost mora u svako doba čovjeku predočiti njegovo stvarno stanje, opisivati njegovo razumijevanje života, njegove muke i nade, međusobne odnose te izricati kritiku društvenoga poretka. Ali u prvome redu književnost mora probuditi moralnu svijest i otvarati duhovne obzore. Da bismo našoj civilizaciji osigurali budućnost, književnost se mora vratiti svomu izvoru.

Na prijelazu iz razdoblja srednjovjekovne u novu civilizaciju koja se tek nazirala, otvarao je vrata u novo doba veliki preteča renesanse Dante Alighieri. Upravo u naprijed navedenome, u vraćanju književnosti svojim izvorima, sastojala se njegova velika poruka i svrha zbog koje je njegovo djelo upisano u temelje naše civilizacije i opće kulture čovječanstva. U svojoj *Božanstvenoj komediji* prikazao je čitav *horror mundi* srednjovjekovnoga čovjeka. Pakao i Čistilište govore o zlu i patnji koji su dio svakoga povijesnog razdoblja i svakoga čovjekova života. Ali svoj je pogled Dante usmjeravao prema Raju. Njegov pjesmotvor dušu čovjeka koja čezne za spasenjem vodi u sfere transcendencije. Dante usmjerava svojom poezijom naš pogled i danas prema svjetlosti nebeskoga sjaja, prema Ljubavi, *koja pokreće sunce i milijun sazviježđa*, Ljubavi koja daje životni smisao čovjeku. Dante je na ivici promjena civilizacija uputio pogled čovjeka na transcendenciju. U tome je njegova umjetnička veličina, njegova suvremenost i danas. Zbog toga ostaje svjetionik i u sumraku naše civilizacije. Njegovo nas djelo opominje da mora umjetnost odgovarati ponajprije na pitanje o svrsi čovjekova života i otvarati čovjeku vrata u transcendenciju. Književnost bi se trebala vratiti svomu izvoru i pružati nadahnuće novim generacijama u načinima kako izići iz duhovne i moralne krize koja upropaštava našu civilizaciju.

Antun Lučić

Ispisivanje književnosti na procjepu

Tijekom nastupajućega milenija iskazuju se izazovi i zahtjevnosti, zasićenosti književnim sadržajima, ali i poetička nesklapanja. Nastupa vrijeme iza neporecivih, osjetno pozavršenih istinskih književnih djela. Stoga traje i epiloško doba iza postignutih ostvarenja. Oznake *posljednosti* utkane su u svijet sve više, bez pouzdanih mjerila koji se mogu prihvatiti spojem, sintezom pobune i ravnodušnosti.

Upit što je književnost danas može se proslijediti i na mogući protuodgovor: kakva bi to književnost bila poslije? I nije prijeporno vremensku, fenomenološku i ontološku odrednicu *danas* preusmjeriti u prilagodbu: što će biti poslije sadanjega statusa književnoga izraza, dakle, kasnije? Postojeće danas i ovdajšnje, u stalnoj mijeni, animacija je stvarnih, nestvarnih ili pomislivih fenomena, katalizator za ono iza, nakon već ostvarenoga. Stoga i upiti u slijedu: što književnost čini književnošću, i što je mjerilo njezine *literarnosti*? O čemu to književnost, i o čemu njezina baština, o čemu moderna i postmoderna? Ne samo što je ovodobna književnost nego i što li je književnost za ovdje i danas? Moguće je zasvoditi formulacijom *Što je pismenost danas?* Pitanja iz kondicionala, iz mogućnosti određenja književnosti koja okuplja djela, autore i čitatelje, teoretičare, povjesničare i kritičare.

Za produbljenje vremenitosti znakovita su u tri biblijska *danas*. Prvi je radost dana kada anđeli javljaju pastirima: *Danas vam se u Davidovu gradu rodio Spasitelj – Krist, Gospodin (Luka 2, 12)*. Riječ *danas* začula se u strelovitu razgovoru dobacivanja dvojice zločinaca ili razbojnika raspetih uz Isusa na križu. Ovo je dio čitanja Spasiteljeve muke za Cvjetnicu. Po Lukinu evanđelju (23, 39–43) prvi razbojnik vrijeđa Gospodina: *Zar nisi ti Mesija? Spasi sebe i nas!*, a drugi ga, dok ih Isus u boli sluša, razborito prekorava: *Mi smo ovdje po pravdi, jer primismo zasluženu plaću za svoja djela te nadoda: Sjeti me se kada dođeš u svoje kraljevstvo!* Na to ga Isus osokoli: *Zaista, kažem ti, danas ćeš sa mnom biti u raju!* I očenaški *danas* je duhovna

potvrda, prema molitvi *krub naš svagdanji daj nam danas*, uzrok onoga što će doći iza lomljena, a neprekinuta danas.

Danas je neosporno nizanka *sada*, odnosno podanašnjjenih *sada*. To je dio mozaika za sastavljanje i današnje književnosti koja, zamjećuje David Lodge u *Načinima modernoga pisanja*, uvelike *naginje fluidnu ili složenu baratanju vremenom, što uključuje mnoge izukrštane referencije unatrag i unaprijed* kronologijskim poretkom. Da bi čitatelji uvidjeli birano danas prožeto sa *sada*, trebaju vidljivost za duhovno usredištenje, da se međusobno dozivaju i vide u licima književnosti. Nije slučajno na *Zidu od poezije* u Selcima na Braču 2018. godine uklesan stih Delimira Rešickog: *Dani sada raspliću svjetlost oko tvoga lica*.

1.

Pri susretu s višestrukim književnim nastojanjem, odnosno dvojstvenim presretanjem ideja, kroz kvantitativni minimalizam i minimalnu kvantitativnost nastaje književnost s osmotskim prožimanjem. Čitatelju su na raspolaganju djela kao njegovi poželjni i nepoželjni sugovornici. Usto, poetološki članci iznose smisao estetskoga poimanja i etičkoga doživljaja djela: jedno presreće drugo, kao što se presretanjem *dobavlja* računalna pošta.

Polazna riječ *ispisivanje* znači sastavljanje, sačinjavanje, nešto sročiti, ali i ispunjavanje, adresiranje. Od zapisa popa Martinca uz Krbavsku bitku, od tadanjega ispisivanja svjedočke pismenosti *ubogom grešnikovom rukom* do pisacih strojeva, računala i digitalnosti – dug je put. Kao nesvršeni glagol, *ispisivanje* pokazuje dva lica. Prvo je nizanje slova rukom, strojem ili drugim pomagalom kojim se oblikuje tekst, a drugo je ironično značenje za pisanje teksta bez valjane, pa i smislene kakvoće. Na tome poslu *popunjavanja* nečim na nešto je i tehničko ili funkcionalno ispisivanje, primjerice ispisivanje opće uplatnice, ispisivanje kuverte (naznaka adrese). Uz pokazane primjere ne treba zaobići i doslovno ispisivanje iz kakve ustanove ili društvenoga života, primjerice ispisivanje iz srednje škole, s fakulteta, iz autoškole, iz crkve, iz vjeronauka, iz partije... Loša književnost ili književnost koja odaje loš ukus ispisuje samu sebe zbog nedostatne kakvoće ili ju čitatelji i kritika ispisuju iz prihvatljive književnosti.

Književnost stavljena na *procjep* postiže kakvoću na individualnome i kolektivnome iskustvu. Umjesto da otkriva misao i iznosi ju putem doslovnosti, zdravorazumske inačice, što čitatelj i ne mora priželjkivati, takva književnost naizgled prikriva misaonost ili ju lažira. Postaje to pojedinačna, ali i kolektivna strategija za uspostavu nekih pomnih sadržaja. Književni je *procjep* prirodan i personificirani sukus, mudrost, uvraća se bitno u prividnu neaktivnost čime mudro izbjegava krajnosti, razmaknute krakove spoznaje. Na području, recimo, *procjepništva*, postupaka koji

se izvode procjepom, može se i metonimijskim pomakom imenovati kao razmak, ili razine razmaka, koji nije tek u prostoru nego i između misli. Uostalom, i pisanje je višekратно kliznuće u raspoložive razmake, određene procjepe. Što je supstancijalno nije samo u području misli već u procjepu između misli. Literaturi je stoga rodna koegzistencija unutar razmaka.

Procjep omogućuje arbitrarnost ideja i mijene izravnih mogućnosti, stoji pred tajnama jezika i književnoga stvaranja. Nosi rađalački karakter duhovnoga svijeta, nužnost pomaka i propusnosti za prihvata prethodnoga, njegovu obnovu i upućivanje u drugost. Taj agilni *procjepizam* je književni čin koji donosi unosne učinke ili se osvjeđuje književna provjera u njegovu funkcioniranju. Na tome su tragu i pokrenute dvojbe o imenovanju riječima još u Platonovu dijaloškome *Kratilu* te objašnjavanju jaza ili raskola između neizravne i izravne obavijesti o svijetu koju objašnjava Gérard Genette u svojim *Mimologijama*. Jaz je koegzistencija suprotstavljenih vrijednosti koje se provlače književnim tradiranjem. Književnost s društvenim ulogama, kada je utjecaj pisca bio neusporedivo veći nego danas, nadomjestak je za sloj spiritualna prostora.

Procjep je pripadan ukrižavanju značenja, sadržaja i postupaka. Na području je primjene *hijazma*, ne samo figure konstrukcije (dviju riječi, sintagmi i rečenica) nego je i način književnoga oblikovanja. Grafički se mogu predstaviti kao dvije odvojene okomite linije povezane na sredini točkom, spojnicom ili crticom što daje H, otuda hijazam. Građivo koje se nudi ujedno dopušta gledanje s druge strane, u zrcalu. Točka itekako ostaje, može kliziti gore-dolje, ali kada poveznicu čini nesigurnija spojnica ili crtica, onda se odmiču uspravne linije čime se gubi kontakt, kako funkcionira i prekidač za struju. Time se ostvaruje kinetička bit procjepa, polazak iz prvine i ulazak u drugost.

Na paleti termina, *procjep* se koristi u više znanstvenih i kulturnih, prirodoslovnih i primijenjenih, ali i društvenih područja. Pojam srećemo u medicini i u migracijskim tijekovima, primjerice o balkanskoj ruti u kojoj se događa da su *ljudi zaglavljani u procjepu* unutar zemalja pripadnih Europskoj uniji. Zamjetna je obrada procjepa i u likovnosti. Pokazuju to kiparski zahvati Ilije Skoke iz Tomislav-Grada koji daje prikaz jedinstvena oltara u procjepu ili reljefi Vesne Vuge Sušac iz Mostara s namreškanim i proreznim limom. Zamjetan je i procjep u nizu grafika Petra Waldegga iz Bugojna, osobito onima koje se zasnivaju ili su srodne crno-bijelim rendgenskim snimcima.

Uz primjenu izraza procjep uvodi se prijedlog *u* i *na*. Prema *Rječniku hrvatskoga jezika* prijedlog *u* upućuje na nešto što se nalazi ili biva unutar čega, ali i kretanje, dospijevanje u takav odnos, odnosno uključivanje u nešto ili pristupanje komu ili čemu. Prijedlog *na* koji označava mjesto na kojemu se što stavlja ili dospijeva, ali i pojam na kojemu se što zasniva ili označava razne odnose između pozicija. Poetika procjepa znači i neko

navođenje položaja, odnosno predsituacije ili, rjeđe, određenje u trajanju same situacije; poblizje: biti i naći se ili nalaziti se u procjepu znači nailaziti na teškoće, dospjeti ili dospijevati u procjep, dolaziti u procjep, zateći se, pa i biti zatočen u kakvoj stiješnjenosti ili prilici.

Na topografiji svijeta Anđelko Vuletić zamjećuje procjep između vlastita boravišta i neba, između se prostire *jeza odavde do zvijezda*, a također se pita u zbirci *Kad budem velik kao mrav* hoće li itko ikada iznenada, pa i noću, *oboriti bar jedan kamen / sa ove gomile / koja pritiska i mrvi*. Po ovom je razvidno da procjep znači podnošenje težine kamene gomile i pokušaj izvlačenja ispod nje.

2.

U razmeđu je saglediv stvaralački agens, unosan i po tome što dolazi iz mitske, biblijske, ali i usmene baštine, navlastito jer je zahvalan za pohranu sadržaja i njihovo aktualiziranje. Prednost je što se procjep opire ponavljanju i suvišku, u načelu se održava svojim dvočlanim odnosom koji je u srodstvu s antitezom, ali spremnije, hitrije nadilazi i mijenja izražajnost od paralelizma. Njegov napor je da konstruktivno i po simetričnosti i proporcionalnosti čini iznutra, zbija i traži dalje zbijanje, kao dug koji se ne ispušta ili ne oprašta. Na procjepu se *svlači* književnost, kao što se izvana, u procjepu, svlači zmija ljutica; ona se hvata u procjep, ali se i skida, zguljuje svoju providnu košuljicu kroz njegovu uskoću. Tako se i u književnosti snosi, prokida i odgrće kanonska košulja – krabulja uvriježenosti, naslonjenost na konvencionalnosti čime se omogućuje obnovljivo, ili s tradicijom istovremeno stvaranje, povratak književnosti s vrsnom individualnosti.

U simboličnu prikazu *zmije od procjepa* valja napomenuti kako zmija ljutica iznutra ima mali procjep, nalazi se u zubima kao injekcijama. Zubi su raspoređeni u prednjemu dijelu gornje čeljusti. Sastav zmijinih otrovnih žlijezda prolazi kroz kanal zuba, a na njegovu vrhu je procjep kroz koji ona istiskuje otrov. Kada ne upotrebljuje zube, ona ih savije unatrag i preklopi ih u nabore svoje sluznice. Pri napadu podiže, uspravlja zube kao rampice i zabada ih u žrtvu u čije tkivo utakne otrov. Zanimljivo je i da se njezini otrovni zubi troše, pa ih odbacuje i ubrzo zamjenjuje. Proizlazi da su gotovo vazda osposobljeni za otrovne napade.

Ako se uočava *mnogo više* književnost i *mnogo manje* književnost, priroda procjepa nastaje između njih, što je fokus, *prelamanje* književnih fenomena u stiješnjenosti, kao prelamanje svjetlosti. Procjep otvara pitanja, ne toliko *što već kako i zašto*. I raspoznavaju se dvije književnosti u jednoj: 1. plus-književnost je ono *mnogo više*, kao što je čovjek u zatočeništvu mnogo više od broja, ili više od tijela, polomljene ili *kintsugi* građe – kakva je japanska tehnika popravljanja keramičkih predmeta isticanjem upravo oštećenih

mjesta. Moglo bi se kazati i da je čovjek *mnogo više* od književnoga lika. Književnost je time šira od dijela života i predmeta kojim se bavi. To *mnogo više* je kao medicina koja ozdravljuje čovjeka; 2. minus-književnost je *mnogo manje*, u tome je pogledu čovjek manje od lika u književnome djelu. Odnos između 1 i 2 je namicanje, navlačenje na Prokrustovu postelju, što predstavlja metonimiju procjepa. Po uspjelim ili manje ostvarivim spojevima baštine i suvremenosti, procjep je izazov za književni svijet. Usto se on u književnome svijetu znatno tiče komparativa, na njegovoj se razini očituje.

Izvjescna okolnost za procjep je poligon, primjerice suodnos književnih svjetova između hrvatske književnosti u Hrvatskoj i književnosti na bosanskohercegovačkome području, poglavito kada se iskazuje *graničnost* u odnosima, ponestajanje prostora ili, pak, *brisanje prostora* za nacionalnu književnost. Pri predstavljanju književne historiografije, ali i primicanju književnoga života, tjesnac nastaje i između skupnih bosanskohercegovačkih književnosti i pokušaja uspostave jednoobrazne bosanskohercegovačke književnosti. U promišljanju i doživljaju književnosti procjep se javi kao uska *šizma*, strategija ili taktika što pritišće i zaustavlja pristup predmetnomu svijetu, zakrči ga i zaguši, ili nudi i mogućnost da bude otvoren, odčepjen, dakle pušten na viđenje.

Po mnogo čemu procjep prelazi *na vagu*, pokazuje se kao kvantni skok. Pomna raščlamba književnih djela i njihovih suodnosa ukazuje na to da je procjep mjesto za kontradiktornosti, proturječje i protuslovlje. Jedan od slogana za kandidiranje pristupa književnim djelima i njihova usvajanja može glasiti *sve je premostivo*, ali je ipak konkretnija zaoštrenost *sve je na procjepu*. Prostiranje poruke koju odašilje procjep upućuje na prostorno zauzimanje, kao u likovnoj umjetnosti, ali se učinci nakon provedena procesa kroz procjep primaju simultano, odjednom, kao pri prihvaćanju slike.

Posebnost je za normalne pojavnosti u književnome svijetu stanje raspolućenosti, oni sadržaji što se daju raspolutiti, razdvojiti na određene ili kadšto podjednake dijelove. Takav se suodnos proteže između pohvale (plus) i omalovažavanja (minus), između cijenjenosti i podcijenjenosti, od pet plus do pozitivne nule. Kao da su Tantalove muke za osvajanje umjetničkoga prostora uvjet ili ucjena kada čitatelja dočeka *smanjeni prostor*, situacija da ponestaje potrebnih lokacija. Neizbježno, procjep se sužava i širi, poprima svojstva dimenzioniranih mjera.

Uočavane su i opisivane prevage u procjepu na zemljopisnome prostoru, između kopna i otoka, protekcija hrvatske poddunavske spram izadunavske književnosti. Čini se kako su u prednosti književnici i njihov opus s boljom logistikom i naglašenijom čitateljskom potrebom, primjerice suodnos hrvatske književnosti u Hrvatskoj i hrvatske književnosti na bosanskohercegovačkim i susjednim područjima, što je značajnim pristupom pokrio esejistički skup i zbornik *Hrvatska književnost u susjedstvu*. Dok čitaju književna djela nastala i objavljena s jedne ili druge strane uglavnom

državne granice, a nalazeći se na jednome materinskom jeziku, nekim se čitateljima *naježi podlaktica* – htjeli bi vidjeti književni život usklađen s njihovim iskustvom i svjetonazorom, primiti ga ljepšim i dostojnijim.

3.

Umijeće tumačenja književnosti uviđa rascjep ili šav između pismenosti i književnosti, između usmene i pisane književnosti, između starije i moderne književnosti, književnosti na standardnome jeziku i zavičajne, ispisane na dijalektu. Postavlja se iskustveno pitanje: je li književnost izgubila javnost, zajednicu, odnosno izmiče li književnost u sebi neuređenoj javnosti? Vremenski udjel je bitan, povjesničarima dođe povjerovati kako se dogodila budućnost i da se pri mijenama u svijetu događa i razvoj, napredovanje književnosti.

Razmeđa između uvjetno imenovanih *minus-književnosti* i *plus-književnosti* razvedeno je literarno područje, ali je i u škarama odnosno *pleše* između nedostatno i dostatno prikazana svijeta. Na toj dolje-gore dijagonalni razlikuju se dvojica književnih postignuća, *minus-plus* književnost i *plus-minus* književnost, a u tome valja prepoznati *oksimoronski* suodnos. Prvom, sve ako i nosi tragove uzora *prosječena traga* iz pojedinih ranijih književnih razdoblja, pripadno je manjkavo postignuće u tekstu, s neznatnim trima ili četirima prisutnim kriterijima; unutar drugoga, s *raspoloživom originalnosti*, očituje se ispunjeno postignuće od natpolovičnih do nepunih deset dostignutih kriterija. Između jednoga i drugoga književnog *utaborenja* ostvaruju se preseljenja, odvlačenja od prvoga prema drugome ili privlačenja s potonjega k prvotnomu. Odrednice postignute uspješnosti otkrivaju kako prvomu književnom grupiranju njegove vrijednosti uskraćuje zamjetan broj elemenata, dok drugi nosi samo usputno ili tehničko svojstvo minusa. Ovdje se postavlja i pitanje: jesu li naznačene razlike među korpusima blage i tupe ili su osjetno kontrastne i oštre, na procjepu, te iskazuju li naglašenije sebe u organskome ili kontekstualnome svojstvu? Što prevagne da *plusno* književno oblikovanje zasluži svoj plus, odnosno da *minusno* književno stvaranje ostane pripadno minusu?

Moguće i razvedivo rješenje je u prisutnosti književnosti koja se naznačuje jakošću svoga minusa, ako je presmjelo kazati popularna književnost, ili jakošću svoga plusa, odgovara približno visokoj književnosti. Naravno, na ovome se području iskazuje moguće određenje granica između minusa i plusa, zapravo uočavanje opreka između njihovih svjetova, razumljivih ili izglednih s jedne, i dubljih i nesagledivih s druge strane. Ako se načini procjep i pojednostavi upit: donosi li više izazovnih problema plus-književnost ili minus-književnost? Polazi se od kakvoće tekstova i *tko bi ispunjavao taj vredniji, ali zasigurno nepopularan dio procjepa?*, pita Petra Miočić u *Vijencu*

u članku *Dobri i loši književni tekstovi*. U minus-književnost ili književnost s manjkavostima može zabasati pisac koji obilato, pa i dugotrajno piše, pri čemu podbacuje kakvoća njegovih uradaka. Doticaj književnosti pod *etiketom* plus poklapa se s kritički prihvaćenim i recepcijski čitanim stvaranjem; ona povlači novu paradigmu, uspostavlja značajnija književna imena, ostavlja mogućnost za memoriranje književnih korpusa i knjižnih zbirki.

Otvara se pitanje *unutrašnjeg glasa* književnoga djela, glasa koji nije sama unutarnjost nego se odnosi na unutrašnjost djela. Zamjetna *genijalnost* unutar jezika svojevrsna je svakoj osnovnoj, a time i nutarnjoj njegovoj strukturi. To je trajnija istobitnost, identičnost, pa i konstanta svakoga jezika, koliko god ih obilježavaju jezične razlike. Kako je s genijalnošću jezika tako je i s određenim dobom, u čemu se prepoznaje neobičnost. Iz toga proizlazi veza jezik – vrijeme, što je i vrsta autopoetičkoga glasa o vlastitu postojanju.

Uza sve, *individualitet* u umjetničkom djelu nije na rasprodaju i rizično je upletati ga u profanosti. U vremenu poststrukturalizma koji se oslanja na tekst, znatno se istiskuje književni subjekt, izložen je i na udaru, obija se, iznuren i jenjava. Plus-književnost računa na vidnu *etičku* zadanost, onu koja uvjerava čitatelja da je bitno ono što književnost kazuje, ili umišlja sebi da kazuje, poziva se na sadržaje iz *neispisanih* prinosa duhovne povijesti; njezin sadržaj odnosi se na pojedinca koji ju dohvaća.

Čitanje književnih svjetova, međusvjetova i prekosvjetova javlja se kroz *scilu* i *haribdu*, *između utopije i povijesti* – kako podcrtava Mladen Machiedo u raspravama *Preko rubova*. Valja zamijetiti da je jednako u procjepu asimetrija, a značajno je što postaje jednakije od toga jednakoga, što provjerava roman Georgea Orwella *Životinjska farma*. To iskustvo društvenoga procjepa vodi do statusa da svatko ponudi vlastiti odgovor, svoje dosuđeno mjesto u društvu, u konačnici literarni izbor.

Matična književnost ne oduzima od rubne, odnosno rubna se književnost ne treba shvatiti kao hendikep, već je u nemalo slučajeva prednost, kako pokazuje pjesništvo Veselka Koromana. Ovdje treba istaknuti procjep između književnoga stvaranja i nedostatne kritičke misli koja ih prati. Pritom iskrasava dvojnost između tradicionalnih čitatelja i naraštaja novih medijskih tehnologija.

4.

U kontekstu književnih gibanja fokus na procjep predstavlja propitivanje s doticajem dekonstrukcijskoga presjeka zbilje. Kroz njegove *ušice* očituje se žudnja za novim, odnosno unošenje drukčijosti za prepoznavanje atlasa književnosti (nov smjer, nova mogućnost, nov prostor, novo vrijeme, nov kauzalitet).

Postknjiževnost ne proizlazi iz potvorene zbilje nego iz ravnodušnosti prema razlici između istine i laži, a aglomeracije moderne književnosti još se potvrđuju. Postmoderna književnost iznalazi načine i putove kako prokomunicirati sa suvremenosti, ali ona naginje pismenosti, vraća se njezinoj izravnosti, zamjenjuje se i ogleda u njoj. Tako tiskanost prelazi u pismenost, odnosno pisanost. I recepcija književnosti se motri na liniji pismenosti – dok svoju vrijednost konzumira u javnosti izgleda kao preoblikovanje.

Književnici, gosti na svjetskoj kulturnoj i društvenoj pozornici, kao na lađi *dohodu i othodu*. Njihova književnost postoji jer je vazda baštinska i aktualistička; potonja nije *jedan na jedan*, već se preuzima u suznačenjima i njezini se sadržaji prožimaju s ovodobnim prilikama. Ne nameće se vrijeme sinkronosti i nesinkronosti već asinkronosti. Gubi se potvrđivanje *krajolika* i gotovo da se književnost prima egzotično, pojavljuje se prelaznje s globalnih na planetarne upite. U zapisu Viktora Žmegača *Epoha asinkronosti*, objavljenog 2018. u *Vijencu*, iznesen je kontrast: *Mladi korisnici suvremene tehnologije, opijeni inovacijama, pitaju se bez mnogo razmišljanja kako su to ljudi živjeli u onim davnim vremenima (naime prije tridesetak godina!) bez najnovijih komunikacijskih naprava. Jesu li se oni penjali po drveću?* Prethodne generacije postaju u očima mladih ubrzo diluvijalne *spodobe*. Sučeljavanje različitosti dovodi do reakcija koje Žmegač u rečenu napisu imenuje: *zbunjenost, čuđenje, osupnutost, strava, panika, šok*.

Otuda i funkcija književnosti biva različita u raznim krajevima svijeta, urbanim i ruralnim, onima s visokorazvijenih područja do onih uz rubove divljine. (Ne)istodobna zbivanja varniče, raspoznaju se posljedice, narušavaju se na mentalitetska svojstva. Svakako je neistodobnost, globalna, osjetan i podebljan prostor zbilje, a fikcija ukazuje da će se takav prostor sužavati. Ukazati je na kraću, a važnu *dubrovačku* sveknjiževnu simboliku u stihovima Nikole Martića *Pjesan Cvijete Zuzorić*, u stihozbirci *Košulja od lišća: Odakle ti košulja od lišća, dijete? / pitaju me katkad / mile gospođe iz Grada. // A ja se samo osmihujem. / Kako da im rečem / odakle mi košulja od lišća?* Ovdje su nacionalne književnosti *mile gospođe*, a svekolika svjetska književnost je *Grad*.

Prevladavajuće na kanonskim ljestvama književnosti jenjava i otvara se izazovima prešutne pismenosti i u njoj avangardnim igrama. Ustreptale stranice moderne literature daju prinose u tome duhu, ne ostavljaju stvari ravnodušnima. Spajaju se udaljeni registri ideja, i niski i visoki, ali i razvedene teme, opće i pojedinačne što, izrazom Ivana Slamniga, naizmjenično *vrve vrnutama*.

5.

Između po nečemu plus-književnosti i po nečemu minus-književnosti ostvaruje se *meandriranje* pa procjep služi za *hvatanje* stabilnosti književne forme, strukture, kompozicije, ritma... Usto se odbija pristanak na udomljenost, a to znači privilegirano prihvaćanje određenosti i konačnosti. Treba shvatiti da takav proces ne ostaje na granici, nije na pragu književnoga postignuća; još dalje – u procesu je prelazak te granice. Za književnost od plusa ili od minusa presudan je semiološki okvir, a ne mimetička otvorenost.

Književnost danas, pa i ovdašnja hrvatska književnost, na tragu je prednjega i pozadinskoga estetskog plana, dakle duboka slijeda nasljeđa, nacionalno-regionalnoga, ali i europsko-svjetskoga. Dopustivo je s jedne *bane* književnoga iskustva imenovati ju *otprije književnost*, zalaznom književnom pohranom s izrazito referentnim datostima, a mlada, *nastajuća književnost* je izrazite književne strukture, neobične estetske dojmljivosti, prožeta izvanknjiževnim fenomenima.

Doba koje suživljavamo iskazuje tjesnac, procjep između istine i laži, svetoga i svjetovnoga. Potvrđuje to Kranjčevićeva pjesma *Misao svijeta*, prenje na razmaku ideala i rasapa: *Il' su lažni ideali, ili laže ovo doba*. U eseju *Čemu umjetnost?*, tiskanome 1990., istaknuo je Rajmund Kupareo da se suvremena umjetnost nalazi *između dvije krajnosti*: biti u službi *nečega ili nekoga*, i autizma, *povlačenja u sebe*. Skrenuo je pozornost da umjetnost predosjeća i reintuira, ali i na autistične začetke dadaizma i nadrealizma koji isključuju nosivu logiku, čime vode u hermetizam i zagonetarstvo. Svakako, pojavljuje se i književni procjep kao *balansiranje* između više i niže uspostave značenja, spiritualnoga i stvarnoga, što je postigla zbirka pjesama Borislava Arapovića *Prolomom*, istaknuta godišnjom Šimićevom nagradom.

Prednost je književnoga procjepa da iznjedruje fluidnost pisanja, od očiglednih označavanja do metaliterarnih planetarija, pritom izoštrava čitateljski kut gledanja, navlastito njegujući individualnosti kroz odlučnu riječ i slobodu mišljenja. Književnost na procjepu ima nemalu ulogu stvaralačkoga iskupljenja, dijelom i opraštanja prethodnih putova umjetnosti. Svako takvo djelo donosi iskupnicu, potvrdu kojom se iskupljuje umjetnički napor, a umjetnik koji to stvori je iskupitelj, onaj koji čak otkupljuje propuste.

Književnosti je zahvalno i postiže si dobrobit ukoliko prolazi kroz neki od procjepa ili kroz *procjepove*. Ona koja zaobilazi ili propušta takav izazov i rizik, koja nije njime ponukana za razvidno stvaranje, gubi pojedine estetske dionice, odnosno znatno se zadržava i prislanja uz književne kanone. Ukoliko je procjep estetsko promicanje djela, onda predstavlja i zamašan udio u postignutoj vrijednosti.

Lajčo Perušić

Što je književnost danas? – u Hrvata u Vojvodini

Pitanje *Što je književnosti danas?* nudi nam bezbroj odgovora, a svi oni daju stvarnu sliku književnoga talenta – danas. Razlog moga javljanja na ovu temu je reći nešto o književnosti u Hrvata u Vojvodini, koju neki nazivaju još i hrvatskom *manjinskom književnosti*. Književnost se, ma gdje bila, vrednuje po jezičnome izrazu, tematici, stilu, žanru, ali i po mjestu gdje ona nastaje. Ovim esejom želim ukratko reći što je hrvatska književnost danas u zemljopisnoj odijeljenosti od svoje matice, u kulturnome prostoru gdje Hrvati Bunjevci u Vojvodini žive kao manjina unutar srpske većine. Književnost kao umjetnost riječi u sredini u kojoj Hrvati obitavaju već četiri stoljeća egzistira gotovo u svim književnim žanrovima, pa se i percipira kao prethodnica književno-kulturnoga značaja za Hrvate. Ta i takva, usmena i pismena književnost autentičan je poklad hrvatskoga identiteta na spomenutom zemljopisnom području Podunavlja.

O književnosti danas iznjedrenoj u Hrvata u Vojvodini treba govoriti kao o izrazu kulturnoga identiteta sveukupna hrvatskoga književnog korpusa. Jedan od prisutnih književnih izraza je i kratka priča koja predstavlja dobrodošao naslijeđen žanr iz prošloga stoljeća, usavršen i usustavljen u stilu narativne proze. Zato ću se u ovome eseju detaljnije osvrnuti na kratku priču, sve više njegovanu među hrvatskim književnicima u Vojvodini.

Nedavno je u Zagrebu predstavljena knjiga *Suvremena vojvođansko-hrvatska kratka priča*. Bila je to prigoda da se pred zagrebačkom publikom pokažu makar djelomična književna kretanja u kulturnome prostoru hrvatske zajednice u Vojvodini. Kažem djelomična kretanja zbog toga što se u knjizi govori samo o kratkoj priči, pored inače vrlo bogate književne produkcije i, općenito, kulturne djelatnosti među tamošnjim Hrvatima. U ovoj je knjizi zastupljeno nekoliko pisaca kratkih priča koji žive u toj kulturnoj sredini i nekoliko onih koji ne žive u njoj, ali su rođeni na tome

prostoru i svojim književnim radom tematiziraju problematiku kulturnoga trenutka Hrvata u Srbiji.

Knjigu *Suvremena vojvođansko-hrvatska kratka priča* uredio je Vladan Čutura u nakladništvu informativno-političkoga tjednika *Hrvatska riječ* iz Subotice. Uredniku knjige je bila, kako sâm u uvodu kaže, *narativna igričnost glavni i najpouzdaniji kriterij u odabiru tekstova* šestorice pisaca koji su uvršteni u ovu knjigu, iako mu *nije bila namjera postavljati konačne književno-estetske ocjene o vojvođansko-hrvatskoj kratkoj prozi*. Pogovor knjizi *Vježbanje pogleda* napisao je Vladimir Arsenić, književni kritičar iz Beograda. Šestorica izabranih pisaca koji su izborom urednika Vladana Čuture zastupljeni u ovoj knjizi s po dvjema kratkim pričama su Petko Vojnić Purčar, Lajčo Perušić, Mirko Kopunović, Zvonko Sarić, Tomislav Žigmanov i Neven Ušumović.

U osvrtu na ovu knjigu potrebno je istaknuti dvije dominantne teme: što je kratka priča i može li postojati manjinska književnost?

Ukratko, kratka priča, naravno, nije uvijek samo priča koja je kratka, ali svaka priča koja je kratka može biti i kratka priča. Zato ću za termin kratku priču kao književni žanr rabiti izraz *kratkapriča* kako bih ju razlikovao od priče koja je samo kratka i ne spada u žanr *kratkepriče*. Koliko *kratkapriča* može biti kratka, zorno pokazuje primjer priče Ernesta Hemingwaya koja spada u žanr *kratkepriče* i ona je, pače, najkraća priča, ima samo šest riječi: *Na prodaju. Cipelice za bebu. Nenošene*. Dakle, *kratkapriča* je žanr s istaknutim značajkama u nekoliko bitnih elemenata: u samoj temi, kratkoći, lucidnosti, mašti, zapletu, jezičnoj čistoći i drugim značajkama. Svaka *kratkapriča*, naime, mora imati jezgru priče, snagu, stilsku zakonitost, mora istodobno ocrtavati karakter pisca i njegove sugestije. Ona je prožeta brzim i sažetim događanjem, zrači snažnom duhovnom energijom. Za razliku od romana, sve ove značajke daju priči vitkost i čitljivost. Međutim, neke *kratkepriče* navedenih autora u ovoj knjizi baš i nisu kratke, ali sadržavaju sve njezine elemente, neke više neke manje, kolorirane doživljajem, prostorom, vremenom i dojmom, a u njihov su sadržaj uključeni svi ovi elementi i zaokruženi su u jednu cjelinu. Na temelju takva pristupa stječe se jedan jedinstveni dojam pišćeve poruke.

Među Hrvatima u Vojvodini, od njihova doseljenja na panonske ravnice pa do danas, uz poeziju, kao najstariju i najčešću književnu vrstu, njegovala se proza u obliku religioznih tekstova u svrhu vjerskoga odgoja pučanstva, a istovremeno se njegovao i roman. Nositelji spisateljske djelatnosti stoljećima su bili tamošnji intelektualci, većinom među katoličkim duhovnicima u 18. i 19. stoljeću. Slijedom hrvatske književne baštine u Vojvodini, književna je proza naslijedila i nastavila bogatu tradiciju. Zahvaljujući toj tradiciji, ali i pod utjecajem suvremenih književnih kretanja u svijetu, tako se i među Hrvatima u Vojvodini, tek u novije vrijeme, tj. na prijelazu iz dvadesetoga u dvadesetprvo stoljeće počela značajnije njegovati književ-

na vrsta *kratkepriče*. I upravo tu činjenicu i pojavu *kratkepriče* spomenuta knjiga želi naglasiti.

Uzimajući u obzir njegovanje *kratkepriče* i pored procjene (ne i ocjene!) suvremene *kratkepriče* Hrvata u Vojvodini, danas se toj kulturnoj sredini postavlja još jedno pitanje: što je tzv. *manjinska* književnost i može li uopće govoriti o *manjinskom* karakteru hrvatske književnosti?

Kada govorimo o manjinstvu *in se*, ono je samo nazivak prvenstveno temeljen više na političkoj ili na nacionalnoj osnovi kao osnovno ljudsko pravo negoli na kulturi, pa tako i književnosti kao umjetničkoj djelatnosti ljudskoga uma, slobode i izraza. S obzirom na to da hrvatska književnost u Vojvodini, kako sam ranije naveo, ima bogatu tradiciju, dijelim mišljenje kako karakter hrvatske književnosti, iznjedrene iz kulture Hrvata označenih kao nacionalna manjina, predstavlja sastavni dio sveukupne hrvatske nacionalne književnosti. Književnost ne treba i ne može biti manjinska, već se pisac treba i mora vrednovati prema dosezima estetike (Đ. Vidmarović) i na taj se način integrirati u hrvatski književni korpus. Pisac, naime, ako želi, može sâm sebe definirati i kao manjinski pisac, ako to on sâm za sebe smatra potrebnim, budući da mu takav izbor omogućuju opća ljudska prava. I sâm autor *Suvremene vojvodansko-hrvatske kratke priče* Vladan Čutura zastupa stav da bi *za književnost etničkih manjina eksplanatorni okvir trebao biti – jezik!* Jezik pripadajućega hrvatskog književnog korpusa, a on je (tro)jedan ikavski, kajkavski i čakavski i najprepoznatljiviji element pripadnosti, te postaje identifikacijski okvir. U ovome slučaju, kod Hrvata u Vojvodini jezik kao oruđe u piščevu stvaralačkome književnom nadahnuću jest u hrvatskome jezičnom standardu ili u jednome od govora hrvatskoga jezika, npr. ikavskom. Na taj se način jezičnom identifikacijom ucjepljuje u opći korpus hrvatske kulture i umjetnosti. Zato pisca i njegovu književnost treba vrednovati po vrhunskim dosezima estetike i osobne opredijeljenosti za jedan od ovih kulturnih identiteta, a to već spada u domenu piščeva osobnoga izbora.

Ipak, o književnome stvaralaštvu hrvatske nacionalne manjine unutar većinskoga kulturnog prostora u Vojvodini možemo govoriti na dva načina: jedan način koji predstavlja zavičajnu književnost, odnosno književnost koja se bavi isključivo identitetom određene manjine u kontekstu većine u kojoj živi. Zavičajna književnost njeguje narodne običaje, narodne pripovijetke koje se prenose s generacije na generaciju i na taj način utječe na očuvanje kulturne nematerijalne baštine, a to je još uvijek prisutno u književnosti među Hrvatima. S druge strane, postoji književnost koja se izdiže na jednu višu razinu umjetnosti riječi uklopljenu u fundus književnih dostignuća koju Hrvati danas stvaraju u Vojvodini. Potonjom definicijom želim izbjeći izraz koji pridajemo književnosti stvaranoj pod naznakom *manjinska književnost* jer je vojvođanskim Hrvatima poistovjećujuća s definicijom *nacionalne manjine* u Srbiji. Prema tome, hrvatsku

književnost izraslu u okrilju hrvatske nacionalne manjine možemo nazvati književnošću slobodnoga ili vojvođanskoga stila, a ne ju definirati kao *manjinsku* književnost. U tome smislu tzv. *manjinska* književnost pisana na hrvatskome jeziku na tome zemljopisnom i kulturnom području nadilazi po svojim dosezima spomenutu zavičajnu kategoriju i spada u opću književnost hrvatskoga korpusa. Književnost i kulturu općenito treba smatrati djelatnošću iznad i izvan bilo koje i bilo kakve zemljopisne razdaljenosti i političke moći. Radi se, naime, o čistoj ljudskoj umjetničkoj vrijednosti koja se ne može zatvoriti ni u kakve granice, bez obzira govorimo li o književnosti ili bilo kojoj drugoj vrsti umjetnosti. Stoga smatram da ta književnost nacionalne manjine, iako nastala usred neke nacionalne većine, spada u literaturu svoje matične cjeline, bez obzira na to što je nastala na jednome drugom prostoru.

Kako onda tretirati tzv. *književno manjinstvo*? Smatram da se o tome može govoriti jedino u onim slučajevima kada se procjenjuje književna produkcija, a ona je u Hrvata u Vojvodini u velikome zamahu zahvaljujući aktivnosti Zavoda za kulturu Hrvata i ogranka Matice hrvatske i, s druge strane, kada se promatra tržište kao regulator ponude i potražnje na kulturnom prostoru većine.

Uzmemo li u obzir literaturu hrvatske nacionalne manjine koja je u suživotu s nacionalnom većinom na nekome drugom prostoru (npr. u Mađarskoj, Austriji, Rumunjskoj i drugim državama), vidjet ćemo da pripadnici tih hrvatskih manjina svoju literaturu smatraju bogatim dijelom opće hrvatske literature. S druge strane, nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj svoje kulturno stvaralaštvo smatraju doprinosom svojem nacionalnom kulturnom korpusu (Talijani, Mađari, Srbi, Makedonci, Slovenci i drugi) ili, pak, doprinosom hrvatskomu književnom korpusu, ako je to njihov osobni izbor.

Vladimir Arsenić, pisac pogovora ovoj knjizi, osvrćući se na *vojvođansko-hrvatsku kratku priču* navodi da se književno stvaralaštvo hrvatske nacionalne manjine u Srbiji može promatrati dvojako: kao na književnost *u kulturi u kojoj nastaje* i kao na književnost *prema kulturi iz koje nastaje*. Arsenić ima u vidu kako se radi o jednome i jedinstvenome kulturnom prostoru u kojemu, pored jezika, dominantnu ulogu ima i kulturni prostor u kojemu djela nastaju. Međutim, smatram kako jak utjecaj prostora na književno stvaranje utječe samo na promicanje tzv. *zavičajne* literature kojoj upravo taj prostor postaje ograničavajući faktor. Idemo li na širu razinu literarnoga stvaralaštva, ona prestaje biti tzv. *manjinska* ili *zavičajna* književnost i postaje dio opće kulturne vrijednosti matičnoga naroda. U tome slučaju postaje irelevantno ostvaruje li pisac svoje umjetničke dosege unutar ili izvan prostora političko-nacionalne zajednice. Dakle, bez obzira na piščevu zemljopisnu pripadnost, ne treba zanemariti ni povezanost pisca s tim prostorom na kojemu obitava, u kojemu možda živi trajno ili je tamo samo rođen.

Na kraju možemo reći da je *hrvatska književnost danas*, koja nije nastala u matičnome hrvatskom prostoru, već je nastala u kulturnome i nacionalnome prostoru Republike Srbije, dio hrvatske književne riznice u kojoj je relevantna njezina umjetnička vrijednost usuglašena sa standardom jezične komponente u kojoj nisu isključeni ni neki drugi povijesno-socijalni čimbenici.

Endre Szkárosi

Transhumanizirati i organizirati

Bilateralni i transnacionalni kontakti, suradnje, svjesnost

Govorim u ime jednoga od više mađarskih književničkih društava *Sze-pirok Tarsasaga*, pa iako se čini kako je ono najvažnije, vrlo je važno, fenomenološki gledano, da u našoj zemlji ima više organizacija koje zastupaju mađarske književnike i književnost. Zašto je to važno i kako je došlo do nastanka te višesubjektne strukture?

Koliko znam, dok je u nekim zemljama uobičajeno postojanje više ili čak mnogo književničkih društava (primjerice u Italiji), u nekim drugim zemljama postoji samo po jedno. Ovo posljednje čini se kako dolazi od strukture takozvanih *komunističkih* država u dotičnim zemljama. Zasiurno, jedinstveno zastupništvo može biti produktivno i učinkovito kada je riječ o redovnim demokratskim i društvenim okolnostima.

U našem, pak, slučaju, u Mađarskoj, čini se kako je stvarnost drukčija. Nakon što je u podčinjenim zemljama nakon II. svjetskoga rata sovjetska vlast preuzela i koncentrirala vlast, svaki oblik građanskoga zastupništva bio je ukinut, pa je formalno smjelo postojati samo jedno u bilo kojoj vrsti društvenih i kulturnih organizacija, koje je, razumije se, bilo podložno središnjoj vlasti.

Tako je desetljećima postojalo samo jedno književničko društvo (*Magyar Iroszovetseg*) i ono je bilo obvezano baviti se, u svakome smislu, onim što se tiče mađarskih pisaca. Zanimljivo, čak bi i to jedino zastupstvo *poludjelo* u određenim povijesnim okolnostima i postalo bi predvodnik revolucionarnih želja i neslaganja, kao što se to dogodilo godine 1956. Iako su vođe organizacije nakon Mađarske revolucije u dugome razdoblju poslije toga opet kontrolirale društvo književnika, u 80-im godinama glas te svojevrsne oporbe postajao je sve snažniji. To je paradoks koncentracije moći: da sve više različiti interesi i intencije mogu i moraju uvijek naći određeno mjesto u razmjerno razvijenoj strukturi (središnje vlasti) koja do određene točke mora štiti svoje članove.

Bio sam osobni svjedok i postajao sve djelatniji u prethodno spomenutu gibanju/pokretu nemirenja unutar kojega se sve veći broj, osobito mlađih književnika (uz potporu nekih posvećenih književnika-podupiratelja) borio za razmjernu neovisnost zastupstva, književnoga stila, nazora i izražavanja. Najprije nije bilo zamislivo pokušavati ostvariti cilj izvan konteksta službenoga društva književnika. Tako je eks-junoški Irok Jozsef Attila Kore (*JA Kružok mladih književnika*) najednom izronio kao lakmus-papir posebnih interesa mladih književnika. Bilo kako bilo, za dvije-tri godine ograničenje *mladi* postalo je preusko i ograđeno. Nakon niza pokušaja, Kružok je uspio izbrisati označnicu *mladi* i postati samo *JA Kružok*. On je, zakonski gledano, isto što i sadašnji *JA Kor*, koji je otada najvažnije društvo književnika mlađih od 35, zatim od 40 godina. (I, u ovo doba, oni nisu jedini u službenu zastupanju književnika po kriteriju dobi, druga udruga – *Fiatal Irok Szovetsege* / Društvo mladih književnika – sve se bolje snalazi i napreduje.)

No to nije bilo jedino događanje blisko težnjama zastupstva raznovrsnih književnika, koje je bilo i zastupstvo kulture u *starome* režimu, blisko težnjama da se dođe do autonomije samo-zastupanja, u našem slučaju: u ime književnosti, uz to istodobno – a to je bilo sasvim razvidno i hijerarhiji kontrole moći – u ime društva kao cjeline. Ukratko, bila je riječ o pitanju same slobode.

Mogli smo osnivati Prijateljske kružoke unutar *Iroszovetsega* te se niz njih počeo pojavljivati u 1980-ima. Mala predsoblja neovisnih skupina, udruga itd. Naravno, zbiljska i formalna autonomija nije se mogla ostvariti u uvjetima sovjetskoga sustava. No čim se dogodila promjena režima, nebrojeno mnogo društveno autonomnih intencija / intencija k društvenoj autonomiji izbile su na površinu želeći slobodan prostor i formalno postojanje.

Što se tiče našega društva *Szepiroke Tarsasaga*, koje postoji od 1997. kao projekt koji se planiralo godinama prije toga, nije bilo lako započeti kako bi se moglo pomisliti. Vjerojatno zbog toga što su stare strukture preživjele, a poglavito zbog preživjelih rutina, sentimentata i navika s kojima smo se morali snažno suočiti kako bismo i službeno osnovali svoje društvo. Sudovi su imali nekih primjedbi, službe su stalno tražile neke dopune itd., kao što se to obično događalo i prije – u *starome* društvu. To su razlozi zbog kojih može izgledati čudno da je *Szepiroke Tarsasaga* uspio doći do formalnoga odobrenja tek godine 1997.

Glavne značajke *Szepiroke Tarsasaga*:

- zastupanje moderne, suvremene koncepcije i gledanja na književnost, na njezinu ulogu i na važnost književnoga života
- okupljanje moderno-mislećih k obnovi orijentiranih težnji i književnika/pjesnika/kritičara

- blaga distanca od koncepata i težnji koje imaju za cilj podvrgavati književnost *višoj* društvenoj ili političkoj ulozi ili drugim gledištima
- razvijati unutarnju refleksiju u samome društvu te podizati autonomne institucije književnosti, takve kao što su odličja, nagrade, priznanja, osnivati ili nalaziti forume za nove književne misli, mentalitete i sudionike.

Glavni problemi u funkcioniranju:

- financijska osnova – nalaziti podupiratelje, javljati se na sve više natječaja, pažljivo pristupati pitanju članarine
- preživjeti u bilo kojim financijskim okolnostima
- organiziranje društvenoga djelovanja i rada – uvjeravanje, biranje prikladnih osoba, zadaća, kontrole i komunikacije
- predsjednici imaju odlučujuću ulogu i mnogo posla te moraju nalaziti načina i druge poticati na rad, to je svojevrsno bavljenje *ljudskim izvorima*
- suradnja i/ili sukobljavanje s državnim institucijama i tržišnim igračima
- suparništvo i suradnja s drugim formacijama književnih zastupstava
- godine 2004. pojavio se je oštar politički sukob unutar *Magyar Iroszovetsega* zbog kojega su desetci pisaca napustili svoje društvo i ušli u *Szepirok Tarsasag*. Nismo imali nikakvu namjeru miješanja u tu priču, a bili smo i iznenađeni time što se dogodilo.

Glavni rezultati:

- SzT je koherentna zajednica, čak i sa stotinama članova
- imamo snažno književno zastupstvo
- imamo i stanovitu *reputaciju* unutar književne i kulturne sfere – i u smislu priznavanja i u smislu suparništva.

Neke redovne aktivnosti:

- *Szepirok Fesztival*, dva dana svake godine
- Szepirokove književne nagrade, tri svake godine
- redovno predstavljanje publikacija naših članova i knjiga u Mađarskoj, a i onih mađarske manjine, u Rumunjskoj (Transilvanija), Srbiji (Vojvodina), Slovačkoj i Hrvatskoj
- redovni kontakti sa školama, naši pisci drže *izvan-redne književne lekcije*
- imamo istodobno više živih programa u Budimpešti i u većim gradovima u kojima omogućujemo našim članovima susrete s publikom
- imamo trajnu i sve širu međunarodnu suradnju, projekte, susrete i festivale.

Novi ciljevi i oblici aktivnosti:

- jedan nam je od glavnih ciljeva nastojati aktivirati mlade i sredovječne članove kako bi oni preuzimali odgovornost i sami organizirati programe
- organiziramo programe za njih, nastojimo im dati radne zadatke
- pokušavamo potvrditi i razvijati suradnju u Mađarskoj i na razini međunarodnih književnih organizacija
- organiziramo i održavamo stalan rad, a funkcioniramo tako što:
 - održavamo Szepirok-večeri, rasprave, susrete
 - predstavljamo djela i osobe
 - započinjemo projekte kao što je *Szepirok svjetska književnost s manjim i većim publikacijama* (dvojezičnim, trojezičnim), susrete i festivale, rezidencijalne programe
 - smo na nacionalnoj razini formirali Szepiro-kružoke u drugim gradovima u Mađarskoj i na već spomenutim mađarskim jezičnim scenama.
- kružoci organiziraju i promiču svoje vlastite i aktivnosti svojih članova; mi i kružoci možemo ostvarivati veću vidljivost vlastitih aktivnosti. Tako promičemo ideju i praksu naše prisutnosti u zemlji i izvan zemlje. Kružoci su otvoreni, promiču kolegijalnu suradnju s piscima izvan našega društva, zatim s ustanovama kao što su sveučilišta itd.
- gradimo mrežni sustav među tim kružocima s ciljem organiziranja suradnje na mjesnoj, područnoj i nacionalnoj razini, tu su i nizovi predstavljanja te turneje književnika s knjigama po domovini
- struktura kružoka može se upotrijebiti u promicanju urednika i drugih književnih ustanova.

Na međunarodnoj razini:

- bilateralne i transnacionalne aktivnosti
- uzajamni projekti publiciranja
- uzajamne inicijative za pozivanja, boravke i programe razmjene
- sudjelovanje u multilateralnim projektima i suradnjama
- bilateralni projekti i suradnje, festivali, susreti kombinirani s trojezičnim publikacijama (izvorni jezik, mađarski prijevod i engleska verzija, poradi susretanja jednih s drugima i omogućivanja šire međunarodne pozornosti)
- promicanje širih informacijskih razina i znanja o smjeru svjetske književnosti, o trendovima, kuriozitetima itd., sudjelovanje u programima prevođenja i različitim događajima s tim ciljem.

Zašto je mnogo važnije širiti i razvijati mrežu bilateralne i transnacionalne suradnje?

- književnost i kultura trebaju u osnovi autonomiju, neovisnost, slobodno mišljenje
- ima i brojnih problema na nacionalnoj razini za neke od partnera, kao što su: novac, potpora (institucionalna, a i moralna), kulturna politika, nedostatak slobode (mediji, uredničke prakse, drugi oblici opresije); s mrežnim sustavom bilateralnih i transnacionalnih aktivnosti može se doći do više financijskih sredstava u vlastitoj državi nego inače, od nekih drugih država, od transnacionalnih organizacija (EU, V4 itd.)

Strukturirana i intenzivna aktivnost unutar okvira prethodno spomenuta, mreži nalična sustava čini pojedinu organizaciju slobodnijom od državnih vlasti u vlastitoj državi

Naša je sloboda dijelom u rukama drugih. Naša se sloboda može u određenoj mjeri braniti našim uzajamnim aktivnostima, našom suradnjom, našim obvezivanjem spram književnosti (i kulture) i jednih spram drugih.

Davor Velnić

Književnost danas za sutra

Škarpina u moru, škarpina u pjatu, sve je šakrpina... tako nekako pjesnikuje jedan komiški pisnik. Ista je stvar s književnosti. Jer književnost koja misli u slikama ili u apstrakcijama, ona ukoričena knjigom, objavljena u periodici ili, pak, književnost jučer, književnost danas i ona sutra, naravno, sve je to jedna te ista književnost – ili književnosti nema. Shelley u svojoj obrani pjesništva (*A Defense of Poetry*) piše kako su sve pjesme prošlosti, sadašnjosti i budućnosti tek ulomci jedne iste i beskrajne pjesme koju stvaraju pjesnici svijeta. *Svijet postoji da bi postao knjiga* (Mallarmé) i nije li život izvrsna proza, a ljudi tek likovi otajnoga autora? Stoga može biti dosta odbojno i neukusno kada pisac upirući u svoje nezaobilazno ja pabirči život i zamišlja svoje počasno mjesto u svetištu književnosti.

Vrijeme je nijemi svjedok, puno rječite vjerodostojnosti i ono malo-kad zasvjedoči za krivoga književnika ili naslov. Književna povjerenstva i komisije, isto kao i književni teoretičari i arbitri, samo su prolazne stavke u knjigovodstvu pamćenja, tek kruhoborci i ogorčeni svjedoci vlastite užkopljenosti. I ne pomažu visoke katedre, akademske titule i književni kanoni, sjajne nagrade i brončana poprsja, uzalud žudnja da se živi od sebe, sagorijeva u sebi i preskoči vlastita sjena.

Nasilničko medijsko isljeđivanje i uvjeravanje javnosti još je ridikuloznije, ali nimalo bezazleno: gomila i mediji se vole. Zapravo je zastrašujuća namjera novinarstva da postane zamjena za književnost, a novinar bogomdani književnik nastupajućih vremena. Novinarstvo bi trebala zanimati dnevna istina i događaj, književnost razgovara s vječnosti i pamćenje je čovječanstva. Ako umjetnost (pisane riječi) ne probija dalje i dublje od intelektualne virtuoznosti, ako ne preskače visoku razinu zanatske pismenosti i ne promovira čaroliju života, onda je književnost tek uzaludna dekoracija i razbibriga mlohavaca, jalova *igra staklenim perlama* u izgubljenom potrazi za *aeterna veritas*, a ne stvaralački čin. Ništa drugo nego pri-

vid punoće, samozadovoljavanje mistificirajućom akribijom i svijet oholo zaboden u zapućak: samo pismeni trag ničega u ničemu, uistinu razlivena samodopadnost, čak i kada se radi o razvikanome intelektualnom traktatu.

Književnost je vjerojatno posljednje utočište i zbilja vjerodostojnija od opipa i dokazane znanstvene teze. Jedino se književnost donekle oduprla sveučilišnomu učiteljstvu, katedrama i njihovoj sljedbi. Nažalost, to nije uspjelo studentima književnosti. Postali su pokoljenje poslušnika i eunuha: programirani plijen književnoga nadripisarstva i književne znanosti, čak i prije nego su pokušali napraviti vlastite prve književne korake. Samo se književnost još donekle opire pipcima akademizma, narcisoidnim *krektivnim radionicama*, nasrtajima konceptualista i drugim pokušajima profanih i onih *licenciranih* da želji sebe kroče na sveto tlo (književne) kreacije te vazalskom vjernošću sebi podređuju autore.

Glazba i likovne umjetnosti odavno su postali sužnji glazbenoga i likovnoga učiteljstva. Nasreću, (još) ne postoji književna akademija i zato je književnost uspjela preživjeti ranjivu vezu čovjeka i književne zbilje. I, Bogu hvala, još ne susrećemo osobe koje se tituliraju s *akademski pisac*. To je (za sada) nepostojeći naslov zamišljen da bi se cifranomu metajeziku na samoj granici suvislosti dao cehovski legitimitet, a s intelektualnih visina pljuckalo i lizalo, neprestano dociralo i u slavi vlastita imena od toga muljanja pristojno živjelo. Književnost je za sada izvukla živu glavu i uspjela ostati poveznicom gliba zemaljskoga i zvjezdane prašine, čudesan sastojak vidljive i nevidljive zbilje, opipljivoga i svijeta dodirnutoga idejama. Ona još uvijek objedinjuje prolaznost i nadu ostavljajući pisane tragove kreativnoga ljudskog postojanja. Međutim, kada pogledam koliko se doktora (znanosti) bavi književnošću, čini mi se da je ona danas postala pacijentom. Kada književni modni arbitri i teoretičari shvate da ju ne mogu uokviriti i savladati, slomiti joj kralježnicu i pretvoriti u topovsko meso, proglasit će književnost sumnjivom pojavom. Nikada toliko doktora zabrinutih lica uokolo bijele stolice na kojoj u navučenoj košulji jako dugih rukava sjedi od saslušavanja slomljena književnost.

Godine 2012. u Matici hrvatskoj Uredništvo *Sabranih djela Slobodana Novaka* zajedno je s autorom predstavilo osmosveščanu ediciju i doslovno nitko s Filozofskoga fakulteta u Zagrebu nije bio nazočan, ni od nastavnika ni od studenata. Njih to valjda ne zanima ili im je *rigor mortis* lice zamijenio maskom. Učiteljstvo se još jednom od Novaka ogradilo svojim nedolaskom i šutnjom, umislilo da je njihova uznosita nedodirljivost iznad svih i svega, pa i posljednjega hrvatskog klasika. Sveučilišno učiteljstvo, naravno, zna bolje i od samoga Slobodana Novaka kako s Novakom stoje stvari, pa se nije udostojilo s olimpskih visina spustiti među neuke i poslušati što hrvatski klasik na kraju svoga književnog puta ima za reći o svome djelu? Književnost ne izvire na sveučilištima, a katedre su njen obdukcijski stol – to je *stanje stvari* i dijagnoza hrvatske književne prakse. U takvoj stra-

hovladi ciljane ravnodušnosti (kao akademske uzvišenosti?) treba ozbiljno postaviti pitanje: treba li hrvatskomu društvu književnost ili se književnost svodi samo na osobni čin (umjetničko otkrivenje) s jedne strane i na parazitsku sinekurčinu s druge? U Hrvatskoj se kultura i umjetnost svode na Zagreb, a isprepletenost osoba u umjetnosti i kulturi odavno je postala odvratno incestuozna.

Kada književnost ne bi bila umjetnost, postala bi dosta toga naizgled vrlo korisnoga; na primjer – opća pismenost... korisna zabava ili učenost i dobra pouka – što samo po sebi nije loše – ali izgubila bi čaroliju. Pukoj korisnosti nedostaje ono što ide dalje od vidljiva obzora: nesputano izgaranje u vatri samoprijegora i kreacija; manjka autorov otpor demonskoj volji Demijurga u sebi i piščevo podvrgavanje koristoljublju. Nedostaje plamen askeze otporan svakomu ognju lomače i otrovu zavisti. Književnost se živi i samo ponekad netko od književnosti može živjeti, onaj kojemu su prohtjevi skromniji od očekivanja, a prolaznost isto što i vječnost, pa na tim postulatima ustrajava predano bez srama i kalkulacije.

Književnik nesumnjivo osvaja prostor intelektualne slobode, ali više od svega živi književnost kao što otac i majka intenzivno žive svoje roditeljstvo. Ta neizmjernost ne prestaje i natkriljuje svaku drugu ljubav i ambiciju. Sve druge želje i obveze na ovome svijetu roditeljstvo, pa i ono književno, superiorno natkriljuje. No biti književnik je prije svega moralni izazov. Književnost je usamljениčki čin, a ne sumorna radost sjećanja; čudo kreacije i čudo pisanje se preklapaju. To su nezaobilazne osame i vidici; samozatajnost i nevidljivost autora uosobljeni u njegovu djelu. Intelektualno prenemaganje i predstave veleučenosti postavljaju se za profane i one što su umjetnost pobrkali s promocijama i domjencima. Književnom forenzikom se, pak, žele impresionirati đaci i studenti. U sličnu cirkusariju spadaju festivalski igrokazi *pisane riječi* i alkoholizirani recitali, obljetnice, godišnje i životne nagrade nazvane po zaslužnim književnim pokojnicima.

*

Zbog sve suvremenije tiskarske tehnologije i tržišta željnoga zabave i razbibrige, književnost se već neko vrijeme poistovjećuje s knjigom ne samo zbog etimologije pojmova, pa onda sajam knjiga postaje sajmište književnosti i trgovačkih popusta, a najprodavanija knjiga najbolja književnost. Ima u bestselerima nečega od visokoserijske proizvodnje i manufakturne izlizanosti, ali i zanatske besprijekornosti. Na koncu, književnost i komercijalne knjige abecednim redom ravnopravno dijele mjesto na policama knjižnica, to je njihova posljednja postaja. *Komercijala* teško odolijeva pomodarstvu (bestseleri), dočim književnost i moda ne idu često ruku pod ruku. Knjiga se može kupiti, prodati i preprodati, rasparati i podložiti

pod ormar, može se i zapaliti i na toj vatri skuhati čaj, podgrijati sarma... s književnosti se ništa od toga ne može učiniti.

Autora se može satrti, mnogi su beskrajno poniženi i umoreni, ali je objavljena knjiga neuništiva. Ni vatra lomače ni led šutnje ne mogu čovječanstvu oteti književno djelo. Knjiga ne poznaje smrt. Politika pali i uništava knjige, razara i podiže utvrde, umjetnost je potraga za praisvorima, ona obnavlja i gradi. Književnost je neprekidno stvaranje postojećega.

Previše je toga ugurano u književnost, pa nije čudno da se ona (zlo) namjerno brka s predgovaranjem, pogovaranjem, prigodničarskim logorejama i hvalospjevima, činovničkim pedagoškim člancima, umlaćivanjem lektinom, pohabanim interpretacijama i ustrajno omeđuje književnom znanosti. Često poistovjećuje s novinskim kolumnama i člancima te neprestano izjednačuje s književnom kritikom i teorijom. Neprihvatljivo je i bedasto jalovim veleumnim derivacijama opravdavati svoju neizlječivu (književnu) impotenciju i pojačanu intelektualnu umišljenost. Komu trebaju seksolozi, nije nimalo retoričko pitanje – vjerojatno sebi samima, liječenju vlastite nemoći, ženama trebaju ljubavnici. Slično je i s književnim svezalicama, oni su u književnoj areni sebe radi i zbog sićušnoga preživljavanja na javnoj sceni. U napadajima sebi ljubljiva i patetičnim glumatanjima, u prštećim pokušajima samooplodnje i hinjene hrabrosti njihov se rezultat svodi na pretjerani oprez što slično ustrašenosti i velebnosti ničega. I to *ništa* sve se više nameće i zagađuje književni prostor.

Diskurzivnoj prozi nedostaje kvasac kreacije, biblijska sjemenka gorušice, stoga taj nedostatak esej prečesto nadoknađuje prezasićenim intelektualizmom. Takva je proza uvijek na zadanu temu, a autor markentiški progovara o sebi, svojim stavovima i sklonostima, predrasudama te daje naslutiti vlastitu intelektualnu gipkost *mletačkoga trgovca* – i, malo-pomalo, postaje čovjek za sva vremena. U esejistici autor postaje sklon razmetanju i pametovanju, a pustošenje samodopadnosti devastira valjanost argumenata i umanjuje razboritost iznesenih ideja. Pisac eseja (i polemika) više nameće svoj svjetonazor nego što iz više uglova pokušava sagledati temu ili makar za trenutak *navući cipele* autora djela ili svoga oponenta. Malo tko u svoju glavu ugrađuje tuđe oči, ali zato ne bježi od fusnota kojima prije svega želi obmanuti čitateljstvo, a onda i legalizirati intelektualno kraduckanje. Diskurzivnoj prozi nedostaje ono po čemu se autor fikcije donekle približio Stvoritelju, ali joj beskrajno imponira prkositi i *biti u pravu*.

Ogledu nedostaje život, stvoreni likovi i njihovi književni svjetovi povezani s ovim; manjka ugođaj i ozračje u kojemu književni likovi čitanjem postaju dio naraštaja živućega čovječanstva. Esaj uosobljuje autorovu ambiciju, imponira i prekomjerno zavodi ili, pak, iritira, no njegova izravnost i poduka uskraćuju prispodobu i golom pameti okolčuju mogućosti. Čitanje se, umjesto da otkriva skrivene misli, tako pretvara u vrst takmičenja i rivalstva. Jer kako ćemo i najumnije stranice književne teorije i eseja, kako

oslikati pogovore i predgovore ili u mašti, ako je već nemoguće na sceni, uprizoriti književnu analizu? Možda kao na pergameni zapisano revelirano znanje, kao pouku s nepogrešivih visina gdje to znanje najprije postaje aksiom, a potom i dogma? Prijevare tzv. *konceptualista* i političke poruke agitpropovske književnosti gdje književnost postaje himnom Revolucije, glasom Partije ili zastavom svjetonazora, ne računaju se. Sloboda pisanja ne može se dogovoriti ili iznajmiti, ona proizlazi iz unutarnje potrebe autora i nije na prodaju.

*

Najveći neprijatelji književnosti su kanoni birokratiziranoga nastavnog programa i njihovi činovnički izvršitelji: konkretno lektira kao đaćka tlaka i njurgavo nastavničko osoblje od pučkoškolskoga učitelja, nastavnika i srednjoškolskih profesora pa sve do onih nedodirljivih sveučilišnih autoriteta. Nedostaje njihovo iskreno poštovanje književnosti i žalosna situacija koja pokazuje gdje su u svemu tome oni. *Those who can, do; those who can't, teach*, rekao je G. B. Shaw i to je dijagnoza književnih birokrata: nastavnika hrvatskoga jezika i književnosti u školama i na fakultetima. Njihov je cilj ustoličenje brendirane osrednjosti, kojoj i sami pripadaju, i promocija intelektualčeka.

Sve vrijeme osjeća se nazočnost njihova nezadovoljstva i nimalo diskretno prikriivena zavist prema književnoj kreaciji, prema onima što se usude otkrivati nevidljivu zbilju, stvarati likove i svjetove kako čovječanstvo ne bi postalo štala robova. Književnost je ljudska riječ protiv nijemosti svemira, stvarnost suočena s biološkom smrću i objava o Bogu koji obitava u nama. Nastavničko prenemaganje pred đacima i studentima te nepotrebna mistifikacija književnoga teksta jednako su pogubni i štetni kako za književnost tako i za književno čitateljstvo. Nije toliko u pitanju bolji ili lošiji izbor književnih naslova, koliko je poteškoća u prezentaciji književnoga djela mladim naraštajima. Jer to se ipak mora činiti s ljubavi i poštovanjem u podjednakoj mjeri, a ne presuditeljskom strogosti nastavnika i hinjenim zanosom ridikula. Književnost treba voljeti da bi se ta ljubav, naročito u školskome programu i lektiri, prenijela mladim generacijama, a čitanje postalo dobar običaj i nenadoknadivo iskustvo. To nije samo posao u zadanoj školskoj minutaži i refrensko njurganje protiv mladih, sve gorih naraštaja i malih nastavnčkih plaća. Ako nije ljubav, onda je prenemaganje i poza, čak mržnja, ovo što se već neko vrijeme s lektirrom događa: umlaćivanje mladih duša književnim nevažnostima. Zapravo, sustavno maltretiranje nevjerodostojnim životopisima i izlizanim interpretacijama; uporno inzistiranje na bizarnostima, na oronulim književnim matricama, isto kao i svaka odsutnost iskrenoga poštovanja prema piscima. I sve to postaje terorizam ambicioznih i netaleantiranih činovnika u književnosti.

*

Unatoč napretku tehnologije, svijet i čovječanstvo malo su se ili nimalo promijenili. O civilizacijskome napretku nema ni govora. Estradizacija života samo sličí napretku. Svijet se mijenja da bi ostao isti i sve ono što je žuljalo čovjeka Staroga svijeta žulja ga i danas: mobiteli i računala ne pomažu, godišnji odmori, blagdani, produženi vikendi i dokolica još i manje. Jer uzaludno je s nestrpljenjem cijeli tjedan čekati vikend, cijelu godinu godišnji odmor, čitav život čekati sreću. U modernim vremenima ni anonimnost ni (bezrazložno) nezadovoljstvo nisu posustali, jednako su uporne sile zavisti i ljubomore. I danas su strah i tjeskoba u neprestanoj opreci s ljudskim željama isto kao i prijašnjih tisućljeća. Ljubav i mržnja, glad i sitost, izdaja i odanost... od Eve i Adama teret i zadovoljstva života manifestiraju se približnim simptomima, a tim *stanjima* danas lijeka nema, kao ni prije šest ili šesnaest tisuća godina, kao što ih neće biti ni u budućnosti – osim ako ljude pretjerana ambicija ne robotizira, a onda će im biti svejedno. Da je tomu tako, slikovito dokazuju iskonske knjige i najstariji klasici čiju vrijednost i pouku prohujala stoljeća nisu nimalo umanjila. Stoljeća promiču, a *Biblija* i *Gilgameš*, *Ispovijedi* i *Macbeth* nimalo ne gube na vrijednosti. Zapisano iskrenošću otporno je ždrijelu vremena.

Sva ova tisućljeća uljudbi čovjek ostaje jednako sretan i nesretan, neobjašnjivo ushićen i potišten, istodobno spokojan i načet tjeskobom, uistinu sám sebi jedino društvo. Istina, književnost ne nudi spasenje i nije eliksir života, ali neprestano podsjeća na nešto što ne bismo smjeli zaboraviti, na Nebo ponad čovjeka. Ona uosobljuje svijet ideja i može dočarati zbiljno vrijeme i mjesto čovjeka u Svemu. Kada pomislimo da je besmisleno, treba se okrenuti književnosti, boljima od sebe, pa u rečenicama stranca svako malo potražiti sugovornika; odletjeti put neba s maštom u očima i zahvaliti mu na razumijevanju i pomoći, a ne manjkavost vlastite naravi i nedostatak talenta nadomještavati intelektualnim trikovima natečena ega. Nitko ne posjeduje talent od sebe sama, nadarenost je samo posuđena i uvećana za umjetničko djelo uredno se vraća svomu darivatelju, tkogod on bio i kakogod ga zvali ili ga čak oholo nijekali. Zato se književnost i transcendencija prožimlju i nadopunjuju. Književnost više svjedoči za čovječanstvo nego za autora.

*

I nimalo ne pomaže već uobičajeno cehovsko njurganje kako se malo čita i da je broj čitatelja sve manji. Cvilež je beskorisan, ali govori o onima što svoj kukavičluk pretvaraju u žrtvu. Netočno je kako broj čitatelja iz godine u godinu strahovito pada. U postotku broj čitatelja književnosti isti je ili približan u Francuskoj, Italiji i SAD-u, Mađarskoj i, na primjer, Austriji... redovito premalen i uistinu promilni, ali zar je ta začinska količi-

na u spomenutim zemljama početkom 20. ili u 19. stoljeću bila veća? Koliki je bio promil pismenih u srednjemu vijeku, na primjer, i je li zbog toga književnost bila ugrožena? Ne smije se, naime, brkati broj čitatelja knjiga (komercijalnih naslova) i čitatelja književnosti. Čak je i očigledna brojčana nadmoć čitatelja komercijalnih naslova nevažna? Pogledajmo statistiku prodanih i posuđenih knjiga i uočit ćemo da se najtiražniji naslovi kupuju i posuđuju u zadovoljavajućemu broju, čak i *per capita*, ali je isto tako činjenica da se književnost kupuje i posuđuje u vrlo skromnim brojkama. Taj je broj daleko manji kada se odbije tlaka lektire i obveznoga fakultetskog gradiva na studiju književnosti. Možda ipak jednom treba iz usta izbaciti smokvin list pa reći da Hrvatska ima partijsko-cenzorsko čitateljstvo (čitatelji po dužnosti) i čitatelje ljubavnih i kriminalističkih romana. Bugarenje krležijota još se nije utišalo, a sveprisutnost književnih isljednika s diplomom Filozofskoga fakulteta u javnosti nimalo ne pomaže promociji književnosti. Hrvatska zapravo nema čitatelje književnosti.

Miješaju se kruške i jabuke, komercijalni naslovi i književnost, brka učeničko-studentska obveza i duhovna potreba za književnošću. Bestseleri obično nisu književnost, ono što se najbolje prodaje nije nužno i najbolje (književne) kvalitete, ali ta pomodnost i sentimentalizam kiča pogađaju ukus tržišta i stvaraju pomodni trend komu gomila malokad može odoljeti. Profanost provučena kroz (polu)obrazovni sustav marksizma i medijsko ispiranje ne može postati književna čitateljska publika i nije to nikada niti bila, kolikogod stariji naraštaji veličali i lažirali *zlatna* vremena svoje mladosti. Uspomena je vjerodostojna lažljivica.

Umjetnost dolazi u apotekarskim količinama, umjetnika ima isto koliko i isposnika, samo u tragovima – i ne treba ih više, jer za svijet i čovječanstvo važno je da se sol ne zabljutavi. To se podjednako odnosi i na književnost, na glazbu i likovne umjetnosti... ali ne i na intelektualizam. On je drevna i općeprihvaćena uškopljenost koja samo imponira onima što pljesnive u sjeni svojih ambicija. Umjetnost mora biti čista u namjeri i izvedbi; intelektualizam je, pak, zavodnički prljav i velebno mlohav, ali zato prevarantski samouvjeren, samodopadan i – uočljiv. Samozaljubljenost je lice svih zala, stoga intelektualčeka nikada ne manjka.

Književna periodika nije izgubila na značaju, upravo suprotno; ako hoće preživjeti, ona mora donositi mladu književnost i tek stasale književne pokušaje, čak i uz visok postotak književnih promašaja. Periodika prva daje mogućnost književne provjere kod čitateljske javnosti i kolega književnika, a najpotrebnija je prvim, nesigurnim književnim iskoracima u javnost, njihovoj recepciji, tj. mladim piscima i njihovu oklijevanju. Da je hrvatska književna periodika toga svjesna i manje bjelokosna, više bi imala razumijevanja prema prvim književnim pokušajima i na taj način spriječila olako ukoričavanje slabašnih književnih poletaraca kojima još nisu izrasla krila pa na taj način književnost izvrgavaju ruglu.

Tehnologija je čovjeku došla glave jer je oku dala toliko atraktivne prizore da je potisnula svijet ideja i oslabila maštu. Čovjek svomu oku i ponuđenim slikama nije mogao odoljeti. Ponuđeni prizori ostvareni tehnološkim izumima zamijenili su i nadmašili moć sve slabije ljudske mašte. Tehnološka ponuda vizualnoga nikada nije bila toliko obilna, a ponuđeni hologrami toliko vjerodostojni koliko su se mašta i snovi posramili svojih mogućnosti. Smežurani i atrofirani, sve se manje mogu nositi s ponudama virtualnoga svijeta visoke tehnologije.

Danas je i ona najkvalitetnija književnost podređena scenarijima i filmskim/televizijskim produkcijama. Ukradena mašti i podvrgnuta zaslonu, književnost je s rečenica prešla na živu sliku. Stasali su naraštaji kojima je zaslon postao nadomjestak za život i ta sudbinska uskrata njihova jedina zbilja. Stvorena je nova ovisnost. Putem filma, televizijskih serija, elektronske komunikacije i videoigara književnosti je oduzeta čarolija i poslužena zaslonu televizora, računala i mobitela najviše rezolucije. U toj ulozi književnost je postala umetak između straha od dosade i još većega straha od patnje; uistinu sluškinja zabave i način da se osjetilom vida odškrinu vrata mašte, ostvare snovi te profanizacijom umjetnosti zabavi neukost gomile i nametne svjetonazor odmaknut od života. Ili čak nešto mnogo gore od toga – proizvede strogo kontrolirana stvarnost i trasira budućnost. U istome trenutku to danas književnost održava na životu i osakaćuje.

Tehnološkim ubrzanjem interes za književnošću kopni, ali raste zanimanje za primjenjivu književnost; onu što bez mnogo truda postaje visokokalorični napoj za oči, i to nije kraj. Sveopće poslanje znanosti i tehnologije je nametnuti zbilju iz vlastite proizvodnje i ono virtualno uliti u ljudsko iskustvo s ciljem da se u početku samo dodirnu, a potom će hologrami odnijeti prevlast. Iskustvena stvarnost sjećanja bit će duboko prožeta i narušena virtualnim prizorima; ljudima će biti onemogućeno odvajanje zbiljnoga od digitalno posluženoga života, lučenje osobnoga od softverskoga iskustva i svaki će se takav pokušaj smatrati pobunom. Znanstveni i tehnološki napredak ne znači da je čovječanstvo postalo civiliziranije, samo je postalo ranjivije i sklonije manipuliranju.

Ipak, bez zamjerke i njurganja s moje strane, književnost je svakomu stoljeću dala ono što je stoljeće zaslužilo.

NOVI PRIJEVODI

Ivo Georgiev

Arda longa, vita brevis

Kako bi isprobali njegov osjećaj za stvarnost, nedugo nakon što je navršio dvanaest otac i djed su ga odveli na rijeku i upitali na što ga podsjeća riječno kamenje. Na deve – odgovorio je.

Bio je srpanj, kišni mjeseci otplovili su ili na Mjesec ili daleko, daleko na jug, dok je kamenje upijalo tekuće zlato na suncu.

I njegov djed – Kamen iz kina i otac bili su od onih ljudi koje su nazivali, što iz poštovanja što u šali – *painkiller*. U sve su se razumjeli i svima pomagali, čak i onima kojima pomoć nije bila potrebna. Kao da su iz istoga kalupa bili izliveni – suhonjavi i krotki, posvađani s kupanjem, ali upravo zato žilavi.

– Lijepo je ovo kamenje, majku mu. – otac reče više sebi u bradu, zastavši pored rijeke i počeo ga učiti kako raspoznavati kamenje koje voli putovati od onoga koje se već desetljećima nije pomaknulo sa svoga mjesta.

Dok je skakutao s kamena na kamen, Kamen je prvi put osjetio kako ga obuzima tajanstvena i začudna maštovitost. Još je kao dijete osjetio da je rijeka duga i da se pored nje dugo mašta. Kada je napunio četrnaest ili možda petnaest, djed Kamen iz kina podario mu je prvi pravi kist za slikanje, čime ga je zatekao nespremna.

Do tada Kamenčić još nije bio pročitao nijednu knjigu, ali je bezbroj puta nacrtao kuće i spodobе žeravicom iz peći ili komadićima crijepa. Tri je dana bio kao začaran. Počeo je premazivati sve što mu je došlo pod ruku crvenom bojom iz lijepe posude koju je otac tko zna otkuda izvukao. Bila je to lijepa, gusta boja – ne poput onih akvarela koje su oslikavali u školi. Najprije mu je pogled pao na kravu Minku, na čijem se žučkastom trbuhu pojavio zanimljiv crtež ženskoga lica s bradom, a kada se majka bacila u trk da ga istuče, pokušao ju je umilostiviti rekavši joj da je to njezin portret kada je ljuta. Potom se na vratima dvorišnoga zahoda pojavila krilata krava s velikim vimenom i čudno podignutim lavljim repom. Nakon tri dana slikanje mu je, naravno, dosadilo. Sljedećega ljeta, kojemu se nije moglo

zamjeriti ništa drugo doli lijenosti i oskudnost oborina, ponovno je otišao s ocem do rijeke.

– Lijepo je ovo kamenje, majku mu! – reče otac i poče ga učiti kako raspoznavati koje je kamenje bolesno, a koje – zdravo.

– Kada uzmeš kamen, okreni ga sa svih strana, pogledaj mu boju i vidi ima li ožiljke od boginja, prouči mu žilice, kucni ga o drugi kamen jer po pjesmi možeš raspoznati hoće li se kotrljati još tisuću godina živ i zdrav ili će se raspasti nakon prvoga pljuska.

Kamen se zagledao u odraz stijena u rijeci i taman je htio upitati ima li kamenje ljubavni period, kada ga je obuzela iznenadna čežnja baciti pogled na голу djevojku koja se sunčala na obali. Pa je odustao.

Navečer, nakon što su se vratili, dobio je novu posudu – u njoj je bila crna boja za slikanje. Još je bio pod dojmom onoga što je toga dana shvatio – kako sve na svijetu može oboljeti. Najrjeđe je, prema njegovu mišljenju, pobolijevao djed Kamen iz kina. Isti onaj djed koji je nosio reumatsku bol u zglobovima i tri zuba u ustima, uz tihu plemenitost i dobro svladanu ravnodušnost. Stari *painkiller* nije tapkao u mjestu – budući da je već dugi niz godina jednom tjedno projicirao filmove u selu, zbog čega su mu prišli rep na ime, sada su ga često viđali kako hoda šumom u potrazi za divljim jabukama koje je sa strašću oplemenjivao; gradi česme s Veličkom Čučurom ili drži predavanja pijanicama pred kavanom o tome zašto plava boja nedostaje na pejzažima rodopskih sela. Njegove su kompetencije obuhvaćale široku lepezu i varirale od pružanja čisto praktičnih savjeta o uništavanju krtica u krumpirištima do onih koje ulaze u sferu legendi, kao npr. tijekom kojega dana u godini postoji najveća mogućnost da se vidi gola samodiva na Vučjoj poljani ponad kuća.

Tijekom sljedećih triju godina, otac je crvenoj i crnoj dodavao po još jednu boju godišnje – bijelu, zelenu i žutu. Svaka nova boja ga je hipnotizirala. Nakon posljednjega dara Kamen je ponovno počeo sumanuto slikati, kao da je s tih pet boja kanio iznova oslikati svijet. Prvo je, naravno, počeo od dobrodušne Minke koja nije niti bila svjesna da je objekt *body arta*, pa niti se uznosila niti je količinu izdojena mlijeka smanjila. Pokušao je slikati i na leđima ovaca, ali njihovo mu je čupavo runo smetalo u izradi detalja, a i trošilo se previše boje što nije bilo baš značajno. No najviše ga je odbilo to što ovce nisu imale imena – one su jednostavno bile ovce i smatrao je da mu je ispod časti slikati po njima. Jedne dosadne i ženske subote, dok je pišao nedaleko stada na ispaši, pronašao je u grmlju malenu piskutavu vranu i pobrinuo se da mu postane vjeran prijatelj. Iščeprkao bi joj male gliste i bubice pa gurao u vječno otvoren kljun, govorio joj, mazio ju, a majušna vrana bi mu iz zahvalnosti slijetala na glavu i cvrkutala. Dao joj je ime Vrangal, iako nije bio siguran je li ptica muška ili ženska. Djed mu je dao ideju za ime – nekoliko godina prije prikazivao je film s takvim likom – mršavim i uvijek u crnoj odjeći, ali ponosita držanja, iako je bio

jedan od *loših* momaka. Nakon nekoliko mjeseci mali je Vrangel naučio letjeti, a još prije toga pričinjavati raznorazne vragolije od kojih je jedna, naravno, bila isprekidano glasanje: *Ar-da lon-ga, vi-ta bre-vis!* Kada kažem *naravno*, imam u vidu krilaticu, popularnu u čitavu selu, za čijega se autora govorkalo da je bio lokalni filozof i obješenjak Hasančić, iako je on sâm tvrdio da je to bila latinska uzrečica.

Izmislio tu frazu ili ne, u svakome slučaju on je bio taj koji ju je koristio posvuda i u svim prilikama. Zato je bilo posve normalo da Vrangel nauči izgovarati upravo tu ironično-mudru seosku sentenciju. Izgovarao ju je samo kada mu je bilo po volji, makar se ponekad uopće nisu razlikovale slogotvorne riječi, već je zvučalo silno i graktavo, poput promukla hodžina glasa. Ljudima se pričinjavalo da je crna ptica osobito naglašavala *bre-vis*.

Jednoga ga petka u podne otac i djed povedoše u džamiju i rekoše mu da ne zuji lijevo-desno, nego neka čini što i oni. Prvi je put ušao onamo i ostao začuđen mirisom znoja i nekoga daleka, nevidljivoga spokoja koji je izvirao iz hodžine brade. Upravo tada čuo je hodžu kako pjeva promuklim glasom. Pomislio je koliko bi toga mogao oslikati po bijelim zidovima, no odmah se potom počeo iza uha ne bi li odagnao tu misao. Znao je kako je u džamiji zabranjeno smrdjeti na češnjak, misliti na žene i, prije svega, slikati po zidovima.

No periodi slikanja postajali su sve kraći, a njegovo tijelo – sve dulje. Usporedo s time, sve je više vremena provodio slušajući glazbu obla orijentalnoga ritma, potajice ispijajući pivo s drugim dečkima ili upoznavajući umijeće višemjesečnoga iščekivanja djevojčina poljupca.

Kada ga je otac odveo u Šutljivu pećinu, Kamen je upravo izbavio jednu djevojku (nećemo spominjati imena zbog delikatnosti situacije) iz romantična povića djevičanstva. Dogodilo se to dva dana prije, ali on se i dalje osjećao kao da je odjednom nabildao mišiće dizača utega i istodobno ovladao sviranjem klarineta bolje od samoga Ibrjame¹. Ukratko – bio je obuzet prekrasnom, razarajućom euforijom.

– *Vi-ta bre-bre-bre-vis!* – prograktao je Vrangel, kao da mu je htio natuknuti kako je bilo već krajnje vrijeme da se to dogodi.

Duž čitava puta vrana je prelijetala iznad njihovih glava, samouvjereno poput bespolna crna anđela. Iako se doimala kao da ju nije briga, Kamen se cijelo vrijeme pitao pati li ptica zbog toga što za čitavo to vrijeme nitko nije mogao ustvrditi je li muškoga ili ženskoga spola. Čak je i djed Kamen iz kina, koji je mogao nabrojiti osamdeset osam od devedeset devet Alahovih imena, po pitanju vranina spola bio nemoćan.

Ulaz u pećinu predstavljao je uski procjep s oblikom pačjega kljuna, na otprilike tri metra nadmorske visine. Kroz procjep se moglo provući samo u mislima ili pužanjem. Ipak, njegov otac, uspevši se do procjeka, počeo se s fenjerčićem u ruci provlačiti puzeći i pušući poput neuhranjene gusje-

¹ Ivo Papazov Ibrjama – poznati bugarski klarinetist, izvođač narodne glazbe (*op. prev.*)

nice. Nakon desetak ili ipak samo pet-šest metara – jer kada pužiš poput neuhranjene gusjenice, udaljenosti ti se čine duplo većima – stigli su do proširenja, nečega nalik izduljenoj niši u kojoj se čovjek mogao komotno uspraviti. Fenjerčić je uspuzao prema gore i otkrio kako su se stijene približavale jedna prema drugoj i tamo, u visokoj i vlažnoj tami, vjerojatno se krišom ljubile. Otac je upalio svijeću koju je podigao s poda i ugasio fenjerčić. Njih su dvojica sjela, oslonivši leđa na svoje sjenke. Kamen se osvrnuo. Na jednome mjestu, uzdignutom od poda, spazio je poredano i udubljeno kamenje. Različitih zaobljenja i različitih veličina, što je značilo da su i različitih vrsta ta kamenja. Ali ono što ga je natjeralo progutati knedlu i iskolačiti oči nije bio ni broj ni oblik kamenja. Nije bio čak ni nasmijani kostur koji je mumificiran ležao u polumraku.

Otac ga je promatrao i ispreplitao svoje misli, ali nije ništa govorio. Mirno je čekao da njegov sin postane svjestan onog što je vidio.

Kamen je polako ispružio ruku i dotaknuo najbliži kamen, isto onako kao što bi ju ispružio prema njuški nepoznate životinje kako bi se s njome sprijateljio. Plaho, kolebljivo, ali dobronamjerno.

U djeliću je sekunde shvatio – to je bilo sveto kamenje, kamen-ikona. Vidao je takve kršćanske slike u udžbeniku iz povijesti, a jednom su čak i u dnevnim novinama pisali o takvome oslikanom kamenu, pronađenom u koritu Arde. Priložili su i fotografiju.

Uzeo je kamen u ruku. Kamen je zadrhtao i u čudu ispustio miris vlage i tajne.

– To je tajna. – reče otac tihim glasom koji je nekako odlepršao prema gore, pritajio se u mraku ne vrativši se. – U našem rodu, otkad znamo za sebe, krišom crtamo po kamenju uzetom iz korita Arde. Crtamo Madonnu s djetetom. Tako ih nazivaju u kršćanstvu. Dijete je maleni Isa Pejgamber ili Isus za kršćane.

– Ali... mi... zar nismo mi... – Kamen je od zbunjenosti pokidao pitanje, ali otac je skupio komadiće i majstorski zalijepio kraj pitanja.

– ... muslimani? Da, muslimani smo. Shvaćaš li – svaka stvar u sebi sadrži i djelić svoje suprotnosti. Svoje negacije. Tako je svevišniji ustrojio svijet. Evo, naš hodža, svi znaju da igra poker do kasno u noć iako je hodža. Zato često ima promukao glas – zbog vikanja i svađanja s drugim igračima. Ali to ga ne sprečava znati napamet devedeset devet Allahovih imena, što mu zasigurno određuje mjesto u raju. Naš je dio suprotnosti slikati Isu i njegovu majku Mariam na riječnome kamenju, iako ili upravo zato što smo muslimani. Tako čine generacije i generacije muškaraca iz našega roda. Zašto na kamenju? Zato što ga tu ima u izobilju, ali i zato što je kamen simbol tvrdoće i trpljenja, nepromjenjivosti i snage. Takvima želimo biti i moramo biti u našem rodu. Da budemo svoji, nepokolebljivi i tvrdi.

Otac je bacio pogled na kamenje poredano sa strane i udobno se smjestio, pazeći da ne odgurne svijeću.

– A – kada sam već spomenuo muškarce, sjetih se, – počeo se po preponama i nastavio – znaš li da je taj prorok – Isa ili Isus također bio obrezan, poput nas... Ali to nije ono najvažnije – i nemoj to zaboraviti – tajna uvijek čini čovjeka jačim. I odgovornijim.

– Zapamti ću to. I... kamenje, kada ih oslikamo..., moramo ih tu u pećini pohraniti, zar ne? – upitao je Kamen napuklim glasom, nanijevši tišini još jednu ranu.

Već odavno oslikano kamenje pucalo je od dosade i zijevalo jer su slične razgovore čuli na desetke puta. No onima koji su tek stigli, bilo je zanimljivo.

– Oslikano kamenje puštamo u rijeku. I više nas ne zanima njihova sudbina. Ti samo trebaš izabrati pravo kamenje, oslikati ga i pustiti na slobodu. Ja ću te podučiti kako se oslikava. Koristimo samo pet boja koje ti već poznaješ. Kao i njihove kombinacije. Plavu nikada nemoj koristiti. Ponekad možeš koristiti zlatnu, ali plavu nikada. Zapamti – samo crnu, bijelu, crvenu, zelenu i žutu boju. Ovdje u Šutljivoj pećini ostavit ćeš samo dva kamena za nadolazeće generacije. Dva kamena, prema tvojoj procjeni najljepša. I najvažnije, nitko te ne treba vidjeti dok ih oslikavaš. Tajna mora biti potpuna. Pot-pu-na. – uzdahnuo je otac i tek tada primijetio kostur, pomalo iznerviran narušenim spokojem.

Kamen je također pogledao u tome smjeru, uglavnom prema nacerenoj lubanji i odjednom ga je obuzela želja zasuziti.

– To je jedan naš pradjed, Kamene. Koji je odao našu tajnu svojoj mlađoj nevjesti. Kada je to shvatio, njegov ga je otac doveo ovdje i umorio, a žena mu se, kažu, utopila u rijeci.

– A je li on imao djece?

– Jeste. Nakon smrti sina i snahe odgojili su svoga maloljetnog unuka te ga je djed potom zaogrnuo njihovom tradicijom.

Izmaknuvši se iz pećine, sunce ga je nemilosrdno zaslijepilo. Kamen je trebao pognuti glavu prema zemlji i zatvoriti oči na neko vrijeme. U sredini ognjena diska, tamo gdje je bila najzaslijepljujuća svjetlost, na trenutak je vidio samo tamnu mrlju. Znači, suprotnosti.

Počeli su se spuštati prema rijeci. Za rijeku je bio već posve siguran da je duga, ali ne i za svoj život.

Vrangel se nije vidio, ali kao da se začulo iz žbunja njegovo graktavo *Ar-da... lon-ga-ga*. Dolje, u nizini, pomaljalo su se umivena leđa riječnog kamenja – poput deva, i sve je to – pećina s tajnom, graktanje, kamenje, sunce – u Kamenu stvaralo čudan osjećaj nekakva reda u svijetu.

– A što li će se dogoditi ako se u nekoj od generacija rode same djevojke? – pomislio je mladić zaustavivši se na trenutak, no odlučio je kako će neki drugi put o tome ispitati svoga oca i nastavio se spuštati.

Ivo Georgiev

Palimpsest

U noći dvadeset drugoga srpnja 2008. godine Ivan Dobrjak, potomak belogardista doseljenih preko Turske iz Rusije i strastveni ljubitelj čaja, sjeo je pisati o smrti svojega oca. Napisao je prvu riječ – *kada* i stao. Pomislio je: „Kada bi barem ovo postala najtužnija priča na svijetu. Ovo mora biti najtužnija priča na svijetu“.

I postade svjestan da se svaki put kada sin pokapa oca događa nešto misteriozno, nepojmljivo i neuhvatljivo, nešto izvanserijski. Nešto što kao da se događa nekomu drugom čovjeku. Nekomu besposličaru koji sjedi u kafiću nasuprot i pije *Oolong* čaj s mlijekom i medom, mirno promatrajući kako u zgradi ispred neki nepoznat tip, pomalo zarastao u bradu, krši ruke i razmišlja što mu je činiti jer mu je otac upravo izdahnuo.

Uzdahnuo je i nastavio pisati.

Kada je otac Ivana Dobrjaka otišao naručiti osmrtnicu za svoga oca, u tiskari su ga natjerali da sjedne za nekakav jadan, tintom umrljan stol i sastavi tekst.

I sjeo on tako ožalošćen dok su mu se u glavi utrkivale riječi, a sve mu se odreda činjaše isprazne i izlizane, poput *tuga*, *neprežaljjeni*, *tvoja dobrota*, *nedostaješ nam* i osjeti kako mu je iznenada u nogavicu uletjelo nešto veliko. Nešto cijućuće i razdiruće. Pravi živi projektil, kao da je pao s drugoga svijeta. Štakor! Otac se stresao, ispustio kemijsku ili još vjerojatnije olovku – jer to se događalo šezdeset i sedme, možda je i podvrisnuo, instinktivno uhvatio štakora kroz nogavicu i s gađenjem ga počeo stiskati rukama. Ljudi iz tiskare koji su bili u prostoriji očito nisu imali oca kojega je trebalo pokopati toga dana i počеше se cerekati naglim i uspaničenim pokretima njihova klijenta.

Ovaj prašinom prekriveni – ovdje se pisac počesao iza uha jer mu se nije dopao ženski rod riječi *prašina*, pa ju je odlučio staviti u muški – dakle, ovaj prahom prekriveni događaj povezan je s pogrebom njegova djeda,

prisjećao se Ivan, jer mu je o tome pričao otac. Uspomena na štakora u hlačama i smijuriju ljudi u tiskari zapečatila mu se trajno u sjećanju kao njegova osobna uspomena i, iako nigdje nije bila zapisana, nadživjela je banalan tekst osmrtnice.

Četrdeset i jednu godinu kasnije, kada je dvadesetoga travnja 2008. godine, oko osam sati navečer, otac Ivana Dobrjaka bio u predsmrtnoj agoniji, sin je izišao na južni balkon stana, pogledao s visine svjetla grada, udahnuo svjež zrak i pozvao hitnu pomoć. Kola hitne pomoći brzo su stigla čime su završile lijepe stvari toga dana.

Uz pomoć liječnika koga ne vrijedi opisivati i vozača koji je bio odjeven u *Puminu* trenirku, imena Galileo, snesoše njegova oca s petoga kata zgrade *Pluton* do kola. Ivan Dobrjak krenuo je svojim automobilom iza kola hitne i, čim su stigli na odjel hitne pomoći, jedna mu je liječnica – ni stara ni mlada, uz dobro istreniranu neformalnost, priopćila kako djed umire i da je najbolje vratiti ga kući, neka tamo umre. *Djed* – tako reče ona ni stara ni mlada kokoš. A on – uz pomoć sa strane – uspio ga je nekako utovariti na zadnje sjedalo svoga šesnaest ili sedamnaestogodišnjeg Volva i zaputio se natrag prema svojoj zgradi, prethodno progutavši nekoliko puta na suho. Pio mu se čaj. S malo više konjaka.

Stiže tako Ivan i požuri pogledati gore prema petome katu. Ponad antena na zgradi *Pluton* suučesnički mu namignuše razni Mali i Veliki medvjedi, Kasiopeje i Andromede, ali od suosjećanja zvijezda on nije imao korist. Već je i dvadeset sati prošlo, a uokolo nije bilo žive duše da mu pomogne uznijeti oca na peti kat. Njegova oca koji se s dušom rastajao. Psovao je Ivan Dobrjak i kukao barem petnaest minuta kada je postao svjestan da nema vremena niti biti tužan. Ne zadugo, s gornje strane ciganskoga kvarta, spazio je dva momka kako prilaze. Bilo im je možda osamnaest-devetnaest godina, nacifrani, u oblaku jeftinih aromata, s gelom u kosi – poput statista iz Kusturićinih filmova. Sav ustrtaren – jer je po prirodi bio plah – prišao im je i objasnio da mu je otac u kolima – u onoj švedskoj šklopociji i umire, ali ga mora ponijeti gore na peti kat da tamo dovrši posao u miru.

Naparfumirani žitelji ciganskoga kvarta odmah su se složili pomoći. Krenuli su prema autu u oblaku svojih mirisa. Uхватili deku s umirućim – dvojica kod glave i jedan kod nogu, i tako ga ponesoše. Čak je i za tu trojicu nosača starac bio težak, što treba više zahvaliti njegovu teškom karakteru negoli štrkljavu tijelu. I kao mlad, bio je fin čovjek – nije bio poput onih ćoškastih ormara koji deformiraju prostor oko sebe.

Trojica živih ponesoše umirućega gore na pet šutljivih katova života. Na tome se mjestu Ivan Dobrjak počesa iza uha i reče: „bem ti, ovo zadnje zvuči kao kliše *a la Coelho*, morat ću to poslije maknuti“.

Otac mu je uistinu bio težak – sin i dvojica Cigančića s vremena su na vrijeme otpuhivali te su morali zastati i odmoriti, spuštajući deku s tijelom ravno na beton. Dva puta je glava umirućega odzvanjala po stepenicama

dok se Cigančad ispričavala Ivanu kojemu se srce stezalo. Stezalo mu se jer to je, kvragu, bio njegov otac, a u takvim trenutcima očeva je glava svakomu sinu nešto sveto. No starac nije odavao nikakvu reakciju, nikakav jauk. Zaista je odlazio i bilo mu je svejedno nose li ga Cigani ili anđeli i lupa li mu glava po stepenicama. Bilo mu je zaista svejedno. A njegovo lice, Bože moj, njegovo lice bilo je naslovna stranica drevnoga palimpsesta. Da, tako se Ivanu otac činio. I što se više zagledavao u njega, osvjetljena žutim stubišnim žaruljama, sve više se uvjeravao da je on posljednji dovršeni natpis palimpsesta koji je pisan i brisan, pisan i brisan stotinu i tisuću puta. Stotinu i tisuću života. Posljednji, još nenapisan, sâm je Ivan, dio toga niza *rukopisa* otac – sin, otac – sin...

Sin nije zapamtio njihova lica, nije bio dobar fizionom, ali si je obećao kako neće zaboraviti to što za njega su učinila ova dva momka.

To je bio posljednji prijedeni put u životu oca Ivana Dobrjaka. No ujutro, dvadeset prvoga travnja 2008. godine, kada se tama počela beznadno raspadati, izdahnuo je.

Ali istoga tog dvadeset prvoga travnja, dogodilo se nešto još čudnije.

Čitavu noć ožalošćeni je sin proveo u sobi s velikom očevom bibliotekom. Hrptovi knjiga gledali su ga s polica, pokušavajući ga dodatno ožalostiti. Što je to bio moj otac – zamislio se? I pomislio: „Bilo je u njemu nečega... homerovski tužnog, možda... I profil mu je bio sav nekako... kao kod nekoga tužnog i mudrog lika iz Ilijade. Ali i dostojanstven. Nije bio jedan od onih uciviljenih, plačljivih i usplahirenih lakrdijaša koje su s pravom definirali kao starkerje“.

Prelistao je i neke drevne grčke autore – očeve najdraže, prelistao je i oba prijevoda Goetheova *Fausta* – iz kojih je otac znao čitave ulomke napamet i često uspoređivao koji je od njih bio bolji. S vremena na vrijeme čulo bi se umirujuće škriputanje nevidljiva crva u parketu pod njim što ga je podsjetilo da je biblioteka imala vlastiti miris i zvuke, drugačije od ostalih soba.

Dok je prelistavao *Ljudoždera* Jacquesa Chessex, čitavo je vrijeme u sebi govorio kako on ni u kakvome slučaju ne bi upotrijebio takvu metaforu za svoga oca. Možda je otac bio autoritaran, možda je bio težak karakter, u mislima je oca ubijao i pokapao mnogo puta, ali otac ga nije *isisavao*, nije se *hranio* njegovim *ja*. „Ponekad je, naravno, bio gad, ali ja sam bio od rijetkih ljudi koji su ga voljeli“, mislio je u sebi Ivan.

Kada se umorio od kodirane tuge knjiga, pritivrio je oči i krenuo za uspomenu. Gurale su ga laktovima i držale budnim. Budnim su ga držale gotovo čitavu noć, a kada je nakratko zaspao, opet je sanjao... uspomene. Špomenario je. Hoda tako pored oca u neodređenu vremenu, u neodređenu smjeru. U mraku, na povratku iz restorana gdje su njih dvojica bili sami, prolaze pored kuće s dvorištem iz kojega se na njih razlajao pas, otac također počinje lajati u zafrkanciji jer je malo popio, pa je veseo,

dok iz kuće izlazi namrštena ljudeskara i viče na njih: „Daj, ne ljuti psa, jer ako ti ja dođem!...“ Na to mu otac gromko odgovara: „Hajde, dođi, hajde!...“ Naravno, ljudeskara ne dolazi. Jedan bezvezni događaj, ali vrlo dragocjen za Ivanovo sjećanje.

I opet u toj snenoj neodređenosti – tata mu objašnjava – tko zna kojim povodom – ponekad se dogodi tako da se čovjek rastuži, a maleni Ivanko zbunjeno pita: „Tata, a je li sada ponekad?“ I potom se obojica dugo smiju. I Ivan se u snu nasmijao jer je zaboravio kako je pritisnut jednom bezobličnom, tužnom težinom – težinom posljednjega natpisa na palimpsestu, a koji treba nositi i uspomenu na sve prethodne.

Ujutro je pomogao majci odjenuti mrtvaca u čistu odjeću i krenuo k liječniku po smrtni list. Usput je primijetio da je dan neuobičajeno vedar i sunčan što ne nagovještuje ništa lijepo prema poznavateljima znakova sudbine. Bilo je možda devet ujutro, možda devet i deset. Čak je vidio rodu koja mu je proletjela iznad glave i ukipio se u mjestu. Ispustio je jedan *hm!* jer se vrlo jasno sjećao da je u *Rječniku simbola* Hansa Biedermanna na slovu *r*, odmah poslije riječi rod, pisalo o rodi kao ptici koja je prenosila duše ljudi i da je, isto tako, simbol sinovljeve ljubavi.

Ušao je kod liječnika i počeo objašnjavati što i kako. Ovaj ga je zadržano promatrao. Upitao kako se zove. Potom je prešao na ti i počeo govoriti o odvratnu životu koji ih je zadesio – kako Ivana tako i njega samoga. Koliko je sve što se događa u ovoj odvratnoj zemlji bilo grozno, u ovome odvratnom gradu, ovoj odvratnoj liječničkoj ordinaciji, kako je bio neshvaćen i kako ga ne cijene, kako mu se kćeri muče po drugim odvratnim gradovima i kako nisu sretne – o, Bože, kako uopće nisu sretne i sve tako....

Čitavo vrijeme dok je govorio, lice mu je izgledalo opustošeno i voštano. Kao lice pokojnika. Ivan je pokušavao sudjelovati u razgovoru s nekom suosjećajnom frazom, kimanjem na mjestima na kojima je to smatrao neophodnim, uspjevši ih dva puta podmetnuti – kako se ne bi previše naturao, ali da ipak ne gube vrijeme, nego da pišu smrtni akt jer ga čeka još hrpa posla – pogreb se ne može organizirati u deset minuta. Ali podmetao ih je tako učtivo i poput mrava strpljivo. Jer bio je svjestan kako bi pokazivanje bilo kakve sujete, važnosti ili čak zlobe u tome trenutku bilo neumjesno. A i sjetio se kako je razbuđujući se – prije svega nekoliko sati – pročitao u jednoj od Biblija iz očeve biblioteke da tuga rađa trpljenje, trpljenje – kušnju, kušnja – nadu.

Tako je proteklo petnaest, možda čak i dvadeset minuta. Ivan još uvijek nije osjetio veliku tugu, onu razarajuću muku koju bi, kažu, trebao osjećati svaki sin koji pokapa svoga oca. U međuvremenu je još shvatio kako je čovjeku koji bi mu trebati izdati taj važni dokument bilo jako loše i zbog činjenice da je tijekom čitava svoga odvratnog života morao nositi dva različita broja cipela. Jednostavno, njegova su dva stopala bila različite veličine – lijevo mu je bilo broj četrdeset dva, a desno – četrdeset jedan.

Štoviše, pokušao je podignuti desnu nogu radi bolje vidljivosti, ali mu nije pošlo za rukom. I tako je prošlo već petnaest ili dvadeset minuta kada se liječnik – u jednome trenutku u kojemu je bilo apsurdnosti i ironije i ludosti – dakle, isti taj liječnik pred kojim je sjedio, lagano nadvio nad radni stol i isto tako lagano podignuo veliku bocu od 0,75 l votke. Dva ili tri poštena gutljaja potonula su unutar voštane fasade nakon čega je boca vraćena u usporenu ritmu tamo otkud se i pojavila. Upravo je tada Ivan Dobrjak shvatio da neće dobiti nikakav smrtni dokument od ove Sfinge s dvama različitim stopalima. Ništa od smrtnoga lista – vrlo je dobro to shvaćao. Prozreo je on još nešto – da liječnik zapravo nije pijan, nego mrtav – Bože mili! – on je živio svoju smrt! Zato mu je lice izgledalo tako mrtvačko.

Na izlasku je – sjeća se toga vrlo dobro – primijetio kako vani čekaju majka s djetetom, koje je prikupilo tugu čitava Univerzuma u svome pogledu, i još dvoje-troje ljudi za pregled. Činilo mu se vrlo tužno, ali i smiješno kako li će proteći pregled bolesna djeteta kod mrtvoga doktora koji je bio nezadovoljan odvratnim životom. I sažalio se nad djetetom. Osjećao se poput vrlo prosječna i tužna glumca iz Shakespeareovih tragedija.

Eto, to se dogodilo s Ivanom Dobrjakom, potomkom belogardejaca, doseljenih preko Turske iz Rusije, na dan pogreba svoga oca, koji ga je podsjećao na palimpsest.

Sve mu je to danima prolazilo kroz glavu te je na kraju sjeo i sve to opisao u noći dvadeset drugoga srpnja 2008. godine. Nešto mu je govorilo da tuga koju je upravo opisao u priči nije ista ona tuga koju je osjećao na dan očeve smrti – ne u smislu količine (o, da, jednoga će dana posve sigurno nove tehnologije izmisliti *tugomjer*), već kvalitete. Prošla mu je kroz glavu jedna još apsurdnija misao – da onaj Ivan koji je pokopao svoga oca nije isti Ivan koji je taj događaj opisao danas.

Nakon što je dovršio pisanje, pritvorio je oči, otpio posljednji gutljaj ohlađena čaja i zamislio kako netko tko je to pročitao govori: „Hej, oprosti, buraz, priča ti nije loša, ali uopće nije tužna“. I dalje pritvorenih očiju zamislio je kako otvara usta i odgovara, ali zvuk se ne čuje. Ali on zna što je odgovorio – da čovjek i za tugu treba imati strpljenja. Tuga je nešto divlje i pokvareno. Upravo onda kada si za nju spreman i očekuješ ju – ona ne dolazi. Ali može te preplaviti u djeliću sekunde, kada ju najmanje očekuješ, i posve te razbucati. Jer ni on sam nije bio jako tužan na dan pogreba. Obuzela ga je tuga tek četrdeset dana poslije. I tek tada je zaplakao. Zaplakao je prvi, možda i posljednji put u svome životu. Rascmoljio se kao baba koja je izgubila jedanaest unuka istovremeno i dugo se nije mogao umiriti. Jer sin može piti čaj svaki dan, ali jednom u životu pokapa svoga oca. Samo jednom.

Ivo Georgiev

Narančino drvo

Trebao sam napraviti anketu – jednu od onih apsurdnih koje si uobrazavaju da mogu odrediti konture mržnje i ljubavi između različitih etnosa koji nastanjuju određen teritorij. Morao sam anketirati pet bugarskih, četiri turske i tri romske obitelji koje imaju djecu školske dobi. S turskima sam završio već dan ranije, a tijekom današnjega popodneva, upravo u trenutku dok sam poprilično umoran prelazio prag pete bugarske obitelji, silno su me osupnule dvije stvari – poprsje domaćice i jedno veliko zeleno drvo u lončanici.

Mlada žena bila je blago zaobljena, srednje visine, s dugom kosom, u strukiranoj bluzi, dovoljno kratkoj da se nazre dostojan rub njezina trbuha s pupkom u sredini. Ali poprsje, eh.... poprsje...

– Božeee, kakvi veliki limuni! – uzbuđeno ću ja, bez kajanja, dok sam, naravno, promatrao biljku.

– Nisu to limuni. – odvrati žena uz blagi osmijeh i dobro plaćenim samopouzdanjem. – To su naranče.

– Ah, naranče! Tako veliko drvo i još s tolikim plodovima. – nastavio sam dok sam prostirao anketne listove po stolu. – A meni su se... baš sam nekako pomislio da su limuni.

Drvo je doista bilo pretrpano plodovima – na njemu je bilo barem četrdeset okruglastih, gotovo jednakih loptica koje su izazivale poštovanje svojom veličinom i zelenilom.

– To je naša obiteljska relikvija. – s velikim ponosom reče domaćin dok se upravo smještao meni nasuprot, spreman podložiti se rafalnoj paljbi upitnika. – To je moj pradjed prije šezdeset i kusur godina donio iz Makedonije. Za vrijeme rata.

– Prije šezdeset godina! – nisam uspio skriti uzbuđenje, zaboravivši na očaravajuće poprsje njegove žene te započeh krojiti planove kako izvući priču o tome herojskom stablu koje kao da je s lakoćom podupiralo strop i obiteljsku harmoniju doma.

Nisam morao pribjegavati kojekakvim mudrolijama – domaćin je bio blagoglagoljiva dobričina, jedan od onih koji otvoreno pričaju čak i o karikaturalnim događajima iz svoga života. Počeli smo s onim zbog čega sam i došao, dok sam između anketnih pitanja slušao o Odiseji narančina drveta.

– Moj je pradjed sudjelovao u Oslobodilačkome ratu kod Stracina. Možda si čuo za Stracinsko-kumanovsku operaciju u Vardarskoj Makedoniji. Govorim o listopadu četrdeset četvrte. – započe mladi muškarac.

– Da, da, čuo sam. – odvratih s intonacijom povijesnoga stručnjaka, iako jedino što sam znao jest da su se neke bugarske jedinice motale po Makedoniji u ono vrijeme, borile s Nijemcima, uzimale što god im se sviđelo iz manastira i sela i zadirkiivali Makedonke – sve u svemu, držali su se kao pravi osloboditelji.

– Pradjed je tada imao četrdeset dvije-tri, bio je pričuvni poručnik. Još na početku borbi kod Stracina, našao je narančino drvo ostavljeno u njemačkome rovu. U glinenoj posudi, nagnutoj na jednu stranu, blizu tijela ubijenoga njemačkog časnika. Biljka nije bila viša od dva pedlja i privlačilo ga je sve vezano uz voćke i plodnost, te čim je spazio lončanicu, uši mu se načuliše, a u njemu nešto zadrhta. Dok su drugi pretresali džepove fricova, mažnjavali oružje, novac i druge nepotrebne trofeje, moj je pradjed uzeo malenu naranču. „Sigurno ga je njemački časnik vukao još iz Grčke kao dar za svoju frigidnu *frau* koja ga je čekala il’ u Saskoj il’ u Bavarskoj“ – godinama se tako šalio, osvrćući se pobjedonosno oko sebe ne bi li vidio kakav je dojam ostavio tako *učenom* rečenicom.

– Prema Vašemu mišljenju, osjeća li se Vaše dijete zabrinuto zbog nečega u vrtiću? – postavio sam sljedeće pitanje iz ovoga sveopćeg javnog dobra zvanoga anketa, pomalo zabrinut da ne prekinem pripovjednu nit o malenoj naranči.

– Pa, u samoj školi, – odvratio je uz osmijeh, dodajući odmah ozbiljno – ne, za sada ni zbog čega. Nastavio je: – Tjedan dana poslije *zaplijene* lončanice u njemačkome rovu, pradjed je bio teško ranjen u prsa u jednoj od žešćih bitki za nekakve položaje. Kada su ga smjestili u Lazaret, posljednjim je snagama poluglasno izustio vojniku koji je prolazio pored njega neka ode i donese mu lončanicu s drvцем. Poslije nekoliko dana dok je ležao u poljskoj bolnici, lebdeći između života i smrti, lončаница je nerazdvojno stajala pored njegova kreveta poput raspela. Pradjed je govorio da bi se svaki put, čim bi osjetio kako mu duša kani odletjeti na nebo, hvatao za lončanicu, a duša bi mu se zakačila za lišće i opet se vraćala u tijelo. Kada mu se stanje malo stabiliziralo, vratili su ga zajedno s drugim ranjenicima natrag u Bugarsku. Narančino drveće bilo je, naravno, čitavim putom uz njega. Zbog razrušenih puteva ili nečega drugoga, glinena se lončаница razbila i djed zamoli sanitetske tehničare da presade drveće u jednu probušenu kacigu. U strahu da ne promrzne na niskim temperaturama presadili su

ga i drugi put, s malo zemlje, iz kacige u patronu. Zamotao bi ga u deku kada bi mu se učinilo jako hladno i vlažio mu korjenčiće vodom iz čuture tako što bi prvo otpio i ugrijavao vodu u ustima. Drvce je do te mjere sraslo s njegovom nadom za životom da si je djed govorio: „Preživi li drvce – preživjet ću i ja“. Tako je kaciga s mladicom narančina drvca stigla u selo. To je sigurno već bio kraj studenoga...

– Da ovisi o Vama, biste li se složili da Vaše dijete sjedi u istoj klupi s turskom djecom? – ubacujem još jedan anketni biser.

– Pa da. Moj sin sjedi upravo s jednim turskim djetetom u klupi. – sugovornik odmahnu rukom s dosadom i nastavi s biografijom žive relikvije. – Došavši tako u selo, prva pradjedova briga bila je narediti sinu – mojemu djedu, je l' te – neka sklopi lijep drveni sanduk za malenu mladicu. Natjerao ga je da mu nakupi najbolju zemlju, pomiješa ju sa zrelim ovčjim gnojivom i riječnim pijeskom i presadi taj egzotični trofej. Brojne su se žene i muškarci slili vidjeti povratnika s bojišnice koji se vratio živ i zdrav, pa da ga ispitaju o ovome i onome. Pradjed je svima odgovarao kako je rat jedna velika zima. Jedna ljuta i zla zima koja smrzava sve čega se dotakne i kojoj se samo djeca, u svojoj grabežljivoj i nerazumnoj naivnosti, mogu radovati. Svi su samo gledali, coktali jezikom i smatrali toga svog suseljana srećkovićem, ali i pomalo udarenim.

Nakon pet godina, tijekom ljeta, njegov sin – moj djed, odlučio se oženiti, ali upravo tada umro je Georgi Dimitrov i partiji iz sela posavjetovaše djeda neka odloži svadbu na nekoliko mjeseci. Poslušao ih je i tek najesen napraviše gungulu. Pradjed je podario mladencima tri ovce, radio *Philips* i narančino drvce u novoj lončanici, kupljenoj u Staroj Zagori.

– Biste li se složili da se Vaše dijete oženi djevojkom romskoga porijekla? – i dalje sam inzistirao na anketi, ali ovoga puta moj domaćin nije niti čuo pitanje.

– I tako je narančino drvce raslo, počelo i plodove davati te postalo seoskom atrakcijom. Ljeti je djed volio pijuckati rakijicu u dvorištu pod njegovim granama dok bi ga zimi smještali u najtopliju sobu i brinuli o njemu kao o članu obitelji. Hranili su ga dobro sagnjilim stajskim gnojivom, mijenjali mu zemlju, presađivali ga u veće lončanice tijekom tih triju-četiriju godina. Kada bi ga napale uši i druge bubice, prskali bi ga vrlo mirišljivim preparatom koji je djed nabavljao iz poljoprivredne zadruge. Tijekom toplih mjeseci obvezno bi ga polijevali kantama vode na dvorištu, a djeci bi davali krpe da mu obrišu lišće. Za Novu godinu ponekad bi u kući bilo svježih naranči, dok bi nekih godina plodovi dozrijevali tek u veljači. Djed je bio jako ponosan ratnim trofejem svoga oca jer u ona vremena čak ni gradsko stanovništvo nije poznavalo okus naranče. Na Uskrs bi žene iz sela dolazile k mojoj baki po malo sušene narančine kore da ju stave u pince, a kada bi dolazile glavonje iz grada, obvezno bi ih vodili u *kuću narančina drveta* kako bi se fotografirali pored njega.

Jedne je godine u selo kao gošća došla djedova šogorica koja godinama nije imala djece. Smjestili su ju u sobu s narančinim drvcem. Koliko dugo je bila – je l' pet dana ili tjedan dana – ne znam, je li jela te plodove, nije li ih jela – ni to ne znam, ali uskoro potom je zatrudnjela. Tako je krenula priča da drvce liječi neplodnost. Počele dolaziti i žene iz drugih sela, pa i iz samoga grada. Pradjed je nadogradio dio uz kuću u kojemu su smjestili drvce i dva kreveta. Zavidni seljani gundali su da jalovim ženama ne pomaže citrusovo drvo nego najviše djed. Ali najčudnije je to što je sedamdeset prve godine, kada je pradjed umro, iste godine i drvo presušilo. Iznenada i bez vidljiva razloga. U kući je nastala prava tragedija. Djed si je čupao kose i psovao, baka je plakala po čitav dan, a prase se prestalo gojiti. Isto se dogodilo i šezdeset četvrte kada su Cigani mečkari ukrali sanduk s čudotvornom citrusovom vrstom. No nakon mjesec-dva su ga sami vratili jer im se mečka razboljela, Ciganka slomila nogu, a Cigu odveli u rezervne jedinice radne brigade u Radnevo. A povrh svega, trinaestogodišnjoj kćeri, koja je upravo počela dobivati mjesečnicu, toga joj je mjeseca izostala. Zato je Cigo, po povratku iz radne brigade, prvo prebio djevojku, zatim ju odveo u šumu da vidi zmiju, pa ako i jest trudna, neka pobaci. Odmah potom pohitao je vratiti ukradeno drvo.

– Biste li se vjenčali sa ženom romskoga porijekla? Vi sami? – promrmljao sam posve tiho posljednje pitanje iz anketnoga listića koji je stajao ispred mene i, ne čuvši odgovor, sâm štrahirao kemijskom olovkom jedan kvadratić – da ne prekidam čovjeka na ovako važnom mjestu.

– I tako, sedamdeset i prve, kada se narančino drvo osušilo, tata je bio u vojsci već kao stari vojnik, ali je djed otišao u jedinicu i zatražio da ga puste na odmor. Došavši tamo, poslali su ga da pozove agronoma – djedova prijatelja neka kaže može li se drvo spasiti. Agronom je stigao, pogledao listove i grane profesionalnim i napetim pogledom. Zabio ruku u zemlju oko korijena, prožvakao jedan list, namršteno ga ispljunuo i rekao *mamicu im njihovu*, u njegovim knjigama nije pisalo ništa, *ama baš ništa* o narančama, ali drvo bi se sasvim sigurno trebalo oporaviti ako djed počasti kako i priliči. Sjeli tako djed i agronom i popili kako i priliči, ne jednu nego dvije boce. Za to vrijeme razgovarali su o smrti, o Gundiju i nogometu, poljoprivrednoj zadruzi i tome da je naranča svake prijestupne godine cvjetala dva puta, o sovjetskim i američkim kozmonautima i još hrpi stvari o kojima se razgovara kada čovjek pred sobom ima bocu rakije, dobru mezu i sasušenu naranču. Eh, a vidi mene – da nalijem i ja malo rakije, pa ne možemo samo tako stajati s golom anketom! – odjednom se kosnuo domaćin i prekinuo svoju priču.

– Ne, ne, ja – ja moram ubrzo krenuti – jedno mi je pitanje ostalo i gotovi smo. – odvratih. – Ali što se poslije dogodilo, očito se drvo oporavilo nakon toga čudnog isušivanja?

– Oporavilo se, naravno da se oporavilo. Djed je krišom pozvao seoskoga popa da opijeva molitvu za narančino zdravlje. Pop se na početku izvlačio i govorio kako može pjevati samo za ljude, i to kršćane, a djed se razljutio i rekao mu da je to drvce bilo veći kršćanin od njega i da izvoli doći brzo, inače će ga prijaviti partijskomu sekretaru da tajno obavlja krštenja i za to uzima novac. I pop je pristao. A baka, pak, i ona krišom otišla kod gatare da skine crnu magiju ako ju je netko bacio na drvo. I sljedećega proljeća na suhome stablu izbili mladi izdanci odozdo i nakon dvije-tri godine opet je počelo davati plodove kao ludo. Tata se već bio oženio i ja sam se iste godine rodio kada je naranča opet počela cvjetati i rađati.

– C-c, čovjek će reći da postoji veza između smrti i rađanja u vašoj obitelji, kao i isušivanja i ponovnog cvjetanja drveta. – zamišljeno pomislih i s poštovanjem pogledah prema očaravajućemu, zelenom narančinu stablu. Učinilo mi se da mi je odmahnilo listovima, ali nisam baš siguran je li to bilo s poštovanjem.

– Potom je i djed umro, a kada se prije dvije godine razbolio, upalio sam auto i krenuo na selo. Sestra nije htjela niti čuti da uzme drvo u svoju garsonijeru. Ona živi u četrdeset pet kvadrata s mužem, dvoje djece, steperom, psom i dvjema papigama. Obiteljsku relikviju morao sam ja uzeti. Maknuo sam prednje sjedalo i utovario stablo – dobro da imam kabriolet kako bih mogao vozite turiste do Perperikona. Tako sam čitavim putem vozio – 130 kilometara od sela dovde, 30 – 40 kilometara na sat. Bio je to baš dobar prizor – poluskriiven granama koje su mi oduzimale dobar dio vidljivosti, ali opet, vidio sam dovoljno. I tako je ono već dvije godine kod mene.

– A je li... – počeo sam, ali nisam znao kako nastaviti. – Mislim, to drvo – je li zadržalo još ona ljekovita svojstva?

– Mislite na neplodnost? – osmjehnuo se. – Iskreno rečeno – ne znam. Imamo samo jedno dijete, ali bez obzira na spiralu, žena mi je već dva puta napravila abortus u ove dvije godine. Osim toga – čudno je i to što je počela krupnjeti, osobito na pojedinim mjestima. Ne znam...

Neprimjetno smo ustali od stola i stajali tako uspravno pred veličanstvenom narančom. Drvo te je nekako s pretjeranom lakoćom tjeralo da ga zamisliš poput tajanstvena živoga organizma, sposobna zračiti nevidljivim fluidima koji na ljude djeluju na različite načine, ovisno o njihovoj plahosti i dobronamjernosti.

Plodovi su mu, kao što spomenuh, bili zelenkasti, jedri i bio sam svjestan da ipak više podsjećaju na limune negoli na naranče. Domaćica nam se neprimjetno primaknula i kada sam ju krajičkom oka odmjerio, pomislio sam – kada bi ženama davali vojne činove prema poprsju, ona bi bila general. I ne pomišljajući kakve su mi nadrealne misli prošle glavom, zacvrkutala je da za zadnji Božić nisu niti kupovali božićno drvce, nego su ukrasili narančino tako što su umotali plodove u raznobojni sjajni papir i postavili trepereće lampice.

Odgovor na posljednje anketno pitanje popunio sam sâm, kod kuće. Nažalost, nisam na kraju shvatio iz rezultata tko je ispao najtolerantniji – Romi, Turci ili Bugari. I ako mene pitate, čitava ta stvar s anketama je *bla-bla-bla, naranču pojela*.

S bugarskoga prevela Ksenija Banović

Anelija Geševa

Pjesme

Zdravo!
Ako ovo čitaš,
znači da nisam umrla
kao što sam ti obećala.
Moji prijatelji
ponovno su se okupili
poput mušketira
Dumasovih,
već nekoliko tjedana
me prate
da se ne zabijem u neku
od krčmi
samosažaljenja
gdje vrebaju tvoji agenti.
Čuvaju me čak i u krevetu
i s vremena na vrijeme se prave
kako odlaze u kupaonicu
da bih ti mogla ovo napisati.

Znaš li što ću napraviti
ako budem imao puno love
pita
i odgovara

unajmit ću najskuplji hotel
ili najskuplju jahtu
i
i
ne tebe
pozvat ću ti bivše ljubavnike
cijeli tjedan
da jedu i piju
da se trijezne
i ponovno piju
da kucaju čašama
da se pobratime
i posljednje noći
da im kažem
hvala vam momci
hvala
jer ste ju imali
i jer ste ju ostavili
zato jer ona
nije žena za jednog muškarca
a sada je samo za mene

identifikacija im visi
nad salatom
od rikole
na pola sata
jedno oko na telefonu
drugo na satu
znoj im miriše na Boss
kao što miriše mamac
uspjeha
i nemaju žene
i nemaju muža
ne takve
koji bi im rekli
da je život nešto drugo
a ne takmičenje s bezumljem
između devet i šest

I tada ona počinje govoriti.
Kakva razorna kadenca!
Neritmična.
Netaktična.
Od disonanci
svijeće se gase,
a ona nastavlja.
Samouvjereno.
Zaneseno.
Beskrajno.
Be-molovi njezina glasa
mrve se po podu
i riječi se raspadaju
na polovinke,
osminke,
šesnaestinke...
Na kraju propada
pod aplauzima
vlastita kašljanja.

vremena je ostalo toliko
da skreneš s puta
siđeš
zapališ cigaretu
povučeš dva dima
i da ju zgaziš
zato jer žena
u autu
gleda prema gore
gdje leti
posljednji zmaj
i gledate ga zajedno
kako zalazi
za granje
breze kraj puta
i poslije osjećaš
koliko joj je topla ruka
i bedra
koliko su joj gladna
i od toga brzo
moraš poludjeti

kako ne bi shvatio
da će svega toga biti
i poslije tebe

Nije žena za mirno vrijeme.
S njom možeš raditi
druge stvari.
Možeš ići u izvidnicu
u zaleđe neprijatelja.
Penjati se po strmim stijenama
vezan za njezino uže.
Pustiti da te vuče
kroz blato i trnje
(i biti siguran
da će te izvući!).
Zakopati zajedno leš.
Donijet će ti pilu
u zatvor.
Podijeliti
posljednju cigaretu
i posljednju granatu...
Ali ne možeš
čekati da ti se vrati.
Niti da prži pljeskavice.
Niti da misli o tebi
kada si drugdje.
I sačuvao te Bog
da joj objaviš rat!

Sitna Cigančica
ta samozvana
profesorica hiromantije,
za jednu cigaretu s mentolom
govori lijepo
o mom snažnom karakteru
i time prešućuje
da mi se linija srca
uopće ne vidi –
zbog otiska usana.
Mojih usana.

Učitelj geografije
je skrenuo
u obrazloženju svog otkaza je napisao
kako odlazi u jednu južnu zemlju
na drugom kraju svijeta
loviti aligatore
a u biti
ulovio je vlak za sjever
i sišao na stanici
za nekih šezdesetak kilometara
gdje mu neka plavooka sunarodnjakinja
već treću godinu
plete džemper
i nikako ne uspijeva
pogoditi veličinu
jer ga je vidjela
samo na slici
i jednom na televiziji
a televizor joj nije imao ton

Kakvo barbarstvo!
Svirati Chopina –
gol
i nepodrezanih noktiju.

Nisam drvo –
više mi
i zakopčava košulju.
Prozirna si,
praviš se jeftina...
Drvo si, vičem,
pališ se trljanjem.
Ja sam prozirna
poput jantarnih zrna
brojanice moga djeda.
Tamo je svako zrno jedna molitva.
A djed je bio jako jako siromašan.

susreti
rastanci
ljutnje
pomirenja
bjegovi
opet susreti
i ludost
na glavu su se popele
svim svojim prijateljicama
jo-jo efektom
svoje ljubavi

kći njegove žene
ima lijepe ruke
kada drži nož
i reže
luk nasitno
posut solju
rajčicu na ploške
pečenu papriku
celer
dv'je kapi *alceta balsamica*
i žlicu maslinova ulja
lijepe ruke
njima ujutro
stavlja obloge
na otekline svoje majke

Ne vlak –
najstrašnije
u Aninim snovima
su naušnice
kneginje Sorokine
na noćnom ormariću
Vronskog.

u kamen kleše
smisao života
godišnja doba se izmjenjuju
dlijeta mu otupljuju
nokti mu se lome
oči mu pucaju
a smisao se množi
on ga treba pažljivo
ispisati
da ne bi propustio nešto
da ne bi dodao nešto suvišno
poslije tri tisuće godina
taj kamen će ležati
na leđima
ostarjele ljepotice
u nekom SPA centru

starac
s dvama karanfilima
suosjećajni pogledi
ga prate
a on se osmjehuje
dvije babe ga čekaju
u klubu umirovljenika

posvećeno S.

dvojica
leđa o leđa
rame do ramena
protiv svijeta
protiv lošega u njemu
i protiv dobroga
zato jer dobro također razdvaja
ponekad
i neka živci izdrže
i neka kosti izdrže
i nek' glas ne zatreperi od panike
jer ja te čuvam
jer ti me čuvaš

jer imam i tvoje oči
i tvoje mišiće
i tvoju hrabrost
i tvoje glasno grlo
i neće nas pobijediti
nikada
nikada
kao ni ratnike
svete čete
Tebe

U minuti
kasnih vijesti
zabolio ga prst.
Domali prst.
I tako ga jako boli
da mu ruka podrhtava
i jedva otvara čep
i nema snage
dodati led.
Kod treće čaše
još ga boli
tako da pažljivo skida burmu
i odlaže ju na noćni ormarić.
Stavit će ju opet
kada čuje da škljoca
ključanica.

Tri para mojih naočala:
za vrijeme sa suncem
za vrijeme bez sunca
i za knjigu u krevetu.
Prve poznaju moji muškarci
koji osjećaju moje poglede,
iako mi ne vide oči.
Druge poznaju moje žene
i dijagnostika zjenice
je nepogrešiva.
Treće pozna samo on,

ali ni on ih ne pozna
jer tada ne čitam.

Vince
koje razgovara s nepcem
i tvrdim sirom
i mekanim đuvečom
i teškom kaljom
i sudžucima, i musakama,
i sirnicama,
i uštipcima ujutro –
muška ljubav
navodno prolazi kroz stomak...
Prolazi,
a poslije odlazi tamo
gdje ima
razgovora o filmovima
i knjiga za dočitavanje
i koncerata,
i šetnja planinama,
i čaja na terasi.
Muškarci
koje poznam
su takvi.

Puno je talenata bilo u njoj
i ljepote puno
i puno provincije
i stihovi su bili takvi
s mirisom bosiljka i grožđa
i pečenih paprika
i ona se ponosila jako
svojim talentom
i ljepotom
a provincije se sramila
dan za danom
taj sram
se upio u njezin talent
i učinio ga sličnim

kutijama s egzotičnim začinima
jeftinim vinima
po restoranima
i njezina ljepota
nije imala ništa protiv
ljepota joj je ostala ista

prodavačica u pogrebnom dućanu
kupila je narančaste gaćice
tako joj dobro stoje
zbog tamnog tena
i čvrstog trbuha
i zbog njezinih dvadeset osam godina
bila je lijepa u njima
i kada ih je nosila
na posao
bilo ju je sram
prodavati vijence i osmrtnice
i ljesove
pogotovo malene ljesove
i jeftine velove
od čipke
i narančaste gaćice
nisu imale ništa zajedničko
s tim
ni s tim što se ponekad napije
u radno vrijeme

druge navike
i druge gluposti
i druge uspomene
i svijeće
i kave u svitanje
i oproštajni poljubac
kao precizan pucanj
u čelo

Sloboda mu traje
koliko i dva piva
u restoranu na kolodvoru,
ili tri,
kada vidi
narednog ljubavnika
svoje žene,
ili četiri,
kada se sjeti
kako je htio otići
nekim od brzih vlakova
i piti pivo
u vagon-restoranu
i šaliti se s kondukterom
i sići na nekom
sasvim slučajnom kolodvoru
drugog kraja
života.

Mazurka u zagušljivu salonu,
povjetarac od žute lepeze,
hihot i prskanje šampanjca,
sitan, nepažljivi rukopis
i nedoučeni francuski...
Dvojica su se podsjećala
jednih te istih stvari
dok su gledali jedan drugog
kroz nišan pištolja.
A sekundant, koji je upravo
izmjerio točno deset koraka
opipao je džep i nije primijetio
nepažljivost rukopisa.
I francuski on u principu
nije govorio.

on je pio votku
pušio polako
i želio ju
a isto tako

bio je osobito nježan
s nijansama melankolije
u koju je zapadala ona
dok čeka
a isto tako
on je bio ljubomoran
na svoju ženu
ali ju nije spominjao
čak ni u onim trenutcima
ni poslije njih
poslije njih pušio je sporo
i pio votku
i ponekad bi skoro sličio
njezinim višestrukim ljubavnicima
a ponekad ne
i tada je
ona pila votku
i pušila sp...
pušila grozničavo
kao osuđenik na smrt
kojem su dopustili
posljednju želju

Godišnjica mature.
Upravo se čudiš
gdje bi sakrio svoj trbuh
dok ti se približava
tvoja velika ljubav
lijepih nogu
i s posjetnicom
svog muža –
ako ti slučajno zatrebaju
računovodstvene usluge

S bugarskoga prevela Marijana Bijelić

Maštrovićev estetsko-kritički postupak

(Tihomil Maštrović: *Nad jabukama vile Hrvaticе. Kroatističke studije*, II. dopunjeno izdanje, *Biblioteka Croaticum*, sv. 6, ur. Radoslav Katičić, Hrvatski studiji sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2016.)

Nedavno je (19. prosinca 2019.) u Hrvatskoj paneuropskoj uniji u Zagrebu predstavljena knjiga prof. dr. sc. Tihomila Maštrovića, pod naslovom *Nad jabukama vile Hrvaticе*, Kroatističke studije (II. dopunjeno i izmijenjeno izdanje, Hrvatski studiji, Zagreb 2019., str. 490). Knjigu su predstavili dr. sc. Mario Grčević, akademik Mislav Ježić, dr. sc. Hrvojkа Mihanović-Salopek, dr. sc. Slobodan Prosperov Novak i autor. U knjizi su sabrane kroatističke rasprave u kojima se obrađuju književno-povijesne teme od početka hrvatske književnosti do suvremenih književnih ostvarenja. U tome opsežnom rasponu književno-povijesnih pojava na složen i izvoran način upotpunjuje se slika književnih ostvarenja, strujanja i stilskih formacija pojedinih razdoblja hrvatske starije i suvremene književnosti.

Tihomil Maštrović dosad je objavio velik broj knjiga (ovo je njegova dvanaesta autorska knjiga), književno-kritičkih rasprava i studija. Posebice je do temelja proučio i obradio književnost zadarskoga književnog kruga. Kao izraz duhovnih strujanja pojedinih razdoblja hrvatske književne baštine, njegova kritika u postupku nosi mnoge elemente moderne kritičke metodologije i suvremene umjetnosti riječi.

Taj je svoj *modus faciendi* Maštrović postupno izgradio već kao mlad asistent u Institutu za književnost i teatrologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i upravo dolaskom u Institut njegov odnos spram autentična književnoga teksta i spoznaje o zakonitostima duhovno-povijesnih promjera postaje akribičan i kritičan. U Institutu se Maštrović razvio u ozbiljna znanstvenika, prigrlivši estetičnu spoznajnu teoriju kao jednu od bitnih karakteristika svoga kritičarskog rada. S velikim idealizmom prilazi umjetničkoj vrijednosti riječi i taj čimbenik bitno utječe na njegovo znanstveno oblikovanje. I kao glavni ravnatelj Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu nikada nije prekidao svoj interes za vlastiti književno-povijesni i kritičarski rad. Ta je sustavnost pomogla izgraditi njegov čvrsti kritičko-estetski stav i razvojni put do subjektivne estetizantske formule i kritičke imaginacije.

Kao znanstvenik i književni kritičar, Tihomil Maštrović je svoju djelatnost oslonio na uzore hrvatske tradicije. Nastavlja književno-povijesnu i estetsko-kritičku tradiciju Franje Markovića, Ljubomira Marakovića, Mate Ujevića, Antuna Barca, Alberta Halera, Tome Matića, Slavka Ježića, Mihovila Kombola, Franje Fanceva, Ive Frangeša, Rafe Bogišića... U svojim znanstvenim poimanjima iskazuje dignitet prema nacionalnome nasljeđu. U strukturalnim inovacijama i kritičkim tendencijama zalaže se za tradicijsku ravnotežu duha. Odbacuje socijalističke metode tumačenja književnosti i prihvaća suvremene tendencije estetsko-kritičke teorije koje su determinirale njegove moderne kritičke domete. Takvim shvaćanjem književno-povijesne sinteze udahnjivao je u svoje tekstove svijest o povezanosti književnosti s tradicijom i njezinoj ukorijenjenosti u sudbinske domoljubne probleme vlastita naroda.

Na toj simbiozi književnosti i tradicije i u njihovu eklektičkome stapanju Maštrović je izgradio svoje kritičko polazište u kojemu tradicija nije samo dokument o nekome stvaralačkom razdoblju nego i svrhovitost po kojoj čovjeka uzdiže prema duhovnoj, umjetničkoj i domoljubnoj sferi.

Iz njegovih književno-povijesnih studija na vidjelo izbijaju sudbinske promjene u književnosti što su ih uvjetovale političke i društvene prilike burnih razdoblja hrvatske povijesti XIX. i XX. stoljeća. U književnoj ekspresiji traži izraz duhovnih strujanja pojedinih razdoblja i reakcije stvaralačkoga senzibiliteta. U kritičkome osmišljavanju umjetničkoga djela on ponire u bitstvo djela, u izvornost književne riječi, u složenost umjetničke produkcije. Pokazuje interes za sklad realnoga i idealnoga, tradicionalnoga i modernoga književnog teksta. Njegova je kritička metodologija dosljedno u službi prodube izražajoga pišćeva svijeta.

Književne rasprave Tihomila Maštrovića u knjizi *Nad jabukama vile Hrvatice* pune su povijesno-biografskih i bibliografskih podataka, ali on ne robuje pozitivističkim činjenicama. Njegovi kritički portreti iz starije i novije hrvatske književnosti osvijetljeni su analitičkim jezikom i sazđani na kreativnome stupnju interpretacije. U iznošenju podataka Maštrović je sustavan i temeljit, ali istodobno i osjetljiv na imanentne umjetničke vrijednosti književnih ostvarenja i estetičkih opservacija. Istražuje brojne, manje poznate činjenice hrvatske književne povjesnice; tisuću godina hrvatske drame i kazališta, prve novine na hrvatskome jeziku *Kraljski Dalmatin*, početke hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji, nepoznato hrvatsko kazalište u Otočcu godine 1844., gostovanja HNK-a u XIX. st., talijansko kazalište u Jadranskoj Hrvatskoj, hrvatske knjige tiskane u Beču u mehitarističkoj tiskari i dr. Posebno je vrijedan njegov članak *Kodifikacija hrvatskoga jezika u međunarodnom kontekstu* u kojemu donosi važne činjenice oko toga, za položaj Hrvatske u svijetu, prevažnoga događaja.

U raznovrsnosti izlaganja autor revitalizira historicističku preciznost i dokumentarnost. Naime, on istražuje, proučava, uspoređuje, utvrđuje, produbljuje, gradi, obnavlja historiografsku svijest o hrvatskoj

književnoj baštini i na temelju subjektivne intuicije i estetske diferencijacije iskazuje vjeru u funkciju književnosti i umjetnosti. Erudicija stvara kritičko osmišljavanje, povijesni i estetički smisao. Ne obuzima ga semantička logomanija koja bi upravljala njegovom kritičkom ekspozicijom. U svjetlosti moderne interpretacije: stilističke, strukturalističke, semiološke (posebice elemenata Zagrebačke stilističke škole) on ostvaruje dostojanstvo riječi i ekspresije. Sve specifičnosti književnoga artefakta promatra kroz književno djelo, njegov sadržaj i njegovu ekspresiju.

Stekavši nove spoznaje o strukturi pišćeva izražajnoga svijeta te pojedinih stilskih razdoblja hrvatske književnosti, Maštrović se u svojoj kritičkoj metodologiji, već na početku svoje historiografske djelatnosti, suprotstavio ispraznomu duhu onih interpretacija koje su dominirale u doba tzv. *socijalističkoga realizma*, razdoblja koje je desetljećima diktiralo estetski ukus i kriterije, ostavivši štetne posljedice u hrvatskoj književnoj historiografiji, otrcavši se do najispraznijih kritičkih fraza i ideoloških parola.

Izgradnja kulture je za Maštrovića dominantni oblik programske formule u njegovu moralno-političkome angažmanu. To je pokazao u svome znanstvenom radu kao znanstvenik u Zavodu za književnost i teatrologiju te kao glavni ravnatelj Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. U tumačenju književnoga gradiva on ne naglašava samo estetsku ljepotu riječi nego i moralističku, idejnu i domoljubnu svrhovitost književnosti. U dinamičnome kretanju smisla i u koordinatama svojih razmišljanja stvorio je metodologiju u kojoj izražava težnje da umjetnici u književnosti slobodno i u skladu s najintimnijim sugestijama svoje nutrine izražavaju vlastite misli.

U svojoj eksplikaciji Maštrović ne podilazi pomodnosti anarhoindividualne semantike, apstraktnim frazama strukturalizma, halucinantnim sintagmama, bizarnoj inflaciji riječi, retoričkim smalicama i nekoj vrsti hiperbolične izražajne kibernetike koju su s velikom galamom i u sustavu lažnih vrijednosti unosili u književnu kritiku i historiografiju pisci takozvane *alternativne književnosti*. U tome obezvređivanju tradicije i devalvaciji smisla riječi gledalo se

u književno-povijesnom gradivu apstraktnu spekulaciju bez unutarnjega života i izražajne spontanosti. U semantički *dijalektičkim* strukturama i u vragometnoj igri riječi degradirali su se na razinu jalove apstrakcije pojmovi i književna poetika. Čitava ta semantika bila je opterećena inflacijom korozivnih misli, bez logične estetsko-kritičke vokacije i ozbiljnosti.

U svojim ogledima i povijesno-kritičkim studijama u knjizi *Nad jabukama vile Hrvatice* Tihomil Maštrović umjetničko djelo promatra kao autonoman stvarateljski čin, pri čemu cijelu književnost vidi u kontekstu narodne povijesti. U analitičkom postupku zahvatio je širok raspon od najstarijih književno-povijesnih sadržaja; prvih hrvatskih liturgijskih drama iz XI. stoljeća, preko književnih djela P. Zoranića, B. Kašića, A. Starčevića, A. Kovačića, S. S. Kranjčevića, M. Begovića, A. G. Matoša, I. Vojnovića, A. Tresića Pavičića, U. Donadinija, I. Andrića pa sve do novijih umjetničkih ostvarenja N. Andrijaševića, J. Ricova, S. Čuića i dr. U svojim interpretacijama je sustavan, a u analizama temeljit. U literaturi traži viši tradicijski potencijal, a u umjetnosti ekspresije njezin temeljni izražajni princip estetizantske sublimacije. Dosljedno iskazuje znanstveno-historiografsko poštenje i ozbiljnost prema predmetu koji obrađuje. Ono što je povijesno eksplicira kao književnu povijest, a što je umjetnički fenomen, osmišljava stvaralačkom imaginacijom. Dimenzija njegova reagensa je kritičarska i književno-povijesna i na toj osnovi pronalazi kvintesenciju umjetničkoga smisla. Interpretirajući mnoge tečevine hrvatske umjetnosti riječi, njegova kritika nosi elemente povijesnoga, filološkoga i estetičkoga pristupa, i na tome jedinstvu ostvario je skladnu sintezu moralno-političke i estetsko-kritičke funkcije književnosti.

OPIS KNJIGE:

Drugo izdanje knjige Tihomila Maštrovića *Nad jabukama vile Hrvatice*. Kroatističke studije popravljeno je i dopunjeno u odnosu na prvo izdanje knjige iz 2001. Knjiga sadrži dvadeset i šest poglavlja kroatističkih rasprava, pretežno književno-povijesnih studija u kojima se obrađuje široki

raspon književno-povijesnih tema, od srednjovjekovnih početaka hrvatske književnosti do suvremene književnosti.

Prva skupina priloga posvećena je proučavanju i kritičkom sagledavanju značajnih imena iz područja znanosti o književnosti. Kao voditelj znanstvenog projekta *Hrvatski književni povjesničari* i glavni urednik istoimenoga niza znanstvenih zbornika, Tihomil je Maštrović sudjelovao u priređivanju i objavljivanju četrnaest knjiga zbornika znanstvenih radova o pojedinim hrvatskim književnim povjesničarima. U okviru toga vrijednog projekta nastale su njegove rasprave o pojedinim književnim povjesničarima kao rezultat njegova višegodišnjega proučavanja filologije, napose hrvatske književne historiografije. U ovoj skupini radova nalaze se Maštrovićeve studije koje obrađuju pojedine aspekte književno-znanstvenih prinosa Bartula Kašića, Tome Matića, Franje Fanceva, Alberta Halera, Ivana Milčetića, Branka Vodnika, Slavka Ježića.

Druga skupina priloga u knjizi *Nad jabukama vile Hrvatice* vezana je uz pojedine hrvatske književnike i njihove književne uratke. Donose se prilozi o književnome radu Ante Starčevića, o dramskim pokušajima Silvija Strahimira Kranjčevića, o književnim kritikama Zvonimira Butkovića, o dramama Milana Begovića i dramskome radu Ulderika Donadinija, o pripadnosti Ive Andrića (i) hrvatskoj književnosti, o književnim zaslugama prirodoslovca Spiridiona Brusine, o književnome stvaralaštvu Stjepana Čuića i dr.

Treća skupina Maštrovićevih književno-povijesnih priloga odnosi se na književno i publicističko novinarsko stvaralaštvo vezano uz pojavu prvih novina na hrvatskome jeziku *Kraljskog Dalmatina* (1806. – 1810.), koje su izlazile u Zadru, i prvoga novinara Nikole Dominika Budrovića te odabir štokavske ikavice u prvim novinama koja anticipira rad Zadarske filološke škole. Ovdje spadaju i autorovi prinosi u proučavanju hrvatskoga narodnoga preporeda u Dalmaciji (*Nagovještaji hrvatskoga narodnog preporeda u Dalmaciji, napose u Zadru*) te prvoga preporodnog časopisa izvan Zagreba – zadarske *Zore dalmatinske* (1844. – 1849.), pri čemu su njegovi eseji o Anti Kuzmaniću i kroatizmu *Zore*

dalmatinske, te o vezama Ante Starčevića s krugom oko Zore dalmatinske osobito kvallitetni prinosi poznavanju ne samo hrvatskoga narodnoga prepورا već i razdoblja hrvatskoga književnog romantizma.

Slijede prinosi o hrvatskoj književnosti u doba moderne objavljeni u časopisima *Mlada Hrvatska* u doba kada ju je 1902. izdavao i uređivao Branko Vodnik, te u posljednjoj *artističkoj* reviji hrvatske moderne – *Lovor* (1905.) urednika Milutina Cihlara Nehajeva. Tu spada i prilog *Zaboravljeni književni kritičar Zvonimir Butković*. Posebna autorova pozornost usmjerena je prema književno-kritičkoj recepciji dramskoga opusa Milana Begovića (*Begovićevo prinos hrvatskom političkom kazalištu*, *Pustolov pred vratima Milana Begovića*, *Milan Begović i Zadar*), a sagledavanje Begovićeve djela u novome i potpunijem svjetlu nedvojbeno je rezultat Maštrovićeve višegodišnjega rada na priređivanju i uređivanju *Kritičkog izdanje sabranih djela Milana Begovića* u 24 sveska, pri čemu je na temelju ukupna pregleda Begovićeve rada, ali i kritika napisanih o Begoviću, dobio cjelovit uvid u veliki opus i recepciju toga u svijetu najizvođenijega hrvatskoga dramatičara.

Kao peta tematska skupina Maštrovićevih književnopovijesnih i kulturoloških istraživanja, uočava se područje istraživanja kazališnoga života na hrvatskim prostorima. Tihomil Maštrović došao je do nepoznatih, novootkrivenih podataka o kazališnim predstavama na hrvatskome i njemačkome jeziku koje su se početkom 1844. godine izvodile u Otočcu. Nadalje, u fokusu Maštrovićevih kazališnih propitkivanja nalazi se djelovanje talijanskoga kazališta u hrvatskim krajevima te gostovanja profesionalnoga hrvatskog kazališta iz Zagreba u Hrvatskoj u XIX. st., a posebno dramskoga ansambla zagrebačkoga HNK-a u Splitu godine 1893. U ovoj skupini radova nalazi se i prilog o brojnim i raznolikim kazališnim prinosima Slavka Ježića.

Drugo izdanje knjige *Nad jabukama vile Hrvatice* dopunjeno je dvama novim priložima koja se ne nalaze u prvome izdanju ove knjige, a to su rasprave *Počeci hrvatske drame i kazališta* i *Pustolov pred vratima Milana Begovića*. U prvoj autor utvrđuje hrvatsko podrijetlo naših najsta-

rijih liturgijskih igara *Tractus stellae* i *Visitatio sepulchri* (XI. st.) i ispituje temeljne označnice hrvatskoga srednjovjekovnog kazališta, a u drugome je posvećen Begovićevoj drami *Pustolov pred vratima* (1926.) koju, zbog njezine bliskosti s pirandelovskim kazalištem relativnosti istine i freudovskim psihoanalitičkim istraživanjem čovjekovih psiholoških problema, kritika s pravom ubraja u autorova najnačajnija ostvarenja.

Brojni Maštrovićevi prilozi, svrstani u pet različitih tematskih skupina, prikazuju književne opuse pojedinih književnika kroz ostvarenu znanstvenu recepciju njihova stvaralaštva u dosadašnjim književno-kritičkim i filološkim istraživanjima, pri čemu rasprave Tihomila Maštrovića sadrže i šira interdisciplinarna kroatologijska stajališta, svjedočeći o autorovoj iznimno dobroj obaviještenosti. Komparativno-sintetički usmjerena, Maštrovićeve književnopovijesna znanstvena istraživanja važan su prinos, kako kroatistici tako i njezinoj interdisciplinarnoj sastavnici – kroatologiji.

Knjiga Tihomila Maštrovića *Nad jabukama vile Hrvatice. Kroatističke studije*, II. dopunjeno izdanje, obasiže 392 stranice i dvadesetak likovnih priloga. Uz *Bibliografsku bilješku* i *Bilješku o piscu*, knjiga sadrži i *Kazalo imena* što će olakšati njezino čitanje i pretraživanje.

Nedjeljko MIHANOVIĆ

Vrsna studija o Nazorovoj epici

(Pavao Pavličić: *Nav i raj: studija o Nazorovoj epici*, MH, Zagreb, 2018.)

U travnju 2018. godine akademik Pavao Pavličić objavio je studiju *Nav i raj*. U njezinu su istraživačkome fokusu četiri epa znamenita hrvatskoga pjesnika Vladimira Nazora: *Živana*, *Medved Brundo*, *Urva* i *Ahasver*. Epovi su prezentirani kronološki i analizirani s obzirom na njihove međusobne relacije, kao i odnose s ostatkom Nazorova opusa te u okviru hrvatske književnosti.

Na samome se početku knjige nalazi *Proslav* u kojemu se čitatelj upoznaje s metodama koje će se primjenjivati tijekom istraživanja. U njemu se ukratko prezentira i komentira povijest dosadašnjih tumačenja Nazorova opusa te utvrđuje kako se recepcija njegova djela, napose epova, zadržavala na površnim tumačenjima u kojima su se iznosila općenita zapažanja i površni zaključci.

Nakon *Proslava* u kojemu su zacrtani glavni ciljevi i naznačene temeljne metodološke smjernice, uslijedio je središnji dio knjige. Njega čine četiri relativno opsežne cjeline (*Što je Nazorova Živana?*, *Medvjed Brundo*, *Urva* i *Nazorov Ahasver kao povijesna dijagnoza*) u kojima su epovi zasebno analizirani. Svaka je cjelina segmentirana na manje odjeljke u kojima su detaljno razrađene važne interpretativne stavke: od pitanja formalnoga ustroja epova, njihova stiha i stila, do problematiziranja značenja odabranih tema i motiva u kojima se, kako pokazuje Pavličić, očituju piščeva svjetonazorska stajališta. Sastavni su dio svake analize i komentari recepcije, valorizacija epova te povremene usporedbe s djelima drugih (domaćih i stranih) pisaca s kojima Nazorovi sastavci poetički korespondiraju.

U završnome poglavlju *Nazorov svjetonazor* Pavličić je sumirao rezultate do kojih je došao tijekom istraživanja. Izveo je zaključke o pjesnikovu svjetonazoru, odnosno o poetičkim konstantama epskoga segmenta njegova opusa. Istaknuo je kako su Nazorovi epovi (iako nastajali u različitim razdobljima) poetički kompatibilni i da se dobro uklapaju u cjelinu piščeva opusa. Ocjenjujući njihovu vrijednost, Pavličić je argumentirano pokazao da su oni umjetnički i estetski relevantno štivo koje zaslužuje primjereniju recepciju i veću istraživačku pozornost.

*

Studija *Nav i raj*, gledana u kontekstu Pavličićeva bogatoga književnoznanstvenog opusa, predstavlja nastavak njegovih istraživanja u kojima se prepleću teorijski, književnokritički i književnopovijesni model istraživanja. Osobitost se Pavličićeva pristupa (i) u ovoj studiji najjasnije vidi u načinu na koji je pristupao rješavanju

metodoloških pitanja kao što su: izbor teme, vrednovanje građe, analiza recepcije, interpretacija i periodizacija.

Za izbor se teme (tj. Nazorovih epova) može reći da je znakovit iz više razloga. Vraćanje pomalo zaboravljenu autoru, odnosno epskomu dijelu njegova opusa (koji je već u trenutku nastanka bio svojevrsni kuriozitet) može se sagledavati u svjetlu autorovih dosadašnjih interesa za književnoteorijska pitanja – napose ona genološka koja u analitičkome fokusu imaju teorijske, a potom i praktične aspekte u razmatranju tekstova nastalih sukladno uzusima pojedinoga žanra.

Epski se žanr u Nazorovoj izvedbi (po mnogočemu) pokazao osobitim. Razloge tomu, prema autoru studije, valja tražiti (i) u činjenici da pjesnik za takvu vrstu reinterpretacije tradicije nije imao ni prethodnika ni takmaca. On je, podsjeća Pavličić, jedini u nas koji se detaljnije bavio slavenskom mitologijom i jedini koji je stvorio životinjski ep. Zbog toga je i analiza tipa naracije u stihu kakvu je prakticirao zahtijevala određene metodološke prilagodbe. One su se najbolje vidjele u Pavličićevu funkcionalnome kombiniranju različitih pristupa u kojima su, sukladno potrebama i ciljevima istraživanja, naglašavani teorijski, književnopovijesni i književnokritički aspekti.

Pavličić je Nazorove epove tumačio imajući u vidu (teorijski opisane) osobitosti žanra, ali i specifične značajke pjesnikova književnoga rukopisa. Takva se metodološka pozicija pokazala višestruko korisnom. Ono što je na početku zamišljeno kao usredotočeno čitanje četiriju Nazorovih epova postalo je studija u kojoj se doznaje (i) o njegovu književnome opusu, poziciji odabranoga žanra u vremenu, ali i o modelima pjesnikove kreativne nadgradnje *osnovnoga* (u teoriji opisana) modela.

Činjenica da su sva četiri epa nastajala u dugome vremenskom rasponu, kao i saznanje kako im se Nazor neprestance vraćao te ih (sukladno vlastitu poimanju njihova značaja i funkcije) mijenjao, otvorila je pitanje njihova statusa unutar pjesnikova opusa, ali i u širem književnopovijesnom okviru. I jedno i drugo impliciralo je potrebu njihova razmatranja s obzirom na poetičke tijekomove u novijoj hrvatskoj književnosti. Da bi to problemsko područje

je bilo dostatno proučeno i prezentirano, neminovno je bilo napraviti pojedinačne analize Nazorovih epskih uradaka. One su provedene u zasebnim poglavljima u kojima je autor pomno raščlanio, opisao, a potom i analizirao relevantne pojedinosti. Podrobnost u prezentiranju detalja, kao i analitičnost Pavličićevih uvida, pokazuju ozbiljnost njegova pristupa, ali i probleme s kojima se suočavao. Jedan od većih izazova ticao se (već spomenute) činjenice da je Nazor stalno radio na svojim epovima zbog čega oni, kako je naveo autor knjige, funkcioniraju kao svojevrsni *work in progress*. Metodološke su pretpostavke za valjan opis takve građe podrazumijevale usredotočenost na naknadne strukturalne i semantičke promjene. Nužan je bio i povećan oprez u iznošenju *konačnih* zaključaka. Naknadne su se piščeve intervencije, uza sve ostalo, morale protumačiti i u širem kontekstu mijenā Nazorove poetike. Tu se pokazalo kako je trag praćenja modifikacija epova podudaran sa smjenom poetičkih faza koje su odredile njegovo književno stvaralaštvo. Iz takvoga je poimanja naravi stilskih promjena (tj. njihovih uzroka i posljedica) logično izvedena teza o tomu kako Nazorovi epovi *svjedoče o karakteru njegova djela u vremenu*.

Veza se između četiriju epova i Nazorova književnoga opusa pokazala iznimno čvrstom. Zbog toga ni njegovu poetiku nije bilo moguće opisati bez proučavanja načina na koji je pjesnik vidio svoje (kako ih je sâm nazivao) epose, tj. njihov značaj i svrhu u svekolikome prostoru književne komunikacije.

Rezultati dobiveni analizom pojedinačnih primjera pokazali su se lako primjenjivima i na opis Nazorove poetike. Oni bi se mogli predstaviti u nekoliko osnovnih teza.

Nazorove je epove, s pozicije vremenske distance, moguće promatrati kao niz projekata koji se okupljaju prema, kako veli Pavličić, razaznatljivim načelima.

Svi su epovi bili (u većemu ili manjemu stupnju) modificirani. Unatoč tim preinakama koje odražavaju faze kroz koje je pjesnik tijekom svoga stvaralačkog puta prošao, oni funkcioniraju kao skupina s jakim identitetom.

U svakome se od njih zrcali autorska, ali i poetika vremena u kojemu su nastajali.

Sâm ih je Nazor držao važnim. Za njima je, podsjetio je Pavličić, posezao uvijek kada je imao nešto važno reći iz svjetonazorske domene.

Na njih se pozivao i u drugim svojim tekstovima što opetovano potvrđuje tezu o snažnoj povezanosti svih sastavnica njegova književnoga opusa.

Jaka sprega cjeline i njezinih dijelova u potpunosti je opravdala stav koji je ujedno i okosnica Pavličićeva metodološkoga pristupa. On polazi od pretpostavke da se na osnovi temeljite analize reprezentativnoga uzorka (u ovome slučaju epova) mogu izvoditi zaključci o cjelini Nazorova opusa.

Ostajući dosljedan ovakvom pristupu, Pavličić je izborom specijalizirane teme načinio dvostruki pomak. Svojim je istraživanjem postigao značajne rezultate u sferi bolje istraženosti Nazorovih epova, ali i dao pouzdane smjernice budućim istraživačima njegova književnoga stvaralaštva. One će, u to nema sumnje, uvelike promijeniti dosadašnji način recepcije.

A kakva je bila recepcija Nazorovih djela u prošlosti i koliki je pomak Pavličić napravio na tome polju, svjedoče autorovi zapisi i kritičke objekcije o prihvaćenosti njegovih epova u širim čitateljskim slojevima, ali i u stručnim krugovima. Kako se pokazalo, spomenuti su sastavci (uz iznimku *Medvjeda Brunde*) uglavnom bili izvan interesa tzv. *širega čitateljstva*. Ni recepcija se kritičara i povjesničara književnosti nije pokazala mnogo boljom.

Promišljajući o uzrocima koji su doveli do tako nepovoljnoga stanja, Pavličić je došao do niza održivih pretpostavki. Nepovoljno stanje s recepcijom djelomično se može opravdati činjenicom kako čitatelji modernoga doba nisu bili previše zainteresirani za djela, tj. žanrove koji su se smatrali nepopularnim, čak i prevaziđenim.

Ako bi se takva argumentacija možda mogla primijeniti u razmatranju smanjena interesa tzv. *širih čitateljskih slojeva*, postavlja se opravdano pitanje može li ona vriediti i za tzv. *stručne recipijente* s kojima Nazor također nije imao previše sreće. Iako nije čni odgovor nema alternative, situacija je opet bila nepotcajna. Književnopovijesna se znanost, podsjetio je autor studije *Nav i raj*, povremeno bavila V. Nazorom (najsustavnije je to radio N. Mihanović),

ali su njegovi epovi ostali nedovoljno proučeni. Tako se i Pavličić (kao istraživač) našao u relativno nezavidnoj poziciji. Oslanjanje na rezultate prethodnika nije moglo mnogo pomoći. Mogli su poslužiti tek kao neka vrsta orijentira u predstavljanju dinamike *receptijskoga života* četiriju Nazorovih epova.

Svaki je od njih, kako se pokazalo, imao svojih boljih i lošijih receptijskih trenutaka. *Medvjed Brundo* je svojedobno bio jako popularan. Razlog tomu, prema Pavličiću, treba tražiti u činjenici da je spomenuto djelo bilo uvršteno u onodobni popis obvezne školske lektire. Kada su se, međutim, okolnosti promijenile, popularnost je Nazorova epa opala. *Živana* i *Urva* bile su gotovo posve zaboravljene, unatoč činjenici da ih je Nazor držao važnim. Ništa bolje sudbine nije bio ni *Ahasver* koji, kako je upozorio autor, također nije privlačio veću pozornost.

Nepovoljno je stanje glede popularnosti epova (u širim čitateljskim krugovima, a i među književnim kritičarima) utjecalo i na ocjenu vrijednosti epova. Nazoru je na tome polju, sugerira se na više mjesta u studiji, učinjena svojevrсна nepravda. Zauzimajući se za promjenu takvog nepovoljnog stanja, Pavličić je argumentirano pokazao kako njegovi epovi zaslužuju bolju poziciju (negoli su je dosad imali) na pretpostavljenoj ljestvici vrijednosti.

Značaj ovih sastavaka, sugerira se u studiji, treba tražiti (ponajprije) u osobitu načinu na koji se u njima uspostavlja odnos epike i lirike. Tu se najbolje vidi koliko je Nazorova naracija u stihu bila inovativna i vrijedna.

Nazorov model modifikacije (tradicionalnoga) epskog žanra implicira naglašenu epsko-lirsku dvojnost. Znameniti je pjesnik slijedio tradiciju u poimanju glavnih funkcija epa te, u suglasju s tim, svoje sastavke koncipirao kao umjetničke tvorevine u kojima razglaba o filozofijskim sadržajima i svjetonazorskim pitanjima. S druge je strane inklinirao lirskom modelu izražavanja pokazujući da su mu, osim sadržaja i poruke, bili važni i načini formalne artikulacije teksta.

Osobit spoj epskoga s lirskim modusom izražavanja, kao i piščeva navada da u svojim epovima problematizira svjetona-

zorska pitanja, zahtijevao je posebnu skrb oko modela interpretacije. Autor studije *Nav i raj* morao je voditi računa proučiti s jednakom pozornosti sadržaj epa, ali i njegove formalne aspekte. Taj je *zajtjev* odredio i način koncipiranja tijeka istraživanja koji je, u slučaju ove studije, zasnovan na dobro razrađenome modelu interpretacije.

Analiza epova (u svim četirima poglavljima) započinje opisom stanja s recepcijom, nakon čega slijede informacije o formalnim obilježjima teksta. Poslije dolazi detaljno predstavljanje sadržaja i komentiranje glavnih motivskih linija. U tome su segmentu podrobno opisani modeli naracije, tj. njezini ciljevi, podrijetlo i svjetonazorska podloga. Tijekom analize izdvajaju se znakoviti detalji koji se tumače u kontekstu šire, značenjske konfiguracije epa, a onda i odnosa koje on uspostavlja s drugim tekstovima. U istraživačkome su fokusu i naknadne modifikacije epova. U završnome se dijelu poglavlja iznose zaključna razmatranja i opservacije o vrijednosti epa.

U posljednjemu su poglavlju knjige, naslovljenomu kao *Nazorov svjetonazor*, detaljno predstavljene sve važne poetičke stavke te tako dodatno istaknute međusobne sličnosti, ali i razlike.

Kada je riječ o razlikama, one su, kako pokazuju Pavličićevi uvidi, uočljive u nekoliko karakterističnih točaka. Jedna od njih tiče se načina na koji u epovima funkcionira kazivačka instanca. U *Živani* kazivač preuzima kompetencije bardova. U *Medvjedu* je *Brundi* situacija drugačija zbog izraženijega ironijskog stava. U slučaju *Urve* zamjetno je da je kazivač blizak autorskoj, empirijskoj osobi, dok se kod *Ahasvera* kazivač gotovo niti ne spominje. Razlike se očituju i u drugim stavkama (u kazivačkoj/kompozicijskoj stilizaciji, potom načinu na koji su stilizirani likovi i razlozi nastanka epova i sl.) koje autor također prikazuje.

Osim razlika, Pavličić je u završnome poglavlju studije predstavio i međusobne sličnosti. Zaključci koji se tiču ovoga dijela istraživanja također su prezentirani izdvajanjem glavnih teza među kojima ovdje izdvajamo najznačajnije.

Nazorove epove povezuje intenzivan odnos prema tradiciji koju je, kako se navodi u studiji, pjesnik smatrao nekom

vrstom interteksta. Izvan toga se odnosa, smatra Pavličić, Nazorovi epovi ne mogu niti razumjeti. Ističe kako su spomenuti sastavci prepoznatljivi po jako naglašenoj nedoslovnoj dimenziji što je, kako sugerira, jedan od glavnih zaloga njihove umjetničke vrijednosti. Ono što je epovima također zajedničko jest da svi nose naslov po glavnome junaku. Ipak, svojevrsni je paradoks činjenica da taj junak nikada nije pojedinac, nego je to uvijek zajednica. Nazorovi epovi, istaknuo je Pavličić, imaju osobit odnos prema kategoriji temporalnosti, tj. načinu na koji koncipiraju vrijeme radnje, kao i vlastito postojanje u vremenu. Od svih se spomenutih stavki kao posebno važna izdvaja ona u kojoj se ističe kako Nazorovi epovi zrcale pišćev svjetonazor. U njegovu je temelju misao o tomu da u svemiru traje stalna borba između dviju suprotstavljenih sila: života-smrti, duha-materije, topline-hladnoće, dobra-zla i sl. Njihov se sukob, pokazuje se u Nazorovim epovima, analoški preslikava na čovjeka i njegov unutarnji svijet koji se, kako veli autor studije, pokazao podložan utjecaju kozmičkih mijena. U Nazorovim se epovima, upozorava Pavličić, misli o svijetu iznose izravnije i koncentriranije zbog čega oni imaju povlašten položaj u pišćevu opusu.

Objekcije o naravi intertekstualnih veza koje uspostavljaju s ostatkom Nazorova opusa, a onda i s hrvatskom i europskom književnom baštinom, naznačuju oris književnopovijesnoga okvira studije. Iako Pavličić nije toliko inzistirao na njegovu detaljnome opisu, jasno je naznačio koje su osnovne književnopovijesne, odnosno periodizacijske koordinate u koje smješta epski segment Nazorova opusa. Čitatelju je također sugerirao kojim je stilskim konceptima (npr. secesijskom), ali i književnim uzorima blizak njegov epski korpus.

Za bolje razumijevanje načina na koji Nazorovi epovi funkcioniraju u intertekstualnim relacijama osobito se važnom pokazala slavenska mitologija (osobito u *Živani* i *Utvi*), zatim usmena predaja i epika (u *Medvjedu Brundi* i *Utvi*), a djelomično i talijanski epovi (*Medvjed Brundo* i *Utva*). Važno inspiracijsko žarište Nazor je nalazio i u *Bibliji* (u *Ahasveru*), kao i u spjevovima iz starijih razdoblja hrvatske književnosti.

Osim na književnu tradiciju, Nazorovi se epovi često referiraju na zbilju (najizrastije u *Medvjedu Brundi*, pa i *Utvi*) prezentirajući način na koji je pjesnik poimao i doživljavao svijet oko sebe te njegove kozmičke, ali i intimističke manifestacije.

*

Studija Pavla Pavličića *Nav i raj* vrijedan je prinos rasvjetljavanju manje poznatoga, epskog segmenta Nazorova književnoga opusa. Budući da su predmetom njezine analize tekstovi koji pripadaju specifičnomu književnom žanru, istraživanje je moralo uzeti u obzir sve relevantne čimbenike: a) ciljeve i zadatke epa kao književne tvorbe, potom b) mehanizme artikulacije konkretnoga teksta, kao i c) osobitosti u poimanju i izražavanju (autorskih) svjetonazorskih polazišta. Drugim riječima, valjalo je voditi računa o svakoj pojedinosti, dobro odvagnuti što i na koji način apostrofirati. U tome nalaženju *srednjega puta* između zakonitosti koje nameće žanr, a onda i glavne autorske zamisli o tome kako koncipirati konkretan tekst, Pavao Pavličić pokazao se vrlo pouzdanim istraživačem. Balansirajući osjetljivim rubom koji čini uvijek prisutna tenzija između sadržajnoga i formalnoga aspekta teksta, u svojoj je studiji kritički propitao dosadašnje stavove o Nazorovoj epici i poetici. Također je postavio, a potom i argumentirao, nove teze koje rasvjetljuju nedovoljno istraženu epsku sastavnicu Nazorova opusa. Ono što se (i ovaj put) pokazalo kao konstanta Pavličićeva znanstvenoga rukopisa jest ozbiljnost i sustavnost u pristupu te svrsishodna metodološka prilagodljivost.

*

Čitajući studiju *Nav i raj*, čitatelju se raskriljuje nov pogled u jedan *stari*, iznimno intrigantan poetički svijet. Ona, slobodnije rečeno, otvara vrata jednoga poetičkog *nava* u kojemu borave neki davni, možda nepravedno zaboravljeni bogovi. Istodobno otkriva *rajsku* ljepotu (književnoga) svijeta *s onu stranu* zbilje. Slika koja se u tako koncipiranoj knjizi nudi orisana je u krupnome planu, s detaljima i razmatranjima kakve može ponuditi kreativan

znalac i iskusan istraživač. Upravo se zato u Pavličićevoj znanstvenoj studiji o Nazorovoj epici sve doima jednostavno i lako. Istraživanje je vođeno postupno, s dobro osmišljenim sustavom propitivanja i argumentiranja teza.

Vrsnoću Pavličićeva znanstvenoga naslova, uz već spominjane metodološke pretpostavke, potvrđuje i činjenica kako se u njoj može naći niz vrijednih informacija i poticajnih uvida o slabije istraženu segmentu Nazorova opusa. Njzino čitanje donosi užitak otkrivanja dobra znanstvenoga štiva koje, uza sve ostalo, pokazuje širok raspon interpretativnih mogućnosti. Zbog svega rečenog, ovo će izdanje naći zasluženo mjesto u nizu vrijednih naslova koji metodološki i sadržajno obogaćuju hrvatsku znanost o književnosti.

Perina MEIĆ

Bratstvo po mrlji

(Dragan Velikić, *Bratstvo po mrlji*, Laguna, Beograd, 2018.)

Dobio sam od Dragana Velikića njegovu tek otisnutu knjigu kolumni *Bratstvo po mrlji* preko zajedničkoga prijatelja koji ju je donio iz Beograda. Velikić je slobodni umjetnik i već dulje vrijeme najvažniji srpski književnik – i to na nekoliko razina. Naime, on je jedini srpski književnik koji želi biti istovremeno i pisac Srednje Europe – što je eufemizam za duhovnu ostavštinu Austro-Ugarske! – pa ne iznenađuje da je najprevođeniji srpski pisac na njemački i mađarski. Preveden je na petnaest europskih jezika te na arapski i farski. Osim toga, dva puta je dobio NIN-ovu nagradu za roman godine (za *Ruski prozor* 2007. i za *Islednika* 2015.), a bio je i srpski veleposlanik u Austriji između 2005. i 2009., u vrijeme dok je Vuk Drašković obnašao funkciju ministra vanjskih poslova Srbije. Također treba navesti kako se rodio u Beogradu 1953., ali i da je odrastao u Puli, prekrasnome i – istovremeno! – antipatičnom gradu, zarobljenom militarističkim duhom provincijske glavne ratne luke jednoga

ocvala imperija, posprdno nazivana *Kakanija*. I kao što je Josip Broz, taj *nasmiješeni lažni bravar i pravi diktator*, bio karikaturalni odraz *nedjeljućeg* cara Franje Josipa I., tako je i Jugoslavija bila karikaturalni odraz Austro-Ugarske – kao nova, *bravarska Kakanija!* Na mikrorazini Pule, sve je postalo još mračnije i mučnije. A upravo je Pula odredila Velikićeva rana sjećanja i potragu za duhom nevoljene, ali često prizivane Austro-Ugarske.

Diplomirao je komparativnu književnost u Beogradu, od 1994. do 1999. bio je urednik izdavačke djelatnosti *Radija B92*, no za ovu knjigu je znatno važnije da je pisao kolumne za *NIN*, *Vreme*, *Danas*, *Reporter* i *Status*.

Velikić i ja smo u ovakvoj i onakvoj komunikaciji od kraja 2013. godine – vezano uz njegov roman *Bonavia* (Beograd, 2012.; Zagreb, 2013.). U tome je romanu, istražujući povijest svoje obitelji, postavio meni vrlo zabavnu tezu da je začet u riječkome hotelu *Bonavia!* Objavio sam dulji prikaz toga romana u *Književnoj Rijeci* (3/2014.), potom osvrtno na vrlo zanimljivu i vrlo mračnu monografiju *Pula – grad interval* (Pula, 2014.; KR, 1–2/2015.) te osvrtno na roman *Islednik* (KR, 1–2/2016.). Posebno sam ponosan što mi je dao i ulomak tada još neobjavljena romana *Islednik* (KR, 1–2/2015.) u kojemu sam odmah prepoznao vrhunsku prozu.

Ukratko, imam šest-sedam njegovih knjiga i, zahvaljujući tomu, mislim kako ga prilično dobro poznajem i kao pisca i kao čovjeka. Nekoliko puta smo se našli u Puli i Rijeci i dulje smo razgovarali uz večere i poneku čašu vina. O nekoliko prilično bitnih stvari imamo posve suprotstavljena gledišta, no dio puta koji možemo ići zajedno – idemo zajedno. Najviše se razilazimo oko doživljaja *Titove Jugoslavije* – on, pomalo sentimentalno, smatra kako je to bila ozbiljna i uređena država, dok ja polazim od teze da je na ovim prostorima Austro-Ugarska bila posljednja ozbiljna i dobro uređena država. Bitno su nam različiti stavovi i o uzrocima ratova kojima je ta *bravarska Kakanija* sahranjena. To možda nije toliko bitno za njegove romane, ali je bitno za njegovo političko djelovanje i za njegove kolumne. Eseje i novinske tekstove već je objavljivao u knjigama: *Yu-tlantida*

(1993.), *Deponija* (1994.), *Stanje stvari* (1998.), *Pseća pošta* (2006.), *O piscima i gradovima* (2010). U *Bratstvu po mrlji* pola knjige su stariji tekstovi (2010. – 2013.), a pola noviji (2016. – 2018.). Knjigu sam vrlo brzo pročitao i bila mi je beskrajno zabavna, no za većinu hrvatskih čitatelja teme su, uglavnom, odviše srpske da bi ih zaista mogla zainteresirati. *Yugoslavenima* bi mogla biti zanimljiva.

Sâm naslov djela treba malo pojasniti. Naime, Velikić se bavi ljudima mračne prošlosti čije su biografije pune mrlja. Naravno, to su u prvome redu političari, ali tu je i cijela estrada koja služi primitivnom uveseljavanju naroda te kriminalci kao *gospoda iz podzemlja* koji u sprezi s političarima vladaju Srbijom.

I tu Velikić, kao sv. Juraj koji ubija zmaja, maše mačem i pokušava se suprotstaviti čudovištu. On bi rekao da poput *Svetog Georgija ubiva aždahu*. Ovo navodim jer imamo suprotstavljena stajališta i oko jezika: on polazi od teze da su hrvatski i srpski jedan jezik, dok ja ne želim poput *Svetog Georgija ubivati aždahu*. Ne želim niti obilaziti *fabriku veštačkih đubri-va* u Kutini, već mi je razumljivija *tvornica umjetnih gnojiva*. Uglavnom, nas se dvojica razumijemo, ali se često ne slažemo.

Ključna teza iz knjige – s kojom se posve slažem! – glasi u Velikićevoj verziji:

Vreme prolazi. Srbija tone sve više. Sasvim je svejedno gde ova zemlja ide – da li više prema EU, ili prema Rusiji – kad je vodi postojeća ekipa. S njima se jedino stiže u nigde. Zar je važno da li će Srbija u NATO ili ne, dok je Vušin njen ministar vojni? S naprednjacima pravog puta nema, niti će ga biti. Ono što je izvesno jeste da smo svakog dana od pravog puta sve udaljeniji.

Naša zemlja je politički provizorijum, čija je suverenost samo u natruhama. Mafija i službe bezbednosti drže Srbiju na sigurnom odstojanju od evropske perspektive. (str. 237, NIN, 15. februara 2018. / ja bih rekao 15. veljače).

Ukratko, knjiga je za ozbiljne čitatelje, no mislim kako bi mnogo primjereniji naslov bio: *Za srednje-europsku Srbiju*. Velikićev roman *Islednik* bio je velika uspješnica u Srbiji (prodan je u više od 40 000 primjeraka!), no ova je knjiga oprezno otisnuta u 3000 primjeraka. Ne vjerujem ni

da će se to uspjeti rasprodati jer je riječ o borbi za Srbiju – koja, u stvari, ne postoji! *Srednje-europska Srbija* je mit poput *Yu-tija*, jugoslavenskoga *Yetija*! Jednostavno ne postoji. I tako je Velikić, najvažniji suvremeni srpski pisac, napisao duboko anti-srpsku knjigu!

Igor ŽIC

Književni ogledi Ljerke Car Matutinović

(Ljerka Car Matutinović, *Književni ogledi*, Biakova, Zagreb, 2019.)

Listajući novu knjigu kritika naše poznate i nagrađivane književnice i prevoditeljice Ljerke Car Matutinović, ne možemo se ne upitati odakle crpi silnu energiju i toliki zanos za procjenu tuđih djela. U svojoj četvrtoj kritičkoj knjizi ovoga je puta sabrala ogledne koje godinama piše u listu za kulturu *Vijenac*. Tekstovi su nastali između 2013. i 2019. godine, a podijeljeni su na dva dijela – na poeziju i prozu te poredani kronološkim slijedom. Ukupno se radi o 53 naslova (većinom) suvremenih autora.

Posao književnoga kritičara nije lak – nije jednostavno ocjenjivati i donositi procjene o nečijemu djelu. Za to treba imati posebno (ne samo književno) obrazovanje i veliko iskustvo te redovito pratiti suvremenu književnu (ili neku drugu) produkciju, pa i šire kulturne pojave. Dakako, kritičar mora biti načitan i imati *ono nešto*, odnosno poseban dar za istaknuti ono bitno te dobre i loše stvari u nekome djelu. U slučaju naše Ljerke taj je posao još teži budući da je prostorno ograničena na karticu i pol teksta.

Kada je riječ o poeziji, u ovoj knjizi Ljerka Car Matutinović odabire pjesnike s raznih strana naše domovine – primjerice, tu su prikazi dviju knjiga Daniela Načinovića te onaj *Antologije 20. Galovićevih jeseni*. Također, antologije i knjige Ane Horvat... *Njezini* su autori su i Goran Gatalica, Nada Zidar-Bogadi, Tin Kolumbić, Zvezdana Čagalj... Ljerka piše o *našijencima* koji žive izvan granica naše zemlje kao

što je ugledni književnik Tomislav Žigmanov iz Vojvodine, sjajna hrvatsko-makedonska pjesnikinja Ljerka Toth Naumova i autor rođen u Bosni i Hercegovini Franjo Đakula. Piše i o zbiricama uspješnih mlađih hrvatskih autora poput Siniše Matasovića i Ane Brnardić te o onima davno afirmiranima poput Ernesta Fišera, Ružice Cindori, Diane Burazer, Tomislava Milohanića, Zorke Jekić, Darka Pernjaka, Luka Paljetka, Jasminke Domaš, Sanje Pilić i Stanke Gjurić. Neki od njih poznati su širemu krugu čitatelja, dok su drugi ostali u granica svojih sredina (Dunja Kalilić, Stjepan Bajić (*Hrvatska mlada lirika* 2), Branka Arh). U svojim ogledima Car Matutinović obuhvaća i djela nekih stranih autora poput knjige Portugalke Sophije de Mello Breyner Andresen, Španjolca Joséa Bergamina i turskoga pjesnika Tozana Alkana.

Kritičarski pristup Ljerke Car Matutinović nije strog ni znanstven – štoviše, lepršav je i poetičan, ali jasan i određen. Ona autore potiče, dobronamjerno upućuje, citira, stavlja u neki društveni kontekst. Primjerice, za *Antologiju 20 Galovičevih jeseni* kaže: *Iako živimo u nebjakovitom vremenu, ova lijepo opremljena Antologija čini nam se bajkovitom, jer je nose magične riječi pjesnika, književnika* (str. 14). Da, zaista ne živimo u bajkovitim vremenima za književnost i mnogo je unosnije baviti se nekim drugim zanimanjima, ali svi mi koji smo već duboko ukorijenjeni u tome svijetu teško možemo izići iz njega. Ne znam koliko je aktualan Ljerkin naslov prikaza knjige perspektivnoga pjesnika Gorana Gatalice *Treba slušati pjesnike*, nekako mi se čini da baš i nije. No premda pjesničke glasove šira publika baš ne sluša, zasigurno ih slušaju oni koje poezija još uvijek zanima.

Govoreći o naslovima ogleda, mora se istaknuti njihova poetičnost te autoričina maštovitost: *Ispovijedi svekolikih samoća* (Siniša Matasović), *Govor poetske naracije* (Ana Brnardić) ili *Lirska suglasja na španjolskom* (Dunja Kalilić) samo su neki od njih.

Ljerka Car Matutinović o svakome pjesniku piše na pozitivan način – tek ponegdje, više kao savjet, uputi blagu kritiku. Posebno ističe osebnost pojedinoga autora, specifičnosti njegovih strofa, metričke strukture, tematike...

Primjerice, za Ernesta Fišera, velikoga suvremenog hrvatskog pjesnika, dobitnika niza nagrada među kojima se ističe i ona *Tin Ujević* za 2017. godinu, naša autorica između ostaloga kaže: *Fišerove strofe, svojom metričkom strukturom, narativno raspoređenim stihovima, odlikuju se bogatstvom sadržajnih metamorfoza. Njegovi stihovi, odmjereni, gotovo klasične strukture, napeti su iznutra i nabujali propitivanjem smisla bivstvovanja, fenomenom ljubavi koja ljudskom biću daje dostojanstvo i vertikalu, povijesnim, domovinskim reminiscencijama, odsutnim zavičajem...* (str. 39). Ovim riječima naša kritičarka dokazuje kako joj baš ništa ne promiče, da prati svaki detalj nečije poetike. Isto tako, nikada ne propušta napomenuti tko su oni koji su pojedine zbirke popratili pogovorima i predgovorima i time dali svoj obol umjetničkomu stvaranju pojedinih kolega (primjerice, govoreći o knjizi Ljerke Toth Naumove, spominje Đuru Vidmarovića i Sanju Vulić koji su pisali o njezinim *Nevidljivim vratima*). Dakako, Ljerka ne propušta ni prevoditelje koji su, što se često zanemaruje, suautori djela koja su preveli. U ovoj se knjizi vrlo pohvalno izražava o prevoditeljskoj umješnosti Meri Grubić Videc – knjiga *Plovidba tišine* Sophije de Mello Breyner Andresen, Mladena Machieda (*Čekajući snježnu ruku* Joséa Bergamina), Darije Žilić (knjiga Tozana Alkana *Smrt pogada metu: izabrane pjesme*) kao i prijevod stihova Dunje Kalilić na španjolski jezik koji potpisuje Ana Rušić. Zaista profesionalno i vrlo korektno.

U dijelu posvećenomu prozi, Ljerka Car Matutinović je opet obuhvatila čitav niz imena. Zastupljeni su Dunja Kalilić, Jasminka Domaš, Adam Rajzl... Tu su i knjige đakovačkoga biskupa Josipa Jurja Strossmayera, Ivice Jembriha Cobovičkoga, dvije knjige Diane Rosandić Živković, dvije Franje Deranje te djela Mirka Čurića, Lidije Bajuk, Kresimira Butkovića, Siniše Matasovića, Božice Brkan, Josipa Cvenića, Ludwiga Bauera, Suzane Bosnić Majčenić, Božice Jelušić, Julijane Adamović, Stanke Gjurić i Mire Gavrana. U svome poznatom dobronamjernom stilu, Ljerka nastavlja s analizama romana određenih autora. I ovdje možemo istaknuti izvorne naslove kao što su *Duhovnost kao izbor* (Jasminka Domaš), *Bajkoviti uzleti u djetinjstvo* (Adam Rajzl), *O*

ljubavi, rastancima i smrti (Diana Rosandić Živković) ili, pak, *Opčinjenost čarolijama života* (Lidija Bajuk). I u proznim tekstovima naša kritičarka ističe autore pogovora: Lada Žigo Španić (roman Siniše Matasovića *Nećak*), Zvonko Kovač (priče Božice Brkan *Život večni*). Siniši Matasoviću naša poznata književnica nešto i zamjera: *Eto, ono što mu ja zamjeram kao dugogodišnja čitateljica i zaljubljenica u dobre knjige jest egzaltirana komunikacija prostačkim i vulgarnim riječima bez kojih je ovo romansijersko štivo moglo biti i opstati, usprkos trendu prostačenja na tzv. društvenim mrežama* (str. 94).

I u proznim ogleđima susrećemo se s djelima pisanim na standardnome jeziku, ali i s onima na kajkavskome narječju (Božica Brkan, Božica Jelušić). I ovdje imamo prilično šaroliko društvo poznatih i manje poznatih autora uglavnom rođenih u Hrvatskoj, ali i pripadnika našega naroda

koji su živjeli izvan granica RH (primjerice, Julijana Adamović, *bloggerica iz Bačke*).

I za kraj ovoga prikaza ističem Ljerki ne riječi iz teksta o uglednome hrvatskom književniku Miri Gavranu i njegovoj knjizi *Priče o samoći naslovljenoga Zaustavljeno vrijeme: Ako je zadatak kritike 'modeliranje neke vrste čitanja-stvaranja' (Georges Molinie), uz dobrodošli afinitet između autora i kritičara, onda smo na najboljem putu da kritički usmjerena interpretacija ne bude samo 'verbalna manifestacija' već osvjedočeni jezični čin zaustavljen vremenom. Treba se, dakle, zaustaviti na otkrivanju sadržaja, na tematskome dijapazonu, na ideološkom pristupu* (str. 123).

Sve to ova naša kritičarka uspješno radi, na dobrobit čitatelja koje informira i autora čija djela znalački prikazuje.

Željka LOVRENČIĆ

KRONIKA DHK – veljača, ožujak 2020.

– 5. veljače

Održana je sjednica Časnoga suda.

U prostorijama DHK održano je predstavljanje novoga međunarodnog časopisa za književnost, kulturu i umjetnost *Alternator* (Sisačka udruga za promicanje alternativne i urbane kulture, 2019.). Sudjelovali su Siniša Matasović, Žarko Jovanovski, Ilija Aščić i Zvonimir Grozdić. Ulomke iz poezije i proze raznih autora čitao je dramski umjetnik Joško Ševo.

– 7. veljače

U prostorijama DHK održana je još jedna Mala tribina na kojoj se predstavila književnica Nada Zidar Bogadi. Učenici drugih razreda Osnovne škole Gustava Krkleca čitali su pjesme popularne književnice koje su odabrali, a izveli su i igrokaz za koji su čak ponijeli i scenografiju koju su sami izradili. Tribinu je uredio i vodio Hrvoje Kovačević.

– 10. veljače

Na Tribini DHK predstavljena je knjiga Alojza Jembriha *Dragutin Domjanić u novom svijetu* (Pučko otvoreno učilište Sv. Ivan Zelina, Hrv. književno društvo Sv. Jeronima, 2019.). Uz autora su sudjelovali dr. sc. Domagoj Brozović i dramski umjetnik Dubravko Šidor.

– 11. veljače

Održana je sjednica Povjerenstva za Zagrebačke književne razgovore.

– 12. veljače

U Klinici za tumore održana je još jedna Tribina u gostima na kojoj je gostovala Željka Horvat Vukelja. Iz već znamenite *Torbice Ljubice* izlaze su priče, igrokazi i maštarije kao iz čarobnjakova šešira, a svi nazočni aktivno su sudjelovali u čaroliji. Tribinu je uredio i vodio Hrvoje Kovačević.

– 13. veljače

Održana je još jedna Mala tribina za učenike Osnovne škole *Izidor Kršnjavi* na kojoj je gostovao književnik Ratko Bjelčić. Tribinu je uredio i vodio Hrvoje Kovačević.

U prostorijama DHK održano je predstavljanje knjige Pavla Pavličića *Glas naroda* (Mozaik knjiga, Zagreb, 2020.). Uz autora su sudjelovali Zoran Maljković, dr. sc. Ljiljana Marks i dramski umjetnik Dragan Despot.

– 18. veljače

U prostorijama DHK održana je dodjela *Nagrade Zvonimir Golob* za najbolju neobjavljenu ljubavnu pjesmu. Nagradu je primio Željko Krušlin Kruška za pjesmu *Romanca*. Sudjelovali su Mladen Pavković, novinar i publicist, Đuro Vidmarović, predsjednik DHK, Antun Tomislav Šaban, Hrvatsko društvo skladatelja (HDS), Josip Palada, književnik, Anja Šovagović-Despot, dramska umjetnica, Ivica Matošević, predsjednik UDVDR-a Grada Zagreba te glazbenici Davor Radolfi, Paula i Đelo Jusić jr.

U prostorijama DHK održano je predstavljanje knjige Ruže Siladev *Sonta u sjećanjima šokačkim* (Sonta, 2019.). Uz autoricu su sudjelovali predsjednik DHK Đuro Vidmarović i prof. dr. sc. Sanja Vulić, priređivačica knjige.

U Klubu hrvatskih književnika *Dr. Ljubica Ivezić* u Puli predstavljene su dvije posmrtno objavljene zbirke Nade Grubišić (1954. – 2018.): *GIBRALTAR* i *MAGNESIUM BEACH*, u izdanju Istarskoga ogranka 2019. godine. Sudjelovali su Milorad Stojević, Vanesa Begić, Boris Domagoj Biletić, Milan Medak, Branko Gulin, Nataša Dragun i Edi Terlević.

– 19. veljače

Na Tribini DHK predstavljena su dvije knjige Davora Velnića: *Vrijeme mahnita*

čovjeka (Alfa, Zagreb, 2019.) i *Didaskalije* (Mala knjižnica DHK, Zagreb, 2019.). Uz autora su sudjelovali Antun Pavešković, Božidar Petrač, Ivan Rogić Nehajev i Ivo Banac. Tekstove je čitao dramski umjetnik Joško Ševo.

U Klinici za dječje bolesti održana je još jedna Tribina u gostima. Gostovao je književnik Zlatko Krilić i potaknuo živahan razgovor tijekom kojega je na nenametljiv, a opet silno uvjerljiv način objasnio važnost čitanja. Tribinu je uredio i vodio Hrvoje Kovačević.

– 21. veljače

Održana je Mala tribina na kojoj je gostovala književnica Božica Jelušić koja je dobila punu pozornost učenika trećih razreda Osnovne škole Josipa Račića čim se pred njima pojavila. Pri tome je u prostorije Društva hrvatskih književnika unijela golemu količinu pozitivne energije i pjesničke slobode. Tribinu je uredio i vodio Hrvoje Kovačević.

– 24. veljače

U Zagrebu u 64. godini preminuo je književnik BORIS B. HROVAT.

– 25. veljače

U prostorijama DHK održana je Mala tribina. Učenici šestih razreda Osnovne škole Eugena Kvaternika u prostorije DHK stigli su iz Velike Gorice, kao i književnik Tihomir Horvat pa je taj grad bio jedna od tema ugodnoga razgovora. Tribinu je uredio i vodio Hrvoje Kovačević.

– 26. veljače

Na Tribini DHK predstavljena je knjiga pjesama Višnje Lovrić Mencej: *Mirisi vremena* (Ogranak Matice hrvatske Novska, 2019.). Uz autoricu su sudjelovali Đuro Vidmarović, dr. sc. Katica Corkalo Jemrić, a stihove je čitao dramski umjetnik Dubravko Sidor.

– 28. veljače

U Zagrebu u 90. godini života preminuo je naš dugogodišnji član akademik Dubravko Jelčić.

Održana je Mala tribina s učenicima Osnovne škole Dr. Ivana Merza na kojoj

je gostovao književnik Mladen Kopjar. U uvodnome dijelu govorio je o sebi, o tome kako je i zašto postao književnik, a potom su uslijedila i pitanja učenika. Pri tome je Mladen pokazao da je pred publikom duhovit i zanimljiv kao i u svojim djelima. Tribinu je uredio i vodio Hrvoje Kovačević.

Održana je 26. sjednica UODHK.

– 3. ožujka

Održana je sjednica Časnoga suda.

– 4. ožujka

U prostorijama DHK održana je još jedna Mala tribina na kojoj se predstavio književnik Zoran Pongrašić. Učenici četvrtih razreda Osnovne škole J. J. Strossmayera aktivno su sudjelovali u književnome susretu. Tribinu je uredio i vodio Hrvoje Kovačević.

Na Tribini DHK održano je predavljanje knjige pjesama Zrinka Šimunića *Snovi snohvatice* (Grad Čakovec, Biblioteka Insula, 2019.). Uz autora su sudjelovali Darija Žilić i dramski umjetnik Dubravko Sidor.

– 10. ožujka

U Zagrebu u 84. godini života preminuo je naš član IVAN BOŽDAR.

– 11. ožujka

Na Tribini DHK održano je predavljanje dviju knjiga Stijepa Mijovića Kočana *Marija Konavoka* (Umjetnička organizacija STIMIRIC, Zagreb, 2019.) i *Čoek zlatnije ruka* (Matica hrvatska, Zagreb, 2019.). Uz autora su sudjelovali Mira Muhoberac, Antun Pavešković i dramski umjetnik Nikša Kušelj.

– 22. ožujka

Zagreb je pogodio najjači potres u posljednjih 140. godina. Zgrada Kolmar s našim prostorijama na prvom katu jako je oštećena. Završavam ovu Kroniku u nadi da ćemo se ipak vratiti u naše prostorije i dalje raditi književne tribine, različite susrete i priredbe, organizirati književne simpozije, okrugle stolove i skupove, Zagrebačke književne razgovore.

MAJA KOLMAN MAKSIMILJANOVIĆ

